

Braunsberg

Ciutat mitjansera, tota de mahons, des de la estació al magnífich¹⁷¹ campanar bisantí¹⁷² que domina las casas y los pochs temples, semblant als que s construïan l'any mil. De lluny se deixa veure el Báltich, confonentse sa blavor ab la del cel.

[f. 40v] A dreta y esquerra pas/túran ramats de bous, tots blanxs clapats de negre o negres clapejats de blanch. Sobre els sorrals immensos d'eixa marina s'estenen negras formacions de ulla, algunes aprofitadas com a combustible, altres conreadas com los demés camps.

Prop de Braunsberg, més ensà de Königslberg,¹⁷³ lo ferrocarril voreja una estona la mar, que és allí de poca fondària.

Allà dallà s'ovira una llengua de terra, plena d'arbres,¹⁷⁴ que va de Danzig¹⁷⁵ a Pillau, y s'aprime fins a semblar en lo mapa un fil, que de tan prim se trenca en algun

punt per deixar passar las naus,¹⁷⁶ en mitg de la qual blanqueja lo poble de Kahlberg,¹⁷⁷ com una petita Cádiz al cor de sa llarga¹⁷⁸ península, a través de la gran bahia a què ha donat nom. Algunes barcas pescadoras revòlan per allí, y més lluny se veu algun baixell de tres pals balancejar-se en aqueixas incon[s]tantas onas.

Los pagesos fan també formigons, valen[t]se de las terras hulleras o de sencilla gleba. Sas carretas són primitivas y desmangadas, estretas y llargas, ab dues baranas de barrons, que s'obren de baix a dalt. Descànsan sobre quatre rodas.¹⁷⁹

Ludwigsort¹⁸⁰

Negrosas pinèdas segueixen la via a llargas distàncies.

Königsberg

Darrera ciutat de Prússia anant cap al nort. Població de 140.000 habitants, capital de la Prússia Oriental, plassa forta de primer [f. 41r] orde y centre de un gran / comers. Està vora la mar y vora la desembocadura del Prégel. Al centre de la ciutat hi ha un gran castell, ab una bella torre gòtica.¹⁸¹ En la capella del castell fou coronat lo emperador actual, Guillèm. Lo cèlebre crítich Herder y el filosop Kant són fills d'assí, y aqueix és enterrat en la catedral protestant. Lo nom de Königsberg vol dir "montanya del rey", degut al¹⁸² tossalet, més baix¹⁸³ que el Táber, a hont està assentat¹⁸⁴ lo castell. La estació és gòtica.

[f. 41v] Las casas són de fusta, la major part, molt baixas dels dos costats; si hi ha primer pis, las finestres surten sobre la taulada, en forma de claraboya. Las teulades són de palla, ennegrida per las plujas y la humitat.

Las estacions del ferrocarril tenen assi

tanca¹⁸⁵ de pinatells,¹⁸⁶ més ampla, sens
dupte, per no valer gayre la terra; en altres
punts d'Alemanya la tenen de rebolls d'a-
bets,¹⁸⁷ com en Suïza;¹⁸⁸ N'he vistes d'ar-
sos, de pomeras y pereras, encara que no tan
ben posadas com en Pau;¹⁸⁹ y en Provença, no
sé en quina de ses ciutats,¹⁹⁰ he vist la
[f. 42r] més bonica,¹⁹¹ / formada de rosers.

En Trakehnen¹⁹² he vist lo jardí de la
estació tancat ab una cadena, o manat de ri-
dortas o lligabosch viu, sospès en petits
bastons a dos palms de terra y anant, com una
garlanda, d'un a l'altre.

Los fossars d'aqueixos pobles són petitas
illes de verdor en mitx dels camps. Los di-
funts estan¹⁹³ en sos verdosos sepulcres
d'herba, sellats ab lo sagrat signe de la
creu, quiscun¹⁹⁴ sota son arbre: saula, alba,
[f. 42v] roure o des/may. La paret del cementiri no
és més que un marge de gleba de tres o quatre
palms d'alsada. Allí van a fer lo Últim son,
en l'hivern de la vida, los sencills habitants
de aqueixas pobres cabanyas, voltadas, moltes
d'ellas, d'arbres fruyters, abuy en tota sa

flor. R.I.P.

Eytdkuhnen és lo darrer poble de Alemanya.

Wirballen és lo primer de Rússia. Aquí s'cambia per complet la decoració. Un se despega [f. 43r] deix de las altas gorras dels alemanys y comença a veure les gorras negres,¹⁹⁵ peludas, ab una placa de llautó ab una àliga de dos caps. Com nostres Ussars, duen cordons bermells entortelligats del coll al bras dret. Duen grosses botas, calsat molt important¹⁹⁶ en clima tan aspre.

En la aduana¹⁹⁷ hi ha una taula que volta l'interior de una sala. En mitx n'hi ha¹⁹⁸ una de petita, y un empleat del govern va fullejant los passaports y cridant los que han [f. 43v] han de ser registrats. Fan / aqueixa operació uns homes vestits ab una levita ab plegat de faldillas blavas,¹⁹⁹ ab un devantal blanch penjat al coll y lligat a la cintura. Regiran de dalt a baix tot lo que un porta; són rigurosos ab las estampas, esqueixant totes las

que trobans, catòlicas o protestantes.

[f. 44r] En un cantó de sala hi ha una hermosa imatge de Jesucrist, de un palm y mitx de llarch per un d'ample, pintada en fusta,²⁰⁰ ab fondo d'or, pintada a l'estil de Bizanci; y, si se ensopègan a certas horas del dia,²⁰¹ se trauen la gorra y, deixant la feyna que tenen entre dits, y als viatgers, per pressa que tinguin, se giran a la santa imatge y résan,²⁰² devotament y ab veu alta,²⁰³ no sé quina oració.

La primera dona de poble que veig va descalsa, y no serà casual, puig ne veig altres que també hi van. Las cabanyas són per l'estil de las alemanyas, però respiran més pobresa.

Lo mateix podriam dir del vestuari dels que [f. 44v] las habiten. / Pòrtan un gabán de color de sach y que participa de sa forma, llarch, brut²⁰⁴ y ulà en gran manera; molts són folrats de pell.²⁰⁵ Cobreixen son cap ab un barret de pèl²⁰⁶ negre y gros, semblant al capell mallorquí. Gayrebé tots los homes que s'veuen són llauradors. Lo jou que uneix lo parell de bous és llarguissim, de manera que hi

cabria un altre bou²⁰⁷ entre mitx.

Fins a l'acostar-se al Dwina²⁰⁸ lo pais
és pla com lo més planer de Castella, sens una
montanya que²⁰⁹ limite l'horissó. Vora aquell
[f. 45r] la terra se comensa d'arrugar en pe/tites mon-
tanyetes, verdes y emboscades.

Caowno, ciutat²¹⁰ important, asseguda de
llarch a llarch a la vora del riu Niemen.²¹¹
Los principals edificis sèmblan fàbricas y ca-
sas²¹² de indústria. L'aspecte de la població
té més de estrany que de bonich. És la única
important que hem vist; las demés són petitas,
pobres, brutas y de mala mort. Assí, com en
tota la Prússia oriental,²¹³ no hi ha pedra.
Allí la suplian, en las construccions, ab ma-
hons y fusta; aquí la fusta fa tot lo gasto.
[f. 45v] Moltes casas són / de taulons clavats y d'una
sola pessa,²¹⁴ y ls brocals dels poues són de
vuyt trossos de biga; dos per costat, lo un
damunt l'altre.

A dos quarts de nou del vespre passàvam
la gran pont de Caowno,²¹⁵ y el sol encara en-

viava sa rogenca llum sobre la ciutat. En
Barcelona²¹⁶ abuy se és post.

Korsowka,²¹⁷ 24 maig

Horas y horas veyem passar pins y albas
pels dos costats del tren en boscúria intermi-
nable. De tant en tant, com una illa en mésa
[f. 46r] mar de verdor, hi ha un / gran clap de terra
despullat, a hont, entre camps de sègol migrat
y petit, se veuen negrejar alguns pobles o
sencillas cabanyas solitàries,²¹⁸ fetes de
bigas, cobertas de palla y algunas mal closas,
com las barracas²¹⁹ dels pastors del Pirineu.
No pot ser que a l'hivern no s'hi morin de
[f. 46v] fret, per més / avesats que hi estigan.

[...]²²⁰ se veu de lluny; mas iglésias
tenen la cúpula verda, lo color de què²²¹
pintan algunas tauladas de zinch de²²² las
millors casas de la ciutat.²²³

Las donas, com las criaturas, gayrebé
sens excepció, van ab los peus²²⁴ nusos; és
estrany que,²²⁵ no sabent què fer de la

fusta, no hajan atinat en fer-se uns escllops,
si altre no,²²⁶ que els servirian molt en pais
tan humit. Los infants trauen lo cap descobert
a la porta de las casas, rossos y hermosos²²⁷
com los àngels del consol de eixas tristes ha-
bitacions.

[f. 47r] En Ostrow, ciutat notable, assentada en
mitj d'uns camps de blat immensos, se veuen
multitud de iglésias, quiscuna ab son campa-
nar, embarretat ab cúpula verda; una n'hi
ha, que deu ser la catedral, que té 5 mitjas
taronges altissimas dominant la ciutat de tota
sa estatura. Las teuladas²²⁸ dels temples són
també verdas; las casas bonas són bermellen-
cas²²⁹ o de color de mahó. Aqueixas són po-
cas; las més són pobres, petitas y desmanega-
das com las masias del camp.

En algun poble dels que segueixen cap a
Sant Petetburg, surten les criatures a ven-
dre ramells de flors als viatjants. Descalsas
y tremolant de fet, iquina llàstima fan!²³⁰
Alguna de las flors és nova per mi; hi abun-
dja una espècie de botó d'or.²³¹ Totas són

migradas y ayqualidas, y sense olor, com las d'estany. Ben segur no·ns las haurian ofer·tas,²³² aquellas pobres criatures, si haguesen sabut que nosaltres veníam d'Espanya, la terra de las flors.²³³

[f. 47v] Los saules y pollanclas tot just / comèn·san a traure la fulla; molts d'ells encara n'estan ben despullats, com al cor de l'hi·vern. En una estació alterosa, a hont deuen caure llamps y descompondre'ls o inutilisar·los la corrent elèctrica, veig un pal de telè·grafo armat de parallams.

Són las dues de la tarde; lo cel està de color del tronc²³⁴ de las alvas,²³⁵ que, a una y altra banda de la via, cépsan sas abun·dosas llàgrimas, puig ha²³⁶ llarga estona que està plovent a mars. Atravessam continuament terras estancadas, o estanys de poch fondo, que prenen lo color cendrós del / cel, y de vegadas un se fa l'il·lusió de que el vagó del tren és un vaporet que navega a tota màquina, o un mongolfier, que, entre la boyra,²³⁷ se'n du a volar, per sobre terras y maresmas y mars, a regions desconegudas.

De tant en tant, per entre las vellas y negrosas socas dels pins, se veu una cabanya negra com elles, ab algun capet que surt com per dir-nos que allò no és un cadavre²³⁸ de casa, que aquell cos que crèyam mort té una ànima; o, damunt las verdas²³⁹ capsadas de punta de llansa dels pins, se veuen verdejar [f. 48v] las cúpolas semimorescas dels / temples cismàtichs.

Davant³⁴⁰ la estació de Luga hi ha penjades a la paret dues capelletes de tres o quatre palms, ab dues imatges, pintadas en fusta; la una, la Santa Cara, y l'altre, Jesús ab dos àngels; sota quiscuna hi ha una guardiola de fusta y un lletrero demanant almoyna als viatgers per les dues grans cúpulas del temple de la ciutat, que estan²⁴¹ reconstruïnt.

En la estació de Gatschina, o de Sant Petersburg, hi ha, a 8 passos de la via, un oratori hermosíssim. En son altar se venera un [f. 49r] sant rey, de segur Pere el Gran,²⁴² que / porta un pendó dont hi ha pintada limatge de Jesús. La porta és de fusta fina ab vidrieras;

la paret, emblanquinada, ab algun tros de color blau, que és lo de la indispensable cúpula. En la següent estació n'hi ha una altre de cupuleta daurada y molt més rica.²⁴³

Des de Gatchina²⁴⁴ a St. Peterburg se troba, vora la via, un soldat ab bayoneta calada passejant amunt y avall; és que en aqueix poble té un palau l'emperador, y s'ha vist, pel camí, amenassat pels nihilistas.

Lo que·s troba avans de S. Peterburg és lo cementiri; és un veritable bosch de creus, arbres a qual ombra dormen unes quantas [f. 49v] generacions de la ciutat de Pere'l Gran.

Avans que²⁴⁵ la ciutat dels vius, se veu la ciutat dels morts.

A pesar de tantas bellesas, no·s troba aquí lo pintoresch; no hi ha edificis que sobresurten. Massas de arquitectura, dignas de tenir montanyas per pedestals, estan col·locades una al costat de l'altra, en línies sense fi, y l'ull s'admira, sens esta[r] satisfet, d'aqueix mar monòtono de palaus estucats, y cerca en va un²⁴⁶ tros d'antiquitat hont po-

der descansar.

[f. 50r] Lo carrer més animat és lo Nev[s]ki²⁴⁷ P[rospekt], a hont hi ha esglésias de diferents²⁴⁸ religions: grech, catòlich, alemany y armeni, y un monument a Catarina segona.

S. Isaac

Dedicada a eix s[ant] de Dalmàcia, rodejat de bonichs edificis, comensada en 1819 y consagrada en [18]58.²⁴⁹

Està fundamentada sobre un bosch de bigas de fusta, clavadas per afermar la terra, de 1 milió de duros de cost. Lo total de l'edifici és de 15 milions de duros.

[f. 50v] La construcció és de la forma d'una creu grega de 4 / costats iguals, y, a cada una de las 4 grans entradas, s'hi entra per espayosos escalons²⁵⁰ fets de grans²⁵¹ pessas de granit de Finlàndia. Cada una d'eixas entradas té un superbo peristil. Sas²⁵² 112 columnas te-

nen²⁵³ 60 peus inglesos d'altura per 7 de diàmetre, d'un monolit granítich²⁵⁴ de id. Estan coronadas de capitells corintis de bronze y supòrtan un enorme fris de pedra polida. Sobre-los peristils, a dobla alsada d'ells, s'alça la cúpula central. Sa altura és de 296 peus, y està sostinguda per 30 columnas de granit brunyit, que, encara que sian gegantines, sèmblan petites comparades ab las al-[f. 5ir] tras. / La cúpula està coberta d'una capa de coure daurada, y llueix com lo sol en una muntanya; damunt hi ha una rotunda,²⁵⁵ petita imitació de l'edifici en general. Tot l'edifici està coronat per una creu daurada que s'ovira de lluny, que està a 336 peus d'elevació.

[f. 55r] Avans de la comunió fan una genuflexió, detenint-se en terra un xich.

Lo missal està sobre un coixí, en lloch de faristol.

Mentre dónan la sagrada comunió, l'escola va tocant la campaneta. A l'últim evangeli l'escola²⁵⁶ gira'l missal sens lo coixí y lo sosté d'un cap, posant²⁵⁷ l'altre sobre l'al-

tar, mentre sacerdot llegeix les sagradas pàginas.

Los escolans van ab cota y valoneta ab coll²⁵⁸ bermella, sota lles quals pòrtan la garnatxa. Usan un hisop, de la planta d'aqueix [f. 55v] nom, enorme; sembla talment / una escombra mitjansera de quatre palms de mànech.

33 mil catòlichs són...²⁵⁹

Los cotxers y tothom, passant davant llur temple, se sènyan tres vegadas,²⁶⁰ fent cada vegada una profunda reverència.²⁶¹

[f. 56r] Los cap[ellans] cismàtics són embrutits, no cùydan més que de sa família, de sos camp[s], a hont càban, pòrtan fems y trabàllan com un simple pagès; són només que pobres²⁶² paisans.²⁶³

No tenen cap llibre antich, filosòfich, teològich; solament algun sencill devpcionari per sosténir la fe, que realment conservan cencera, incomparablement ab los protestants.²⁶⁴

Sant Pet[er]sburg, 25 maig

Ahir vespre arribarem a esta, plovent a samaladas, com deu haver fet cinc o sis mesos seguits. Formats en filera davant la estació, esperavan als viatgers ab uns cotxes, per gran estranyesa, destapats, y a la intempèrie del tot. Los cotxeros van ab una bata blava, folrada de pell, ab un cinturó²⁶⁵ generalment bermell ab dibuixos blaus, botas de montar de [f. 56v] quatre / o cinc solas, com tothom, y al cap un barret rodó de mitx palm d'alt, estret de²⁶⁶ la part inferior y ab alas, y ample de la superior. És un barret verament estrany,²⁶⁷ com lo traço, que dóna a sas caras barbudas y descuydadas un aspecte de gent d'un altre món. Donas y homes van carregats d'abrigalls,²⁶⁸ més que enlloch que jo haja vist²⁶⁹ al cor de l'hivern; unes y altres, policia y tropa, duen llarchs y groixuts russos, que casi arrossègan, fent resaltar tan particular hàbit en los acaudalats²⁷⁰ la riquesa, y en los pobres, la més trista misèria.

[f. 57r] Tot seguit d'arribar, me n'he anat tot sol, a la ventura, a cercar la iglésia catòlica, que he trobat al segon carrer. Veyent-la²⁷¹ tancada, he demanat en mal francès a hont vivia el capellà; m'han dit que era el temple²⁷² d'un convent de frares dominicos. La p. guardià és un vellet calvo, que, ab molt sen[t]iment, veu desaparèixer la comunitat, puig tots són vells com ell, menos dos, d'un dels quals no m'oblidaré mai. S'anomena Schum[ep], és alemany, parla l'italià, entén²⁷³ l'espanyol, y parla y predica en francès y en rus, anant cada estiu a fer, tot sol, missions en las dilatadas terras de Finlàndia.²⁷⁴ Ell me ha dat idea de com estan los catòlichs assí. Tenen privat predicar fora l'església, y no poden convertir ningú si no volen passar per criminals y ser deportats a Sibèria, ni més ni menos que els nihilistas.

L'altre²⁷⁵ és polach, y, no cal dir-ho, ni els hàbits de frare han pogut dominar son sentiment de pàtria, que no és lo millor per fer entendre l'evangeli als rusos,²⁷⁶ que li han robada. Al butxi implenitent], li costa molt d'escutar a la v[ictima].²⁷⁷

[f. 57v] Mes, de fet, mercè a la inèrcia, a la ignorància y a l'embrutiment del clero cismàtic, ells predican, s'insinúan, converteixen y batèjan tota classe de gent: paisans,²⁷⁸ soldats, gent de policia; y cada any augmenta de més de dos-cents son petit ramat. És²⁷⁹ allò una gran vinya pel catolicisme,²⁸⁰ mes no hi ha obrers; los joves en lo convent són dos, y sobre ells cau tot lo pes de la casa. Ells han de ser los missionistas, los confessors, los passioners, los que ajuden a bémorir als malalts de la gran comunió catòlica, y los únichs sembradors, en aquell immens camp²⁸¹ d'Europa, de la sagrada llevor de l'evangeli.

[f. 58r] Sa església té la forma prosayca²⁸² de la Mercè de Barcelona, y és un poch més xica. En los dos oficis que abuy hi he oït estava plena com un ou, y molta gent que no hi cabia s'estava al cancell. Hi he vist militars xichs y grossos, senyors y pobres, homes y donas, y m'ha enamorat sa compostura y devoció; res de l'entrar y sortir de nostres temples, de girar-se a veure qui ve o qui se'n va, de badar

ni xerrar; estan al temple com al temple, y no
com al carrer. L'ofici era celebrat ab tota la
solemnitat dominicana. Al cor hi havia bonas
veus, algunes de dona, y l'orga²⁸³ omplia ab
torrents d'armonia las voltas y cúpula de
l'església.

[f. 58v] L'altar major és a la francesa, de marbre
y sencill. Sobre'l sagrari marbrench hi ha un
gran sancristo ab sa creu de bronzo; als cos-
tats, sis enormes candeleros per banda, y,
darrera, penjat a la paret, lo quadre del Nai-
xement, sant Joan y...²⁸⁴

A[1] costat esquerre de l'altar hi ha lo
gros ciri pasqual, ilitgats sos cinch punxons
de cera ab una vena o cinta blanca, y més en-
llà, en lo cantó del banch del chor, lo bastó
ab los tres ciris del dissapte sant. En lo
mateix punt, a dreta, hi ha la creu alta,
ilitgats ab una estola morada los²⁸⁵ quatre
extrems, de manera que la creueta daurada del
mitx de la estola queda visible en la part su-
perior, y el sancristo queda voltat ab ella,
tenint los dos caps inferiors encreuats als
peus.²⁸⁶

[f. 59r] He volgut presenciar lo mes que dedican a Maria los alemanys de la ciutat. A las set de la tarde se reuneixen a la capella fonda, a hont l'altar està dedicat a la Anunciació. Sota'l quadro hi ha un roser de roses berme-llas y dos de roses blanques als estremps. Entre-los blanachs y grossos ciris, hi ha ger-rets ab jonquillos, blanachs y morats, violas y flors bonicas que no conech.²⁸⁷ Als costats de la mesa, dos bargallons, més coneguts pel nom castellà palmitos. Sota la barana del presbiteri hi ha un armònium, que toca una senyora, y darrera, los cantadors y cantado-
ras, flor de la colònia alemanya. Lo dominico compareix ab son simpàtich hàbit blanch y sa garnatxa, encara més blanca. Una ampla estola, francesa, de bonichs galons d'or, li ²⁸⁸ baixa fins a la cintura, y lliga sas / duas bran-
cas²⁸⁹ un ample llaç blau, símbol de la Inma-culada Concepció de la Verge.

Comènsan y acàban ab dos solemnes y be-llissims càntichs, que, sens entendre'ls, m'han fet plorar, recordant los que's deuen cantar eixos dias en ma estimada y anyorada

terra, des dels temples de Barcelona, tan
grans y espayosos, fins al del meu humil y
may²⁹⁰ oblidat poble de Folgarolas, a hont,
com eixos noys y noyas, cantí un dia al peu de
l'altar las alabansas a la Verge. Recordí que,
tal vegada en aquella hora mateix, algun dels
pobres²⁹¹ càntichs que li he compost rodolà-
van, ab lo rumor de las oracions, los nívols
de l'incens y l'aroma de las flors, per las
voltas d'algun temple, y exclamí, no sé si
cantant o plorant, ab la veu del cor: "¡O,
Verge! Tots són alemanys, los que us prégan
[f. 60r] assí, en terra de heretges.²⁹² Oïu-los, pro-
tegiu la seva pàtria creixent, mes oïu-me a mi
també,²⁹³ que us prego per ma volguda y cris-
tiana²⁹⁴ Catalunya, y, si no, oïu, si jo no-n
só²⁹⁵ mereixedor, als que allí, en aquella
tan llunyana com volguda terra,²⁹⁶ en eixos
dias de gràcia y benedicció vos invócan.

26 maig

A las vuyt del matí, en la mateixa esglé-
sia, celebren lo mes de Maria los polacos.

No·l celebren en la capella fonda, perquè no hi caben, y, a més, lo llagrimatori²⁹⁷ és petit per sas llàgrimas; no cap en tan xich espay llur dolor immens.²⁹⁸ Mitja hora avans de la funció ja compareixen a grans ruas, casi [f. 60v] tots vestits de negre y ab un ayre / de melançolia propi dels pobles esclaus. Vells, que hauran vist blanquejar sos cabells en lo cautiveri de Babilònia, hi acompañyan los tendres²⁹⁹ noys que hi hauran nascut; mares desterradas hi acompañyan sas fillas, tal vegada ab por de que cambien de sentiments, havent vingut a florir en terra enemiga; estudiants obligats a demanar³⁰⁰ beure la ciència enverinada en terra enemiga, havent-la de demanar potser als matadors de sos pares; joves militars, forsats a servir a los³⁰¹ butxins de sa pàtria.³⁰²

La funció és ben sencilla: un dominico polaco los diu la santa missa, y després los fa una petita plàctica. Mentre dura la missa, ells van cantant una espècie³⁰³ de lletania, de tonada monòtona y sencilla, però que s'insinua més a cada repetició, com a cada posada las antigas cansons de Catalunya.

Jo recordava l'inich esquarterament de llur pàtria per las tres grans potèncias vehí-
nas. Recordava haver vist, lo dia avans, so-
bre'l sepulcre de Nicolau..., ³⁰⁴ la clau de la
ciutadela de ³⁰⁵ Warsòvia. Veya aixugar-se. [f. 61r] Is
ulls a algun veterà d'aquella rassa guerre-
ra ³⁰⁶ tan heroica com infortunada, y aquellas
cansons me semblaven gemechs, y traduïa tots
los versicles d'aquella estranya melodia, de
què no entenia un mot, per eixa paraula: "¡O,
Verge Maria, tornau-nos la pàtria!"

Acabada la prèdica, entonan un himne
també polach, que, per la tonada, sembla d'es-
peransa y de consol. ¡Pobre poble! No ho ha
perdit tot, encara; encara té més que sos
butxins; té més que la Rússia y la Alemanya:
ha perdut la pàtria, mes li resta la fe.

He demanat per què no fan lo mes de Maria
en rus... ³⁰⁷

[f. 61v] Alexandra New[is]ki ³⁰⁸ és lo nom d'un
sant de la secta ³⁰⁹ sismàtica. Se guàrdan sas
reliquias en un monastir de son nom, a un

[f. 62r] cantó de Sant Petersburg,³¹⁰ / en un sepulcre
que sembla de plata, al bras dret del creuer
de la iglésia major.³¹¹

Fèyan gran funció quan hi entràrem; lo sumo sacerdot y lo que fa de xantre estàvan en l'altar major, cantant, alternativament y plegats, ab un incenser a la mà lo primer, incensant primer los sants dels quadros, després al xantre, als sis o set sacerdots del chor, que estàvan a la part esquerra del creuer, vestits ab sa gran bata negra arrossegant, duent al cap la copa de barret, d'hont [f. 62v] penja un vel negre. Deuen / ser catedràtichs. Davant n'hi ha altres, que deuen ser ja sacerdots. Després ha encensat als estudiants o coristas, que estàvan a l'altre bras del creuer, fins a hont s'estén lo presbiteri. Eixos (n'hi ha de deu a trenta anys) responian al càntich sagrat ab un chor de veus que donava gust oir. A cada incensada que-los feya, fèyan quiscun reverència. Després ha incensat al públic, que abaixava'l cap ab cortesia.

Los popes o sacerdots no s'afàytan mai

ni-s llévan los cabells, y per los carrers y
en lo temple, sens adonar-se'n, pàssan contí-
nuament la mà per sa llarga y rossa³¹² --ge-
[f. 63r] [f. 63r] nerally-- o blanca / barba,³¹³ que li baixa
pit avall. La cabellera no deixa de fer-los
nosa, mes³¹⁴ los dóna gran magestat en las
ceremònias esplèndidas de llur culto. Los
joves destinats al santuari, a falta de barba,
cúydan més sos cabells,³¹⁵ que pentinan y
clènxan ab l'afany d'una noya presumida.

[f. 65v] Alguna de las creus de fusta que hi ha en
los pobles, fetas sencillament de dos pals
entravessats y allisats, y de vegadas pintats,
tenen, en lloc de sòcol de pedra o de repeu,
un tancat d'un metre en quadro, fet de quatre
pals y vims³¹⁶ entreteixits, a fi de que cap
bèstia profane'l signe de nostra redempció.
Gayrebé sempre pintan la creu ab dos traves-
sers a dalt, com las metropolitanas, y una a
baix, posada a biaix o inclinada en lo punt a
hont corresponen los peus del diví Crucificat.
Aixis ho he vist en alguna estampa.

[f. 66r] Las donas russas³¹⁷ no úsan pas, com las
de mitgdia, la creu com adorno; no la tenen

pas las cambras ni las casas; és que, per ellis, la creu és sinònim de infortuni. La creu és molt respectada; se veu al temple, sobre els campanars, en los camps, mes no la volen sobre; no n'han pas comprès, com los catòlichs,³¹⁸ tota la bellesa,³¹⁹ d'aqueix arbre, que s'lo verdader arbre de la vida, y tota la dolsura de son fruyt. Al cim de las casas, per suprir la creu, que hi escauria tant, pòsan un cercle mal arrodonit,³²⁰ si no hi ha una cigonya, que encara hi està millor.

[f. 66v] Atravessant-les ab la velocitat³²¹ del ferrocarril, se [t]ròban monòtones,³²² llargas e interminables, eixas planas emboscadas de la Rússia.³²³

[f. 68r] Los rius d'assi, lo Neva, lo...,³²⁴ lo Rhin mateix, són immensos, mes sas ayguas s'adormen, peresosas, tot caminant, y, per atravessar la Rússia, hi estaran més que el riu d'homes que hi envia Napoleon, la gran part dels quals s'hi quedaren a dormir lo son de la mort. Tenen molta estesa³²⁵ y poch fons, y és tal sa calma, que un dupta de si caminan

avant o enrera. Nostre Ter y nostre Llobregat,
que, al costat d'aquejos, són rius de per
riure,³²⁶ són fonts,³²⁷ raigs de porró, com-
parats ab ell, mes se mouen, corren, sàltan;
y no és tot jugar y saltar, sinó que trebà-
llan, ajúdan als pobles que s'han assegut en
ses riberas y els han cenyit d'hermosas palan-
cas y ponts de pedra.³²⁸ Lo Llobregat naix
y, petit com és,³²⁹ ja fa moure, a quatre
passos, las molas d'un molí. Lo Neva mor sens
haver donat moviment a una fàbrica.

Està³³⁰ la naturalesa abuy com³³¹ en
lo febrer en Espany[a].

[f. 68v] Los arbres de las voras del Neva encara
estan sense traure fulla, sech[s] com al cor
de l'ivern, de manera que ls hermosos pas-
seigs, de què són lo millor adorno, los amples
y grandiosos jardins de S. P[etersburg],³³²
són tals només que tres mesos l'any. Los res-
tants estaran enmirallant-se,³³³ tots despu-
llats, en los grans e interminables estanys,
que beuen sas ayguas en lo gran riu, mirant
com se gèlan³³⁴ y s'hi pòsan set sostres
de glas, l'un sobre l'altre; com hi patínan

los noys y joves entremaliats, perseguint-se,
[f. 69r] jugant ab bolas de neu; com / los gossos, en
trineos que vòlan, arrossègan los homes.

Més avall d'aqueixos jardins se veu au-
mentar³³⁵ la Neva, reunint totes sas branques;
tres o quatre-n pàssan per San Peter[ls]burg.
S'aixampla, s'aixampla, fins a semblar un bras
de mar, que forma una de las més espayosas
fondaladas³³⁶ del Bàltich.

[f. 69v] En las estacions del f[errocarril], en
petits quadrets,³³⁷ hi ha retratos de nihi-
listas sobre³³⁸ un rètol en què s'ofereixen
5000-10000 rublos³³⁹ al que-ls descobresca.

En Rússia hi ha més varietat de fesomias
que en cap ciutat que jo haja vist; això fa
que n'[hi] haja més que se semblen a la cata-
lana que a Alemanya y Fransa. N'hi ha moltes
estranyes per nosaltres,³⁴⁰ que vindran del
nort d'Europa o de l'Assia.

[f. 70r]³⁴¹ En aquesta banda de Rússia, més prop a
Alemanya, en moltes esta[c]lions veyem ruas de

jueus, que van y vénen,³⁴² deixats, alguns
brut[s] y desmanegats. Se coneix que, de re-
sultas del moviment antisemita³⁴³ de Rús-
³⁴⁴ sia, estan somoguts, anant de un lloch a
l'altre, ab la maleta a la mà. No n'hi ha cap
que tinga, en mans³⁴⁵ botillofadas, ni sola-
ment senyals de treball; tots viuen ab la
[f. 70v] esquena dreta,³⁴⁶ comerciant / ab los diners
dels altres. Cap té ofissi de pena,³⁴⁷ ni
mena cap indústria petita ni grossa.³⁴⁸

³⁴⁹
[f. 71r] 27: sortida de Petersburg, a mitgdia, ab
lo príncep Nicolàs;³⁵⁰

Gran duch, germà de l'emperador; pel
camí, entra al mateix tren lo duch [de] Meck-
lenburg.³⁵¹ Tots dos, fins a Berlin.³⁵²

29: arribada a...³⁵³

30: sortida de Berlin.

[ff. 71v-72r]³⁵⁴

[f. 1r] Lo mamut que guàrdan, entre altres objets notabilíssims (ictiosaures, plesiosaures, &c.),³⁵⁵ en lo museu de la Acadèmia de Ciències, és lo més ben conservat que-s coneix; no solament no li falta cap os, sinó que en lo cap té la gran part de la pell, que és de uns tres centímetres de gruix. Las banyas o ullals li surten plegats y van dividint-se,³⁵⁶ a una aixamplada de dos metres, recorbant-se cap amunt. Té l'esqueleto de un elefant al costat,³⁵⁷ que sembla tan petit com ho³⁵⁸ semblaria un bou al costat de l'elefant.³⁵⁹

* * *

No puch dir gran cosa d'aixa hermosa terra, per la que he passat volant, sens aturar-me enllach, com un auçell que vola de

retorn a son niu, que anyorava fa estona. La Bèlgica és un verdader jardí. Las arbredas, los camps y las espayosas³⁶⁰ com bonicas prades, estan intercalant-se, succehint-se continuament, armonisant-se ab las necessitats d'un poble intelligent, treballador y actiu per demés. Al peu de grans pollancredas y rouredas fressèjan³⁶¹ artísticas fàbricas, y entre gallardas xemeneyas aixécan³⁶² sa apuntada agu-

[f. 2v] lla los campanars que dominan / las poblacions fabrils, com un pastor en mitx de sas esgarriadißas ovellas. Riquíssimas minas³⁶³ de ferro, zinc, estany y plom, fan rajar sos tressors al peu dels camps de blat, que netèjan, tot cantant, las herbejadoras. Los rius, que, sois o ajudats del vapor, fan moure³⁶⁴ moltes fargas y fàbricas, pòrtan las barcas de un poble a l'altre, algunas ab una petita vela ajudant-se del vent. Las poblacions de vora riu tenen son moll de pedra picada, com no i tenen moltes poblacions espanyolas del Mediterrà, no faltant may, de llarch a llarch d'ell, una carretera per hont passa l'animal.

[f. 3r] Per més aprofitar l'ayqua, quan los convé giran lo riu o'l decàntan ab resclosas de pe-

dra y de planxes de ferro, perquè no-los en
escape una gota. Uneixen los rius ab hermosos
canals, y las poblacions ab camins de ferro,
per hont van, a creu y a recreu, los trens de
viatgers, de mercaderias y de mineral obrat y
sens obrar. Los pobles y las masias escampadas
mòstran en son exterior lo benestar interior,
y ni en las habitacions del més humil treba-
llador se veuen indicis de pobresa. Tot, y
tothom, treballa: los boscos, los camps, l'ay-
guia,³⁶⁶ / lo foch, la electricitat³⁶⁷ y l'ho-
me, l'home sobretot. Enlloc se veu aqueixa
multitud d'homes aturats de nostras ciutats de
mitgdia, mirant qui fa'l cap més gros. Ni las
pletas de donas, que en nostres pobles se reu-
nexen en lo portal de la més desfeynada a mur-
murar o a fer anar³⁶⁸ la llengua, que és llur
eyna millor, Única que may se'ls³⁶⁹ rovella.
Tothom se belluga, tothom treballa, com tothom
menja.³⁷⁰

[f. 5r] Una cosa m'ha entristit, de tot lo que ha
passat en quatre³⁷¹ horas que ha empleat lo
tren en atravessar aqueixa terra, la més po-
blada e industriosa de Europa, una sola nota

de aqueixa armonia. Acabo de veure les parets esberlades d'un arruinat convent, que no hauria conegit per tal a no estar tan avesat a semblants espectacles en nostra desgraciada pàtria.³⁷²

* * *

[BC, ms. 1464-VI]

[PARÍS]

[f. 1r] En³⁷³ lo carrer de St. Honoré hi ha una botiga --dihem-li aixis-- de propaganda popular³⁷⁴ protestant. A entrada de fosch, un lletrero de llums de gas, ab la paraula Conférences,³⁷⁵ fa parar la gent curiosa y no deixa de fer impressió als molts forasters que passan per casualitat y als mateixos ciutadans que s'escauen de passar a la perduda. Al mateix temps se pòsan dos homes, un a cada banda de carrer, distribuint als passants l'anunci de la missió protestant. Per millor convidar la concorrència se deixa la porta de la tenda oberta de bat a bat, de manera que³⁷⁶ des de fora se veuen los pochs y, sens dupte,³⁷⁷

[f. 1v]

pagats oyents, que escóltan la manyaga paraula
del llop; que no mereix lo nom de pastor qui
traballa per robar las ovelles al ramat de
Jesucrist.

[f. 2r]

Monmartre 378

Lo dia 8, festa de la Trinitat, a l' hora
en què París se despoblava per anar a veure lo
grand³⁷⁹ prix de las carreras de caballs,³⁸⁰
pugí a Monmartre, a visitar³⁸¹ los fonaments
del gran monument nacional de la Fransa, y
universal, al Sagrat Cor de Jesús.

A mitja³⁸² costa, al capdavall³⁸³ [d']unes
gran[s] escalas que hi condueixen, trobi
uns noyets que m demanaren una medalla o es-
tampa, cosa que no m'havia succeït des de ma
sortida de Espanya. És que el Cor de Jesús,
avans de tenir lo trono en la montanya que deu
lo nom als martiris, y bona part de sa cele-
britat a nostre gran sant Ignaci, ja comensa a
vessar-hi sos dons.

[f. 2v]

Més amuntet, en la reduïda capella / pro-
visional, me alii a la peregrinació de Sant
Roch, la parròquia a hont dich missa. La es-
glésia estava plena de gom a gom, estenent-
se³⁸⁴ la gent fins fora·l cancell; los càn-
tichs y l'encens la acabàvan de umplir, ves-
tant per totas las portas y finestrals de la
petita església, com l'amor d'aquell dolcíssim
y adorable Cor per sa ferida.

[f. 3r]

Sortiren³⁸⁵ los pelegrins del temple, y,
entre ell y la gran basílica, s'organisaren en
devota y llarga professió. Las fillas de Maria
de la parròquia, vestidas de blanch, portaven
en un tabernacle una hermosa imatge de la
Verge del Roser, / darrera la qual tocava es-
cullidas pessas³⁸⁶ la cobla de Sant Roch,
composta de uns 60 noys músichs, dirigits per
[un] jove germà de la Doctrina Cristiana. Dava
plaher veure-li manejar la batuta des del cim
d'una restallera de pedra picada, ab lo barret
de tres bechs a la mà, y atrossat son gambeto,
que semblava més negre devall de son cabat³⁸⁷
blanch, que l'ayre feya voleyar. Al mateix
temps que·l director de la³⁸⁸ música d'aquell

novell regiment de la fe, era el tambor major de 16 timbalers que rompien la marxa, fent redoblar aquell instrument, tan grat a les [core-llas]³⁸⁹ infantils.

[f. 3v] Darrera la fanfare seguian uns dos-cents homes, joves y vells, richs y pobres, paisans y soldats, umplint de càntichs devots y entusiastas los entremitgs de las tocatas. La professió entrà per un cantó de la fonda y llarga cripta, desenrotllant-se de capella en capella per lo interminable corredor que volta als fonaments de lo que ha de formar la nau interior del temple. L'himne era dedicat al Sagrat Cor, y la resposta era la tan sabuda com sempre bella:

Dieu de clémence,

ô Dieu vainqueur,³⁹⁰

sauvez, sauvez la France

au³⁹¹ nom du Sacré-Cœur.

[f. 4r] [Com ressonava per aquelles / voltas y soterranis aqueix crit d'esperansa d'aquell

poble catòlic, que ha tant sufert y que, si Déu no obra un miracle, tant li resta que sufrir! A mi m' semblava veure la esclésia de F[r]ansa, cativa y encadenada en las novas catacumbas, aixecant los ulls a la escassa llum que entra per aquells finestrals, y plorant. Plorant sa llibertat perduda, son Déu tret ignominiosament de las escolas y dels llibres; plorant sos religiosos llansats³⁹² de sa mística celda, las germanes de la Caritat³⁹³ tretas del peu del malalt, que implora'l seu consol; la indiferència dels vells, la llicència del jove y l'escàndol del[s] petits,

[f. 4v] aqueixos àngels de la terra / a qui no's deixa aixecar los ulls al cel, que s'enmiralla en sos ulls y en sas ànimes puras. Lo cel, que estava plujós y ple de núvols negres, regatjava la llum als finestrals de la cripta, per fer-la més ombrívola y misteriosa. No trigà a sortir-ne la doble filera de la professió per entrar en lo temple, a mitx fer, del Cor de Jesús.

Jo, que acabava de visitar³⁹⁴ per primera vegada a París,³⁹⁵ com la Babilònia de l'Apocalipsis ab la copa del planter a la mà,

convitant a tots los passants, no sabia gayre-
bé³⁹⁶ donar crèdit a lo que vèyan mos [ulls]:
aquella gent, que sortia de sota terra, orant
[f. 5r] y cantant, me feya³⁹⁷ l'efecte de gent d'un
altre país y d'una altra època; dels màrtirs,
a qui aqueixa³⁹⁸ montanya deu lo nom, que
sortissen de son sepulcre; dels fills de Clo-
vis, de Carlimagne y de sant Lluis, que,
obrint sas parpelles a l'enderrocament del
santuari, rompesssen³⁹⁹ las llosas de sas tom-
bas y vinguessen a acabar, en eixa Fransa des-
venturada, lo càntich de fe que hi comensaren,
y a encendre de nou la flama de l'amor de Je-
susrist, que s'hi apaga.⁴⁰⁰

La gran basílica està encara no a mitx
fer; i se construeix ab tanta pena! Cada parrò-
quia de París / costeja un pilar, cada asso-
ciació religiosa de las pocas que súran en
aqueix diluvi del materialisme costeja una
columna; cada família religiosa, un tres de
paret o d'arcada; cada devot, una pedra,
que,⁴⁰¹ quan s'ha trasportat, picat y col-lo-
cat dalt d'aquella montanya, ja sab lo que li
costa: un pesant d'or.⁴⁰²

La iglésia, donchs, creix poch a poch,
com un gros arbre en terra de poca sahó, mes
ella creix; no està encara mitx feta, mes⁴⁰³
se farà, com Déu ajude a sos celosos e incan-
sables iniciadors, y un dia, no sabem si tri-
garà, la París revolucionària, desvetllant-se
al so de campanas may sentidas, obrirà·ls ulls
y veurà, en sa montanya més alta, una basílica
[f. 6r] més alta que totes sas basilicas; / més alta
que·l Panteon y l'església dels Invalides,⁴⁰⁴
més que·ls⁴⁰⁵ superbos edificis de la Opera
y l'Hôtel de Ville; un campanar més alt que·l
monolit egipci de la plassa de la Concòrdia;
més que la torre de S. Roch; més que la colum-
na Vendôme; un edifici més⁴⁰⁶ alt que tots
sos edificis, y, al bell cim, la creu que do-
minarà la París antiga y moderna, la ciutat y
las aforas, las casas, los boscos, los camps y
las montanyas; y, aixecant al cel sos brassos,
rosats ab la sanch d'un Déu, demanarà perdó
per la ciutat culpable.

Ja abuy s'aixeca la creu en un altar
provisional,⁴⁰⁷ que s'alsa en mitx del pres-
biteri, per conort dels devots y pelegrins.
[f. 6v] Sencilla y tendra ha⁴⁰⁸ / sigut la ceremònica

de la peregrinació d'abuy. La imatge de la Verge que la presidia ha sigut col·locada en lo presbiteri de cara al poble, rodejant-la sempre⁴⁰⁹ la guàrdia d'honor de las fillas de Maria, que la duen sobre sas espatllas.⁴¹⁰ Lo rector de Sant Roch, venerable sacerdot de cabells blanxs com la neu, se dirigeix al poble, y, ab encesas paraulas, li recorda sos debers envers Déu en nostres días de tribulació. Los parla de aqueix gran munument de⁴¹¹ penitència y expiació de la Fransa,⁴¹² y, ab las llàgrimas als ulls, los mostra la columna,⁴¹³ que ells mateixos, los parroquians de Sant Roch, van aixecant de pedra en pedra,⁴¹⁴ y que abuy⁴¹⁵ està engarlandada de flors y coberta de banderas. Després los dóna / la benedicció, ab lo globo de las sagradas formas, com solem a Fransa, mentres lo poble, a grans crits, canta, tot plorant y gemegant,⁴¹⁶ per tres vegadas, agenollat: "Parce, Domine, parce populo tuo, et in eternum non irascaris nobis".

[f. 7r]

Tot orant, cantant y plorant ab aquella penitenta y compungida multitut, en aquell cim

de montanya, me recordo, o, millor diré, no m
sé oblidar,⁴¹⁷ del cim⁴¹⁸ Calvari, a hont se
consumà la obra de la redempció,⁴¹⁹ y de Maria
Magdalena, la pecadora que arribà a ser la
amiga predilecta de Jesucrist; per aqueix camí
la Fransa serà perdonada, com ella, y rehabi-
litada,⁴²⁰ quoniam dilexit multum.

[f. 8v]

Partint de París

Des de la finestreta del cotxe, que fuig,
arrossegat pel vapor, per la via de⁴²¹ Lion,
contemplo, per darrera volta potser, aqueixa
gran ciutat que s'allunya, y que, a l'allu-
nyar-se, li sembla a un més gran. Les branques
de la ciutat, que s'estenen per tots los can-
tons d'aqueixa immensa plana, no acaban mai de
passar; les estacions del tren són amplas,
plenes de tren[s] que van y vénen, y, sobre-
tot, interminables. Los carrers s'allàrgan com
los⁴²² / enormes brassos d'un calamari dels⁴²³
que pintan alguns mariners exagerats,⁴²⁴ com
per lligar y engrapar la terra.⁴²⁵

[f. 9r]

Lo sol, que gayrebé no se'ns havia deixat

veure a París, rogench e inflamat, se mostra
com en un gran trono, damunt la ciutat gegant-
ta, cobrint-la amorós ab son mantell de rès-
plandorosos raigs, que van disminuint de in-
tensitat, com un llum que s'allunya. La daura-
da cúpula de los Invalides apar rebre son ol-
tim raig,⁴²⁶ coronant-se'n, com si l'astre
del dia se recordàs d'aquell home terrible y
extraordinari que dorm sota aquella mitja ta-
ronja, a l'ombra de la Creu.

[f. 9v]

Una girada de tren me amaga las darreras
torres de la gran ciutat, mes no me la esbor-
rarà may⁴²⁷ de la imaginació.

[f. 10r]

Lo que més m'ha impressionat en ella és
lo que hi queda del gran Napoleon:⁴²⁸ la co-
lumna Vendôme,⁴²⁹ imitació de la de Trajano
de Roma, feta del bronze de 1200 canons aple-
gats per Napoleon / en sas campanyas contra ls
austriachs y russos; lo frontis del Panteon, a
hont està representat l'emperador, a la
dreta d'un aplech de sabis, artistas y gene-
rals, entre un vell granader y lo cèlebre
petit Tambor d'Arcole, tan bellament cantat

per Mistral;⁴³⁰ y, per últim, sa superba y monumental tomba en los Invalides. Sota mateix de⁴³¹ la mitja taronja del temple, s'obre una cripta circular de mabres, y, en mitx, corona⁴³² de una immensa corona de lloret en mosaich, s'aixeca'l sarcòfach de forma cúbica, de 4 m. de alt y dos de llargh. Sobre la porta⁴³³ de la cripta, a hont se baixa des de l'altar, a hont sole se veu un gran santcrist, se llegeixen eixas lletres del testament del gran home: "Desitjo que mas cendras reposen a las voras del Sena, en mitx d'aqueix poble francès que he estimat tant".⁴³⁴

[f. 13v] [Mistral] parlà un quart d'hora, espli- cant l'argument d'alguna de las obras catalana- nas més afortunadas, després de presentar als poetas cigaliens l'humil representant de nos- tra literatura, que havia sigut galanament⁴³⁵ convidat pel mateix capoulié del fèlibri-⁴³⁶ ge⁴³⁷ a aquella vetllada literària. No cal dir que fou Mistral l'ànima d'ella, per no dir lo president; a ell y a sa⁴³⁸ esposa, que du-

ya en son pit una cigala d'or, se dirigian las
miradas.⁴³⁹

[f. 14r] L'astre de M[istral] està lluny encara,
gràcies a Déu, de pendre la devalado, com diu
ell humilment en los primers versos de son nou
y fresch poema.⁴⁴⁰

[f. 14v] En lo barri que'n podríam dir dels pin-
tors,⁴⁴¹ prop dels carrers de Meissonier⁴⁴²
y de Murillo, hi ha'l carrer de Fortuny.⁴⁴³

NOTES

1. El f. 1 del manuscrit --unit a la coberta-- conté les següents indicacions i adreces personals: "Escriure à Balaguer, Oasis [ratllat] - S. Teótim Fortuny, Provensa 340, 2-2a - S. Aulés, Asalto 8, 4-3a - Coreleu [sic], Fontanella 4, 3-3a, o plassa Urquinaona".
2. Segueix, ratllat: "Lo que poch [sic] n'he pogut veure y a".
3. llevar-se·l sol: var. ant. ratll. "llevarse la gent y n'hem".
4. comunart: veg. text definitiu, nota 677.
5. pinchos: "pinchos", rufians; «pres del cast. pinche 'ragatxo, coqui'» (DECLC, VI, 550b).
6. El Teatre Principal de Barcelona, al capdavall de la Rambla, a l'indret conegut com el pla de les Comèdies. Prengué aquest nom, l'any 1847, l'antic Teatre de la Santa Creu.
7. terror: ms. "trerror".
8. Aquest paràgraf correspon a una anotació afegida per l'autor al verso del f. 3.
9. de quatre torres: afegit damunt.
10. ofegan los campanars: var. post. incompl. "sino son mes altas que ls campanars, los [ofegani]".
11. ell: var. ant. "ella".
12. Segueix, ratllat: "de".
13. la incúria espanyola: var. ant. no ratll. "nostra incúria".
14. del Pirineu ... son vestit: afegit poster. en tinta i amb lletra més reduïda.
15. ·ns menarà com per la mà: var. ant. ratll. "poch nos deixará".
16. las portas: afegit poster. en tinta.

17. Las flors de la humil y: var. ant. doble:
"Los pixacans (no recordo altre nom seu)" i
"Las xicoyras".
18. totas giradas: var ant. "tots girats".
19. Segueix, ratllat: "mes".
20. tal com s'ovira ... de Catalunya: afegit
damunt en tinta.
21. en lo departament d'Ain: afegit damunt.
22. Segueix, ratllat: "de roure".
23. invoca: ms. "invocar".
24. l'argenteria: damunt, en llapis, "dones de
ciutat".
25. la: afegit poster.
26. dels salts d'ayqua: afegit poster. entre
ratilles.
27. Pougy (Ain), dalt d'un turó, a la riba
esquerra del Roine.
28. (357 metres ... del mar): afegit poster.
29. de pedra picada: afegit damunt.
30. Veg. altres anotacions descriptives d'a-
questa ciutat a l'annex.
31. a una: var ant. "à la altra".
32. xiprers: afegit damunt.
33. Sense subratllar al ms.
34. posada: var. ant. "exposada".
35. Segueix, ratllat: "heretichs".
36. Segueix, ratllat: "que desde algun temps".
37. trobo més bonich que: var. ant. "prefe-
resch a".
38. Sense subratllar al manuscrit.

39. turons y: afegit damunt.
40. dels Alpes: var. ant. "del Monblanch".
41. hi ha: abans, ratllat: "te".
42. que diriau ... a plaher: afegit, en tinta, a sota. Abans, en llapis i sense ratllar: "assentada en un rost mirant".
43. Guillaume Farel (1489-1565), reformador i predicador luterà que dugué Calví a Ginebra el 1536.
44. Pierre Viret (1511-71), reformador suís; l'any 1536 fou nomenat rector de Lausana.
45. Calvino ... hi tingueren: ms. "Calvino hi tingué, Farel y Viret hi tingueren".
46. Coneguda com "la disputa de Lausana", tingué lloc a la catedral d'aquesta ciutat, el 1r. d'octubre de 1536, en presència d'eclesiàstics de la Suïssa francesa; veg. É.G. Léonard, Historia general del protestantisme (Madrid, Ed. Península, 1967), pàg. 289.
47. se veuen duas: var. ant. "se veu una".
48. y verns: afegit poster.
49. Ms. "chateauxs".
50. vilas: llegiu "villas".
51. aquí: abans, ratllat: "de".
52. finestralst: var. ant. incompl. "bal[cons]".
53. aquí: cal entendre "a Catalunya".
54. pertot arreu: a sota, en tinta, "no tant".
55. Se veu: damunt, en tinta, "no tant".
56. en: ms. "es".
57. tot xiulant: afegit damunt.
58. negra: afegit damunt.

59. deixat: ms. "deixar".
60. d'essser una de les causants del: var. ant.
no ratll. "d empenyer".
61. Sede de la diète suiza ... república: afegit posteriorment, en tinta, i, en bona part, a l'encapçalament del f. 17v.
62. Etimologia errònia: "Berna" no prové pas, és clar, de "vern" o "verd", com sembla suposar l'autor.
63. sota: damunt, "baix".
64. a: repetit al manuscrit.
65. Territori alemany sota el domini del gran duc de Baden (de 1805 a 1918); var. ant.
ratll. "Baviera".
66. Ms. "Schwarz Wald".
67. Aquest paràgraf figura, afegit, al verso del f. 19.
68. gabatxeria: ms. "Gabatxeria". «Nom vulgar del territori francès situat al N. de les Corberes» (DCVB, VI, 239b, s.v. gavatxeria). Al text definitiu llegim: "com los gabaigos o fills de l'Aude" (§ 42).
69. Justus von Liebig (1803-73), químic i professor; contribuí al desenvolupament de la química orgànica aplicada a l'agricultura.
70. Espai en blanc al manuscrit.
71. de ferro: afegit damunt.
72. Segueix, ratllat: "del mateix metall".
73. que obren per deixar: afegit damunt; var. ant. "y per".
74. Aquesta primera anotació maguntina és al verso del f. 20.
75. per cert: afegit damunt.

76. qual: ms. "quan".
77. En blanc la resta del foli.
78. Ms. "Humbolt", sense subratllar.
79. Sortint de: var. ant. "Davant".
80. unes: var. ant. "dues ó tres".
81. a hont: ms. "hahont".
82. torratxas: mot viu a la Plana de Vic, recollit amb aquest sentit per Aguiló (apud DECLC, VIII, 625a) i per Alcover-Moll, s.v. El DCVB en dóna la següent definició: «test cilíndric per a tenir flors; cast. búcaro, tiesto» (X, 376a), i n'addueix un exemple de l'"avigatanat" Miquel Llor i un altre de Verdaguer, aquest en la variant torratja.
83. un dels: var. ant. "una de les".
84. en lo: var. ant. "al".
85. un: var. ant. "lo".
86. Zauberhöhle: ms. "Zauberhöhle".
87. Koblenz: ms. "Coblenz".
88. Mosel: afegit damunt.
89. Segueix, ratllat: "He visit[ed]".
90. gayrebé: afegit damunt.
91. aplanat ... de paleta: var. ant. "ab una paleta al cap d'avall".
92. Segueix, ratllat: "hi".
93. no hi faltava: var. ant. "tenia".
94. estava formada: afegit, en tinta; var. ant. "era".
95. Ben: var. ant. "De".
96. Aquest paràgraf és escrit, amb tinta en la seva major part, al recto del f. 26; var.

- ant. "Una ciscunstancia aconsoladora he notat, y es que no hi faltava la Creu".
97. virar: var. ant. "girar".
98. més d'ayre: "més de pressa". Veg. nota 216 al text definitiu.
99. Sota aquesta anotació, escrita també al recto del f. 26, hi ha dos dibuixos de l'autor, que illustren de forma gràfica la descripció precedent.
100. un: afegit damunt.
101. du tanta gent ... a una nació: afegit al capdavall del recto del f. 26; var. ant. "val un riu aixís".
102. Segueix, ratllat: "puig à mes de ser la vi[dal]".
103. a rans: "arran"; veg. nota 184 al text definitiu.
- 103bis. cossa: "coga", guitza. Mot documentat ja en autors valencians del s. XV, «s'usa per tot, almenys en tots els parlars del Sud de les Alberes» (Coromines, DECLC, IV, 746a).
104. Remagen: ms. "Romagen".
105. Kloster Nonnenwerth: ms. "Klester Nonnenwerth".
106. siti: var. ant. "site". Veg. apèndix II, "Pirineu-83", nota 527.
107. Roca: var. ant. "Castell".
108. 15 maig: afegit posteriorment, en tinta.
109. humia: "humitejava". Forma d'un verb --humir-- no enregistrat als repertoris lexicogràfics catalans. El DECLC addueix homeir, usat per A. de Vilanova, al costat d'humedir i humitar, recollits en autors medievals. Verdaguer se servia habitualment de la forma humitejar (Canigó, cant IX, estr. 38a, v. 3), però humir és viu a la Plana de Vic.

110. lleganyós: afegit damunt.
111. Ratllat: "Com un afam[at]" (veg. infra, f. 30v).
112. quel no són gayres: afegit damunt, en tinta i en lletra més petita.
113. los tronchs: var. ant. "les".
114. ayrosas: afegit damunt.
115. Conrad IV de Hohenstaufen (1228-54), que no arribà a ser coronat emperador.
116. Aquest paràgraf és escrit, en tinta i en lletra més petita; sembla afegit posterior.
117. A pesar de ser dia feyner: afegit damunt.
118. magnifich: afegit damunt.
119. Espai en blanc al ms. Després "here[tt]ges".
120. de: var. ant. "y de".
121. Espai en blanc al ms.
122. sortir: var. ant. "deixar".
123. adornada: var. ant. incompl. "ple[na]".
124. estil: var. ant. "místich estil arquitectonich".
125. de tots: afegit damunt.
126. pua: var. ant. no ratll. "va".
127. Aquest paràgraf no apareix ratllat verticalment al ms., tot i que Verdaguer l'inclou al text definitiu (§ 77).
128. de bell ayre: "de pressa"; veg. supra d'ayre (f. 26r) i nota 216 al text definitiu. Aquest paràgraf apareix, fora de context, al recto del f. 29.
129. encara que: afegit damunt; var. ant. ratll. "mes".

130. gayres: afegit damunt.
131. s'evapòran: var. ant. "s'esbravan".
132. vent de bocas: var. ant. "paraules en va".
133. més: afegit damunt.
134. "Lo gall", cinquè poema del recull moralitzant de Jaume Collell Faules y similis (Vic, 1879).
135. J. W. Goethe (1749-1832), o, potser, F. von Schiller (1759-1805), autors dels quals Verdaguer posseïa obres (BC, núms. reg. 7404 i 8110).
136. reunió: ms. "reuinió".
137. dels llibres: afegit damunt.
138. Inconclús i no reprès en cap altre punt del manuscrit.
139. 17 maig: afegit a l'encapçalament del foli.
140. altra: afegit damunt.
141. Segueix, repetit: "me semblavan".
142. Segueix, ratllat: "penjada".
143. i que sorts són: afegit damunt; var. ant. no ratll. "com son sorts".
144. per un gos ... de timoner: var. ant. "per gossos, guiantlos un home lo vehicul".
145. escombrariayres: "escombriayres"; veg. nota 290 al text definitiu.
146. la: afegit damunt.
147. bermell: ms. "blermell".
148. alta: afegit damunt.
149. escauret: var. ant. "escaurels".
150. sota: var. ant. "baix".

151. gayre: afegit damunt.
152. en Espanya: afegit damunt; var. ant. no ratll. "aqui".
153. calsas: var. ant. incompl. "pant[alons]".
154. nostra abrasada terra: var. ant. "la abrasada Espanya".
155. Segueix, ratllat: "es lo capot".
156. Los soldats ... do de acert!: escrit amb tinta.
157. Ms. "Laskowitts".
158. plans: ms. "plats".
159. blanch: afegit damunt.
160. Ratllat, a l'encapçalament del foli: "He vist una cigonya bequetejar tranquilament no lluny dels treballadors". A sota, també ratllat: "Weichsel".
161. Segueix, ratllat: "que".
162. Di[r]schau: var. ant. "Wischau".
163. Segueix, ratllat: "de florits".
164. raps: ms. "Raps", sense subratollar; veg. nota 325 al text definitiu.
165. y planeras: afegit damunt.
166. de mahó: afegit damunt.
167. a hont ... niu: var. ant. "perque las cigonyas hi fassan niu".
168. Suisa: var. ant. "Suiza".
169. ab la blana imatge de Jesucrist: afegit damunt.
170. com la mala herba en los bons camps: sembla afegit posteriorment.

171. magnífich: afegit damunt.
172. bisanti: ms. "misanti".
173. més ensà de Köni[q]sberg: afegit damunt.
174. plena d'arbres: afegit damunt.
175. Danzig: ms. "Dansig".
176. s'aprima ... las naus: afegit al recto del f. 64.
177. Kahlberg: ms. "Khalberg"; al recto del f. 64 hi ha, consignada amb tinta, la grafia correcta: "Kahlberg".
178. llarga: afegit damunt.
179. Els darrers tres paràgrafs figuren, fora de context, a la fi del ms. (ff. 63v-64v).
180. Ms. "Lugwinchsthör".
181. ab una bella torre gòtica: afegit damunt.
182. al: var. ant. "á un".
183. baix: ms. "baig" i, abans, "vaig".
184. assentat: var. ant. "assentada", amb la a ratllada.
185. tanca: var. ant. "cleda".
186. pinatells: "pinetells", pins petits (DCVB, VIII, 584a).
187. rebolls d': afegit damunt.
188. com en Suiza: afegit damunt; var. ant. ratllada: "d arsos".
189. Verdaguer pogué visitar aquesta ciutat en ocasió del viatge que, en companyia del seu amic Jaume Collell, féu a Lorda l'agost de 1877 (veg. Carteiq històrich, 71, i Efemèrides, 34). Feia dos anys, però, que, en el viatge en tren de Luishon a Santander pel migdia de França, el poeta s'aturà a dinar en aquesta població, i en consignà la des-

- pesa en una llibreta de notes: "dinar à Pau - 10 [rals]" (BC, ms. 1467, f. 92v).
190. no sé ... ciutats: afegut damunt; var. ant. "no se ahont".
191. la més bonica: var. ant. "una tanca".
192. Ms. "Trakeunen". Població prussiana famosa per la seva eguaçada militar; avui pertany a l'URSS.
193. Segueix, ratllat: "coberts".
194. quiscuns: ms. "quiscut".
195. negres: afegit damunt.
196. important: ms. "inmortant".
197. aduana: var. ant. incompl. "esta[ci6]".
198. n'hi ha: "n" afegit damunt.
199. ab una levita ... blavas: afegit damunt; var. ant. "de blau".
200. pintada en fusta: afegit damunt.
201. a certas horas del dia: var. ant. "las 12".
202. se trauen la gorra ... y résan: var. ant. "deixan la feyna que tenen entre dits, se giran a la santa Imatge y resan".
203. devotament y ab veu alta: afegit damunt.
204. brut: afegit damunt.
205. molts són folrats de pell: afegit damunt.
206. de pèl: afegit damunt.
207. hi cabria un altre bou: var. ant. "n'hi cabria un altre".
208. El Dvina Occidental (letó: Daugava), riu que neix a Rússia i mor al Bàltic, prop de Riga, després de travessar la república de Letònia.

209. gue: ms. "qui", per assimilació fonètica amb les i del mot següent.
210. ciutat: var. ant. "poble".
211. Niemen: afegit damunt.
212. casas: var. ant. "edificis".
213. com en tota la Prússia Oriental: var. ant. "com en tot aquest cantó".
214. clavats y d'una sola pessa: afegit damunt.
215. Caowno: var. ant. "Caowna" [lituà: Kaunas].
216. Segueix, ratllat: "aquel".
217. Kārsava (Letònia), a tocar de la frontera amb Lituània.
218. Segueix, ratllat: "A la porta s'hi veuen".
219. barracas: var. ant. "cabanyas".
220. Nom d'una població, en caràcters cirílics: ¿"Buhei"?
221. lo color de què: var. ant. "lo mateix que".
222. zinch de: afegit damunt; var. ant. "fusta de".
223. Aquest paràgraf figura al recto del f. 46, enmig de l'anotació precedent.
224. Abans, ratllat: "cap[s]".
225. és estrany que: afegit damunt.
226. si altre no: veg. text definitiu, nota 312.
227. hermosos: var. ant. "joyosos".
228. teuladas: var. ant. "tauladas".
229. bermellencas: var. ant. "bermellas".
230. Descalsas ... fan!: afegit damunt.
231. hi abunda ... d'or: afegit damunt.

232. no·ns las haurian ofertas: afegit damunt; var. ant. "que si".
233. Totas són migradas ... de las flors: afegit, en tinta i en lletra més petita, damunt de les ratlles precedents.
234. tronc [sic, sense h final]: var. ant. incompl. "las al[vas]".
235. alvas: var. ant. "albas".
236. ha: var. ant. "fa".
237. entre la boyra: afegit damunt.
238. cadavre: var. ant. "cadabre".
239. verdas: afegit damunt.
240. Davant: var. ant. "En".
241. estan: ms. "estant".
242. de segur Pere·l Gran: afegit damunt; var. ant. "(segons lo trajo)".
243. En la seqüent estació ... y molt més rica: afegit poster. entre ratlles.
244. Gatchina: ms. "Gatschina".
245. que: afegit a sota; var. ant. no ratll. "de veure".
246. un: ms. "una".
247. Nev[s]ki: ms. "Nevchi".
248. diferentas: afegit a sota; var. ant. no ratllada "totas las".
249. comensada ... en [18]58: var. ant. "comensada per Catarina Ia y acabada en 1807".
250. escalons: afegit a sota; var. ant. "escalas".
251. grans: afegit damunt.

252. Sas: var. ant. "Las".
253. tenen: var. ant. "son".
254. granítich: ms. "granitichs".
255. rotunda: "rotonda". Forma no enregistrada en cap recull lexicogràfic consultat.
256. l'escolà: afegit damunt.
257. posant: var. ant. "tenint".
258. ab coll: afegit damunt.
259. Espai en blanc al ms.
260. passant ... vegadas: var. ant. "se senyan passant davant llur temple, fentse tres creus".
261. fent ... reverència: var. ant. "fent tres respectuosas reverencias".
262. pobres: ms. "pobles".
263. són ... paisans: afegit, en tinta, posteriorment.
264. «Ils [els popes] n'ont ni éducation ni instruction. Ils ne diffèrent du simple moujik que par l'habit. Comme le paysan, le pope gagne son pain à la sueur de son front; il laboure lui-même son champ, il conduit lui-même son bétail [...] Besoigneux, chargés de famille [...] ils sont obligés, pour vivre, d'avoir recours à toutes sortes d'expédients et de petits moyens» (V. Tissot, La Russie et les Russes, 22).
265. cinturó: ms. "tinturó".
266. Abans, ratllat: "ab".
267. Entre aquesta ratlla i la següent hi ha un dibuix, petit, representant un barret com el descrit.
268. car[r]egats d'abrigalls: afegit damunt; var. ant. no ratll. "abrigats".

269. enlloch que jo haja vist: var. ant. "en Espanya".
270. acaudalats: var. ant. "richs".
271. Veyent-la: var. ant. "Trobantla".
272. •l temple: afegit damunt.
273. entén: ms. "esten".
274. Al verso del foli anterior hi ha el següent apunt, ratllat verticalment: "Lo P. Schum, alemany, sab lo frances, l italià y lo rus, va cada estiu à fer missions a Finlàndia".
275. L'altre: ms. "l un". Veg. paràgraf anterior.
276. fer entendre l'evangeli als rusos: var. ant. "predicar a sos tirans de Russia".
277. Aquest paràgraf és anotat al capdavall del f. 56v.
278. paisans: ms. "paisants".
279. Abans, ratllat: "Mes".
280. catolicisme: ms. "catolicismes".
281. camp: var. ant. no ratll. "boci".
282. prosayca: afegit damunt.
283. orqa: veg. nota 224 al text definitiu.
284. Espai en blanc al ms.
285. los: var. ant. "sos".
286. Al ms., enmig del text, hi ha un dibuix de l'autor, fet amb llapis, representant el que s'hi descriu.
287. Segueix, ratllat: "totas".
288. li: afegit damunt.
289. sas duas brancas: var. ant. "sos dos caps".

290. may: var. ant. "mal".
291. pobres: afegit damunt.
292. en terra de heretges: afegit damunt.
293. Segueix, ratllat: "y amparau".
294. y cristiana: afegit damunt.
295. n só: repetit al ms.
296. en aquella ... terra: afegit damunt, posteriorment, en tinta i amb lletra més petita.
297. llaqrimatori: veg. nota 490 al text definitiu.
298. Ratllat: "La funci[ó]".
299. tendres: afegit damunt.
300. demanar: afegit damunt; var. ant. no ratll. "venir á".
301. los: ms. "sos".
302. Les últimes ratlles són anotades al capdavall del f. 6ir.
303. espècie: var. ant. "especia".
304. Espai en blanc al ms.
305. la ciutadela de: afegit damunt.
306. rassa guerrera: afegit damunt.
307. Espai en blanc al ms.
308. Alexandra New[s]ki: ms. "Alexandranewki".
309. la secta: var. ant. "sa religi[ó]".
310. és lo nom d'un sant ... de Sant Petersburg: var. ant. "es un monestir de monjos cismatichs y esta en".
311. Al verso del foli anterior hi ha la següent anotació, inconclusa: "Duas iglesias te importants, la una verament grandiosa, bi-

- santina d'estil, adornada ab profusió de quad[rl]os y quadrets".
312. sa llarga y rossa: ms. "sas llargas y ros-sas".
313. barba: var. ant. "barbas".
314. Segueix, ratllat: "tan".
315. sos cabells: var. ant. "sa cabellera".
316. vims: "vímets". Addició al DMLC, s.v. ví-met.
317. russas: var. ant. "rusas".
318. los catòlichs: var. ant. "lo cristianisme".
319. Segueix, ratllat: "y tota la dolsura".
320. Enmig del text, al ms., hi ha un dibuix al-lusiu de l'autor.
321. velocitat: ms. "volectat".
322. monòtonas: var. ant. incompl. "llar[gas]".
323. A la part superior del f. 67v hi ha, es-crits amb tinta, els versos següents: "Luther, Luther, ¿que has fet, ple d'odi horrible? / has arrancat dels brassos del Altissim / aqueix poble gegant, com qui arrabassa / un fill hermos dels brassos de sa mare".
324. Espai en blanc al ms.
325. estesa: "extensió". El DCVB (V, 547a) defi-neix el terme, en una primera accepció, com a "acte i efecte d'estendre", i ho il·lustra amb una citació de Verdaguer.
326. que, al costat ... de per riure: afegit al verso del f. 67.
327. fants: afegit damunt.
328. y no és tot ... de pedra: afegit al verso del f. 67; var. ant. no ratll. "y sobretot treballan".

329. petit com és: afegit damunt.
330. Està la naturalesa abuy: var. ant. "Estem".
331. com: afegit damunt.
332. S. Petersburg]: ms. "S. P" i espai en blanc.
333. enmirallant-se: var. ant. "mirantse".
334. gèlan: var. ant. "glassan".
335. aumentar: var. ant. "aixamplar".
336. més espayosas fondaladas: var. ant. "brancas".
337. en petits quadrets: afegit damunt.
338. sobre: var. ant. "ab".
339. rublos: ms. "rubros".
340. nosaltres: ms. "sosaltres".
341. A la part superior del foli, i encerclades per l'autor, hi ha les anotacions següents: "Un gra de pes fa caure la balansa - vaig perdut com un gos sens amo".
342. Afegit damunt, en tinta, però ratllat: "ab la maleta de viatge à la ma".
343. antisemita: var. ant. no ratll. "antisemítich".
344. Veg. nota 395 al text definitiu.
345. mans: var. ant. "sas mans".
346. Segueix, ratllat: "de".
347. de pena: afegit damunt.
348. Damunt d'aquestes ratlles hi ha dues anotacions fora de context. D'una banda, uns versos llatins que l'autor incorporà posteriorment al text definitiu (§ 101). Tot seguit, una relació de despeses personals

durant la seva estada a Sant Petersburg:

Triptich	3 r[ubles]
altre	2
Passió - quadro	5 o 6
calendari	20
Jesús y Maria	26
S. Jordi	2
Maria	3
altre	2

349. A la part superior del foli, en tinta, l'adreça següent: "Conde de Puimaigre - 17, Rue de l Université".
350. El futur tsar Nicolau II de Rússia (1868-1918), fill i successor d'Alexandre III. En aquesta ocasió tenia, doncs, setze anys.
351. Ms. "Meklemburg".
352. Aquesta anotació figura, al manuscrit, després de les següents datacions viatgeres.
353. Espai en blanc al ms. Cal entendre "Berlín".
354. En aquests dos folis hi ha diverses anotacions personals, que transcriu literalment a continuació:

[71v] 100 marchs, 6 20 duros, enmanillevats en Berlín a Eusebi Güell

Victor Faura - S. Petersburg

3 rubries [sic]
4 rub. y mitx, Quijote

* * *

Manerstrasse, 13 y 14
Cavalry [?] Antiquario
Unter den Linden [d'una altra mà]

* * *

Bedecker - Melsen [?], Nevski

Hèremitage - avant 4 heures, aho
Pales [=au Palais] d Hiver, al costat

Liteinia [=Letònia?]
Basilicowtrot

D. Franc^O Mitjans - Rue Tait-Bout

Rafel Angulo - Melissonier, 4-2

Le Chat Noir - Boulevard Rochechouart, 84

[72r] Paris, 2 Maig [error, per "Juny"]
140 duros

id. - doní à Carlos 47 franchs

5 rublos, quadro la Vida de Jesús
6 rublos - 26, tornant de passeig
30 rublos - 18 rublos més

107 marchs per 5 llibres d estampas;
són 135 pesetas

Leopolt Cerf - 13, rue de Medicis

Pepratx - Librairie Charles Bayle y C.

Union Generale de la Librairie -
11, rue de l'Abbaye

Laquestes tres anotacions apareixen

ratllades verticalment al manuscrit]

Rafaela Angulo - Boulevard Hausmann,
153, 29-3a

Luisa Pelayo - Roquepine, 8

Nit, 7 y 15 [abans, ratllat, "y Y"],
estació de Lion - arriba 8 y 10 del
matí; 11 y 15 del matí (exprés) -
arriba a 3 matí.

355. ictiosaures, plesiosaures, &c.): afegit damunt.
356. dividint-se; ms. "dividentse". Segueix,
ratllat: "pujant després a".
357. costat: ms. "costant".
358. tan petit com ho: afegit damunt; var. ant.
"lo que".
359. Anotació en tinta, sense ratllar.
360. espayosas: var. ant. "tan estretas".
361. fressèjan: var. ant. "fuman".
362. aixécan: ms. "aixecant".
363. minas: "menes" al text definitiu (§ 117).
364. sols o ajudats del vapor: afegit damunt, en
tinta.
365. Segueix, ratllat en tinta: "y ayudan al
vapor à moure".
366. l'ayqua: var. ant. "los rius".
367. la electricitat: afegit damunt.
368. anar: afegit posteriorment.
369. 'ls: afegit damunt.

370. Els dos paràgrafs precedents, escrits amb llapis i ratllats verticalment, es corresponen amb l'extensa anotació intitulada "Bèlgica, 31 maig" del text definitiu (§s 215-220).
371. quatre: ms. "quatres", afegit posterior.
372. Anotació en llapis, sense ratllar.
373. En: var. ant. "Vora".
374. popular: afegit damunt.
375. Subratllat al ms.
376. de manera que: var. ant. incompl. "per què[el]".
377. sens dupte: afegit damunt.
378. Aquesta llarga anotació es correspon amb els darrers folis del text definitiu (§s 250-276 de la meva edició).
379. grand: ms. gran.
380. a l'hora en què París ... de caballs: afegit damunt.
381. a visitar: var. ant. "per veure".
382. A mitja: var. ant. "A la meytat".
383. al capdavall: afegit damunt (var. ant. "sota"); ms. "al caldavall".
384. estenenent-se: ms. "estementse".
385. Abans, ratllat: "En professó".
386. escullidas pessas: var. ant. "himnes religiosos".
387. rabat: ms. "rabá", sense subratllar.
388. de la: var. ant. "d aquella".
389. Cal suprir aquest mot, d'acord amb el context i la redacció definitiva del text (§ 255).

390. vainqueur: ms. "vaquier". Al text definitiu (§ 257) el vers presenta la variant "Dieu protecteur". Tanmateix, en un estudi sobre Montmartre i la devoció al Sagrat Cor, podem llegir l'estrofa següent:

"Dieu de clémence,
O Dieu vainqueur,
Sauvez Rome et la France,
Au nom du Sacré-Cœur"

(Veg. A. Hamon, S. J., Histoire de la dévotion au Sacré Coeur, vol. V, pàg. 64).

391. aut: ms. "Aq".

392. llansats: var. ant. "trets".

393. de la Caritat: var. ant. incompl. "del malit".

394. visitar: var. ant. "veure" i "contemplar".

395. Segueix, ratllat: "la gran bestia del Apocalipsis, com li diu un gran poeta, mirava aquells fronts serens".

396. gayrebé: afegit damunt.

397. feya: var. ant. "feyan".

398. qui aqueixa: afegit a sota; abans, ratllat: "la la".

399. compessen: var. ant. "llantsassen en".

400. Segueix, ratllat: "com una llàntia sens oli ofegada pel vent del materialisme".

401. Abans, ratllat: "quan".

402. un pesant d'or: afegit a sota.

403. mes: afegit posteriorment.

404. Sense subratllar al ms. Segueix, ratllat: "un campanar".

405. gue-ls: var. ant. "que lo".

406. Abans, ratllat: "qu[e]l".
407. en un altar provisional: var. ant. "en l'altar major".
408. ha: repetit a l'inici del foli següent.
409. sempre: ms. "semple".
410. sobre sas espatllas: var. ant. "y acompañan".
411. aqueix gran munument de: afegit damunt.
412. de la Fransa: afegit damunt.
413. la columna: var. ant. "l pilar".
414. de pedra en pedra: afegit damunt.
415. Abans, ratllat: "aqu[i]".
416. tot plorant y gemeqant: var. ant. "agenollat".
417. o, millor ... oblidar: afegit damunt.
418. cim: afegit posteriorment.
419. a hont ... redemció: afegit damunt.
420. y rehabilitada: afegit damunt.
421. per la via de: en tinta; var. ant. no ratll. "cap a".
422. com los: "Fransa en la" [?], damunt.
423. dels: afegit damunt.
424. Segueix, ratllat: "que ab s[os]".
425. Al recto del foli 8 hi ha, relacionades amb aquest mateix paràgraf i ratllades, les anotacions següents:

"Estona ha que fugim d ella, mes encara no hem arribat [ms. "arribar"] a sortir de entre sos brassos immensos, que s estenen per la plana. Apar que s estiren mes com mes correm, per barrarnos mes

enllá lo passatge [espai en blanc]; som
fora de sos boulevards] [espai en blanc
i, ratllat, "interiors"] de ses plassas y
esplanades y jardins de vora l Sena;
estona ha que fugim de son cor [damunt:
"in[terior"] a correçuya [damunt: "ab
les ales del"] vapor, més sos carrers nos
vorejan encara; ["que", ratllat] fugim de
son cor més no hem pogut sortir encara de
sos brassos que s estenen..."

426. raig: var. ant. "bes".
427. esborrà may: var. ant. "esborra [?]".
428. Al verso del foli 10 hi ha, inconclús i escrit amb llapis, l'apunt següent: "Com Pere-l Gran en San Petersburg, pertot arreu en París se veu a Napoleon".
429. Escrit amb tinta, a partir d'aquí.
430. Al verso de l'esmentat f. 10 hi ha l'apunt següent: "En lo [espai en blanc] del Pantheon, tenint[il] al costat un granader y més enllá lo Tambor d'Arcole, tan admirablement cantat per Mistral".
431. mateix de: afegit damunt.
432. coronat: ms. "coronada". Vegeu un anacolut similar en la corresponent redacció definitiva (§ 276).
433. Sobre la porta: var. ant. "A la entrada".
434. gran home ... he estimat tant: en lletra més petita, al capdavall del foli.
435. galanament: var. ant. incompl. "galant-
[ment].
436. capoulié: capolièr, president del felibritge (veg. nota següent). Ms. "Caupolié", sense subratllar.
437. félibriqe: forma afrancesada del mot feli-britge, proposat per Mistral a partir del terme occità --d'origen obscur-- felibre. Veg. GEC, VII, 342, i A. Bladé Desumvila, Felibres i catalans (Barcelona, R. Dalmau,

1964), pàg. 12.

438. y a sa: rectificació posterior; abans, ratllat: "se dirigian".
439. Anotació en llapis, sense ratllar verticalment; es correspon amb els §§ 236 i 240 del text definitiu.
440. Escrit amb tinta, sense ratllar, a la part superior del f. 14r; es correspon amb el § 231 del text definitiu.
441. En lo barri ... pintors: afegit damunt.
442. Meissonier: ms. "Messonier". Aquest carrer apareix esmentat, amb la mateixa forma inexacta, en una adreça particular anotada al darrer foli de la llibreta que conté la primera redacció d'"A vol d'aucell" (BC, ms. 384-VI; veg. nota 354).
443. Anotació en llapis, a la part superior del f. 14v. Al foli següent hi ha diverses notes autògrafes, que passo a transcriure literalment:
- [15r] ple à vessar
carregat de fruyta a desdir
no te cara per senyarse
- [15v] Charles Buet, autor de Le pretre,
director du Foyer
Michel Menard, poeta
Joseph Menard, redactor de "La Croix"
Roger Marc, redactor du "Volteire"
Leopold Durangel, pintor
Henri Signoret, director de la "Re-
vie des Chefs d'oeubres"
- Uns Idilis sens dedicatoria [per a tres dels noms anteriors, indicats amb un signe al marge]
- Grivolás, pintor d'Avinyó
- Adres de Fastenrhá [ratllat; probable allusió a l'hispanista alemany Johannes Fastenrath]
- Hi ha un article sobre L'Atlantida,

de M. Savine, en lo "Feux Fo-
llets"?

Una estrofa original, per un amich

"Lepant" a M. Savine

La "Passió" y "Lepant" à id.

[Les tres darreres anotacions apa-
reixen ratllades]

1.2.1. ANNEX

[GINEBRA]

Ginebra, diu A. Dumas, és una de las ciutats mes ditxosament situadas del món.¹ Peresosament ajaguda com està, apoyant la testa a la base del mont Salève, estenent fins al llach sos peus, que cada onada ve a besar, sembla no tenir altre cosa que fer que mirar les mil villas² sembradas als fla[n]chs de montanyas nevadas que s'estenen a sa dreta o corónan lo cim de les petitas muntanyes, que s'prolóngan a sa esquerra. A un signe de sa mà, veu comparèixer, del fons de son llach boyrés,³ sas lleugeras barcas de velas triangulares, que relliscan a la cara de l'aygua, blancas y ràpidas com becadells, y sos pesants vaporets, que llànsan l'escuma ab llur pitral. Sota eix bell cel, davant sas belles ayguas, se diria que sos brassos li són inútils, y que sols ha de respirar per viure. Y, no obstant, eixa' odalisca, eixa sultana peresosa, en apa-

riència és la reyna de l'indústria, és la comercianta Ginebra, que conta 45⁴ milionaris entre sos 42.000 habitants.⁵

Lo Rhône, sortint dels Alps de Valais, a l'extrem dels quals té la font, ve a atravesar aqueixa vall. Hi troba un gran bassí format per la natura; sas ayguas l'umplen y fòrman lo Léman. Allà reposa, se despulla⁶ del llim de què venia carregat, y surt, brillant y pur, d'aqueix gran reservatori,⁷ y ve, ab sas ayguas, a travessar la ciutat de Ginebra.⁸

La posició de Ginebra] és encantadora. Indolentment⁹ recolzada al repeu de la muntanya[al] Salève, se enmiralla en lo hermosissim estany, que, en forma de mitja lluna, llueix a sos peus, com una obrera, que, cansada de treballar, s'hi acaba d'asseure, en sa vora sembrada de palaus y pobles,¹⁰ y hermosos vilatges, d'a hont, com alats missatgers, li vénen vaporets y alades barques, blancas gavi-

nas d'aquell singularissim port.¹¹ Lo Rhôse, cansat de reposar en l'ample llit del Léman, a hont s'ha despullat de la sorra y llotam¹² de las montanyas, com per entretenir-la, torna a empendre la correguda, esmunyint-se,¹³ llest, entre sos peus de marbre.¹⁴

* * *

[RUSSIA]

Lo calendari rus va dotze dies endarrera del¹⁵ nostre, per no haver acceptat los russos la reforma de¹⁶ Grilegori XIII, tal volta per venir d'un papa.

En lo segle X,¹⁷ Fòcius,¹⁸ sacerdot de nostra santa religió, trobant-la mal¹⁹ avinguda a sas costums²⁰ dissolutas, se arreconà a Constantinobla. Allí aixecà bandera de tolerància absoluta, y tots los que desitjàvan²¹ aixampliar a llur voler la religió s'agregaven a ell, que fou²² anomenat patriarca del cisma grech.²³

NOTES

1. «Genève est, après Naples, a dit Alexandre Dumas, une des villes les plus heureusement situées du monde» (Guide historique & descriptif de Genève, 19).
2. Subratllat al manuscrit.
3. Segueix, sense ratllar: "de l'estany".
4. Abans, ratllat: "105". Dumas escriví: "quatre-vingt-cinq [millionnaires]". Veg. nota següent.
5. Tot aquest paràgraf és traducció literal d'un fragment de la descripció que fa de Ginebra l'escriptor francès Alexandre Dumas en les seves Impressions de voyage (Bruxelles, J.P. Meline, 1834), pàgs. 69-70. No he sabut trobar, però, cap exemplar d'aquesta obra entre els llibres de Verdaguer conservats a la Biblioteca de Catalunya.
6. se despulla: var. ant. "se descarrrega".
7. reservatori: "ant. Rebost" (DCVB, s.v.).
8. Anotació en tinta de color marró, a la part dreta superior del foli.
9. indolentment: ms. "indolenntment".
10. pobles: var. ant. "casas de plaher".
11. y hermosos vilatges ... port: afegit damunt, amb lletra més petita.
12. llotam: substantiu derivat de llot, no enregistrat per cap dels reculls lexicogràfics consultats.
13. esmunyint-se: var. ant. ratll. "vessant".
14. Anotació en tinta negra, més fina que la de l'anotació anterior, a la part esquerra del foli i ratllada verticalment. Es correspon amb els paràgrafs 18 i 19 del text definitiu.
15. Segueix, ratllat: "calendari".
16. de: ms. "del".

17. segle X: de fet, segle IX (veg. nota seg.).
18. Foci (c.820 - 891), patriarca de Constanti-noble, predicador i missioner entre els es-laus.
19. mal: var. ant. "poch".
20. costums: ms. "costumps", amb la g ratllada.
21. desitjàvan: ms. "sesitjavan".
22. que fou: ms. "que s fou".
23. Anotació en tinta de color marró, a la part superior esquerra del foli manuscrit.

2. QUADERNS DE NOTES

2.1. «AMERICA»

[f. 28v] A las 11 hores del matí del 30 de mars¹ hem passat casi a frech a frech de l'Yla Abacú² per la banda de mitgdia, a hon se veu molt bé un gran pont natural, que anomènan "Peña Horadada",³ per a hont se veu l'horisó y passa la mar d'una part a l'altra de l'Yla. És molt àrida, y no hi veyem més que 8 casas y la torre.

A les 4 de la tarde ovirem la isla Estribo Grande,⁴ un xich més poblada d'arbres. Aquí-s recullen moltes esponges y caragols de mar molt petits y hermosos.

* * *

Aprés del mitjdia del 13 de juliol de 1875⁵ passam davant lo Cabo de San Vicente,⁶ a hon hi ha un semàforo⁷ y, un poch més terra endins, com un castell o fortificació. En

l'altre dels dos bechs que forma la terra
ficant-se en la mar, blanqueja un gran con-
vent, edificat tan a la vora de l'aygua que
sembia estar a punt de caur[e]-hi. L'iclusia
és també blanca, y, en las finestras, hortas y
patis, no s'hi veu ningú, encara que sembla
habitat. Lo terreno és planer, y sols se ve-
nhen mon/tañas molt lluny. A la vora del mar
està aspadat, com romput, y no roca sinó terra
forta en moltes horas.⁸

* * *

[f. 29v]⁹ A las 9 del matí del 18 de novembre¹⁰
sortirem, en lo vapor "Ciutat Comtal", de
Cadis per Barcelona.

A poch després de la sortida ja-s veu,
lluny, Sierra Bullones y, de seguida,¹¹ la
costa de Tarifa.¹²

A la i estem entre Cadis y l'estret;
entre els dos, y entremix, la serra S. Cristó-
bal, lo castell elevat hont morí Juana la
Loca, y, més alta encara, Medina Sidonia; y,

a la vora del mar, Conil,¹³ y, cap a Gibraltar, la punta de Trafalgar.

La serra que, a una part de l'estret, defensa [?] la cara a Sierra Bullones s'anomena...,¹⁴ y la que s'veu més lluny y Andalusia endintre, perdent-se de vista, és la Sierra de Ubrique.¹⁵

Se veu la fumarela de Tànger, que està amagat darrera¹⁶ una petita serra.

A las 8 del matí del 20 tenim davant Serra Nevada, qual pich més alt recorda a Puigmal.¹⁷ A las 9 passam davant dels / plans d'Almeria, y, poca estona després, davant la ciutat y el cap de Gata, prop del qual, cap a llevant, hi ha una cova a rans¹⁸ de l'ayqua, que s'hi crían y càssan llops marins.¹⁹ A las 11 passam lo cap Genovés. En molts turonets de la vora hi ha torres rodones que diuen ser de moros.

A mitja tarda passam per davant la Mesa de Roldán,²⁰ què és més ensà d'Almeria, y, a las 7 del vespre, davant del Monte Roldán, que

és²¹ entre cap de Palos, que passam a las 6 y
½, y Cartagena.

Mongó, a la punta del S. Antoni,²² sembla entrar dins la mar; és alt y acaba en forma de tall de desstral, y té un repeu que avansa un poch més mar endins; és bastant faltat d'arbres. Té a sos costats y un poch [f. 30v] darrera, d'una banda, a Dénia, / y, de l'altra, poblacions qu[e], segons la tradició o la rondalla que hauran inventat los de Dénia,²³ se disputavan avans la montanya de Mongó. Jàvia²⁴ lo lligà ab una gran soga y anava estirant, y,²⁵ havent-se-li trencat y seguint millor la corda, pensà q[uel] era Mongó q[uel] seguia.²⁶

Dénia està a ponent, y Jàvia, a la banda de València.

Mongó dista d'esta unes 20 lleugas²⁷ y 10 de Formentera,²⁸ de qual illa-s veuen tres o quatre montanyetas, y la de més ensa està bipartida, y per assò tindrà'l nom de Penyagolosa.²⁹ Més enllà, entre calitja, s'ovi-

ra una muntanya de Ivissa.³⁰

Algunas horas després tenim a l'esquerra València, al lluny,³¹ dins lo golf, y a les 2 de la tarda tenim al costat los Columbrets, un dels quals és d'alguna estensió, y els altres, penyas dretas en la mar.

A las 7 del vespre veyem, al nort, la farola de l'Ebra.³²

NOTES

1. De 1875, durant el segon viatge de Verdaguer a Amèrica. Veg. Epistolari, I, nota 2 a carta 66, i J. Miracle, «Verdaguer, l'Atlàtic i L'Atlàntida», dins Estudis sobre Jacint Verdaguer (Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1989), pàg. 50.
2. Little Abaco, un dels illots més septentrionals de les Bahames, 200 km. a l'est de Florida.
3. que anomènfan "Peña Horadada": afegit damunt.
4. "Cayo del banco de Bahama (Antillas), al extremo N. del grupo de las islas Berry" (Espasa, XXII, 1112a).
5. Anotació escrita durant el trajecte Santander-Cadis, resseguint la costa portuguesa, abans d'emprendre el quart viatge a Amèrica. Veg. Epistolari, I, nota 6 a carta 69, i Miracle, art. cit., pàg. 53.
6. Cap de São Vicente, a l'extrem meridional de la costa portuguesa.
7. Cal prendre aquest mot en el sentit que li atribueix el DGLC (s.v. semàfor): "telègraf òptic"; el DMLC (s.v. id) incorpora, a més de la precedent, altres definicions del terme, més recents. El DECLC (VII, 763a) documenta semàfor a la fi del segle XIX, i addueix un exemple de P. Coromines en què el mot té el mateix sentit que en el fragment de Verdaguer. El DCELC documenta semàforo a partir de la inclusió del terme en el diccionari de l'Acadèmia Espanyola (ed. 1884).
8. La resta del foli és en blanc.
9. Totes les anotacions dels ff. 29v-30v són escrites amb llapis.
10. De 1876, durant el novè i darrer viatge de Verdaguer a les Antilles. Veg. Epistolari, I, nota 11 a carta 80, i notes 1 i 2 a carta 81; veg. també Miracle, art. cit., pàgs. 60-61.
11. de sequida: ms. "desseguida".

12. Segueix, ratllat: "y l poble que blanqueja com un collom [sic]".
13. Conil de la Frontera (Cadis).
14. Ratllat: "Sierra del Moro".
15. A la Serrania de Ronda, damunt la població del mateix nom.
16. darrera: ms. "darrara".
17. Puigmal: ms. "Puixmal".
18. a rans: "arran"; veg. "Europa", nota 184.
19. O llops de mar (DCVB, VII, 5ia), 'foques'; J. Coromines proposa per al mot la grafia llop-mari i el sinònim bellmari (DECLC, V, 261a, i I, 755b-757a).
20. Roldán: ms. "Roldant".
21. Segueix, ratllat: "mes".
22. Cap de Sant Antoni, prop de Xàbia.
23. que hauran inventat los de Dénia: afegit damunt, amb tinta.
24. Xàbia (la Marina Alta).
25. y: damunt, amb tinta, "mes com".
26. Verdaguer inclogué aquesta llegenda a l'edició definitiva de "Recorts de la costa d'Africa" (veg. edició, § 9). D'altra banda, aquestes impressions de la costa valenciana es corresponen amb alguns dels fragments incorporats en aquell text, durant la revisió que en féu l'autor abans de donar-lo a la impremta per segona vegada (veg. estudi introductorí, cap. IX, apartat 2.4.2).
27. lleugas: tant el DCVB (VI, 933a) com el DECLC (V, 135a) consideren aquesta forma una variant dialectal --empordanesa-- de llegües.
28. Formentera: var. ant. "Ivissa".

29. Penyagolosa: ms. "Penya golosa". A Formentera no hi ha cap muntanya d'aquest nom (veg. Coromines-Mascarell, Onomasticon Cataioniae, vol. I). Verdaguer es degué confondre amb el massís homònim del nord-est del País Valencià.
30. Ivissa: var. ant. ratll. "Mallorca".
31. Iluny: ms. "Iluns".
32. Segueixen dos folis tallats.

2.2. «SANTANDER»

[f. iv] A cosa d'una hora y mitja de Santander, a la banda de ponent y rodejada de las negrosas onas del mar Cantàbrich, s'axeca la graciosa capelleta de la Verge del Mar.¹ Un pont de fusta, sostingut per rústichs pilans de pedra, uneix a la terra l'hermosa illa, que, mirada des del seminari de Corbán,² que està vers la ciutat, un xich al mitjdia, com donant-li la mà, sembla un altar de rocas, que, per fer seu, ha vestit de grama³ y hervetas de vora mar la mare dels mariners, la Verge Maria.

Acostant-se a la vora per totas parts, se veu tallada bruscament, o avansar en punxagudas rocas, com llansas dintre la mar, que en va arrestella sas onas escumosas, recula y, més e[n]lasprada⁴ que may, torna envestir, y, no podent⁵ somoure la ciclòpea peanya, assahina⁶ com un caball, brama y torniola per esbrabar sa fúria, o, tal vegada, per cantar en son terrible llenguatge, no entès pels homes, un himne a la Mare del Creador.

En la capella lo més notable és un sepul-

cre gòtic del fundador de la mateixa, coronat

de sa estàtua, que jau en regalat somni, empu-

nyant una espasa en forma de creu. Lo grane-

[f. 2r] ⁷ xen una filera de arcadetes del / mateix

estil figurant petitas capelles y un ràtol de

lletres illegibles, per ésser destrossadas y

mitx menjadas pe[r] l'ayre de mar.

L'altar major,⁸ y com los dos laterals,

és del mil quatre-cents; està adornat d'ous

d'avestrús y grossos calamars.⁹

En temps de Feliph segon, una fragata ho-

landesa pirata robà la Santa Imatge, que és

antiquíssima, y, axecant-se-li un fort tempo-

ral, pensaren sos pilots que'l cel l'enviava,

en càstich de son atreviment; la posaren sobre

l'aygua, y, havent anat a parar a la vila de

Castro,¹⁰ los sacerdots, en companyia del po-

ble en professió, la reculliren y la portaren a

Laredo, des de a hont los de eix poble, també

en professió y sota tàlam, la portaren a la

hermosa illa, a hont tenia·l seu cam[ar]il.¹¹

Lo dia 5 de juny la van a veure en
aplech¹² la gent dels voltants, y a comprar
escapularis, que, per cert, posant-se'ls da-
munt del vestit, ni se'ls llévan per dansar
després, fora l'isla, a l'altra part del pont.

[f. 2v] Los presents que solen fer als amichs / los
que vénen de romiatge són de nous y balla-
nas.¹³

[f. 3r] En 1439 fou construïda, segons consta en
un ròtol¹⁴ posat en la mateixa, l'iglésia ma-
jor de Santander, que anys després passà a
catedral. És petita y afogada,¹⁵ però de bon
estil, exceptuant las quatre o cinch capelles,
que pòrtan escrit al front lo sagell del 1600.
Los dos rengles de columnas que fòrman la úni-
ca nau gran y las galerias laterals, desfent-
se o, millor, esbadiant-se per la volta fòrman
un conjunt de¹⁶ bonicas línies, q[ue] no són
acompanyadas per les parets y lo restant de
l'obra, que és blanca y de cap vista, sinó en
los vuyts de la volta, entre-los archs, que hi
ha un joch¹⁷ de rallas de pedra, cosa que he
observat també en la Virgen del Mar¹⁸ y al-
tras iglésias de la província.

A l'esquerra de l'altar major hi ha un sepulcre de marbre, més modern que el de la capella que acabo de anomenar, però d'estil gòtic y de bon temps, encara. Sens dupte, lo millor que té¹⁹ la catedral és l'entrada que dóna als claustres, que, per sas columnas, dobles jochs d'archs y figures en la pedra, fa recordar las antiguas abadies.

[f. 3v] Los claustres són en tot germans de la catedral; / sos archs de punta d'ametilla són sencills com una branca que ha perdut los brots y fullatge, però agràdan, y un s'hi passeja ab respecte, sentint que no ha sortit del tot del temple y que està com a l'ombra del santuari.

Sota la catedral hi ha sa mellor joya arquitectònica, que és una capella bisantina,²⁰ de bonas y sòlidias arcadas, y de capitells ab figures ben treballadas, lo mateix que en sa porta forana. Tot plegat, per lo baix y hombrívol de las voltas, recorda las catacumbas de Roma.²¹

[f. 4r] Los voltants de la ampla bahia de Santander són, encara que no pintats pel rialller sol d'Andalusia, per demés bonichs y pintoreschs per qui tinga afició a volar com los aucells d'arbre en arbre y de serra en serra. Hi ha valls y montanyas, turons de Sant Jordi²² y Sabassona, Collsacabras y Monsenys, camalligats²³ ab rierons de claras ayguas, y dividits los fondals per hermosos llachs y brassos de mar, que se n'èntran joguinejant ab la verdor de sas voras, lleugas²⁴ endins, fins al peu de las montanyas altas de...,²⁵ petita branca dels Pirineus, que més enllà blanquèjan. Los herveyts y cams són vorejats per renbleras de pollancres y saulas, trèmols y sàlichchs, y ls grans pans,²⁶ clapejats per alsinars y rouredas y llorers, que crexen allí a pesar²⁷ del fret alè del nort; y ls estanys d'aygua són també adornats ab alguna illeta també verda y hermosa, y regalant de frescor y de vida.²⁸

NOTES

1. Ermita de la Virgen del Mar, construïda al segle XV i molt venerada pels mariners. Veg. Epistolari, I, pàgs. 200-201 (nota 14 a carta 77).
2. Antic monestir de San Jerónimo de Monte Corbán (seminari diocesà des del 1848); ms. "Corvant".
3. grama: "gram" (DCVB, que suggereix una possible etimologia castellana per al mot); Coromines considera aquesta forma «una "normalització" de la terminació d'un arcaic femení grame [...] En el dialecte occidental grama és general i ho deu haver estat sempre», i considera que «és un disbarat suggerir que sigui un castellanisme» (DECLC, IV, 607b-608a).
4. e[n]asprada: veg. DECLC (I, 453a).
5. podent: ms. "pondent".
6. Per al DCVB assaiñar és "cridar amb el crit propi dels cavalls (Vic); cast. relinchar" (II, 74a); Coromines creu que és una "modificació comarcal del més estès shinar provenint del llatí HINNIRE" (DECLC, I, 454b). Verdaguer usà el verb, en la mateixa forma que comentem, a L'Atlàntida (cant I, estr. 30, vers 1).
7. granexen: "g[u]larneixen"?
8. major: ms. "maror".
9. calamars: veg. "A vol d'aucell", nota 763.
10. Castro Urdiales (Santander).
11. cam[ar]il: forma preferible a cambril, segons Coromines (DECLC, II, 452a); Verdaguer l'usà a L'Atlàntida (Introd., estr. 21, v. 6), i Labèrnia l'havia inclosa a la primera edició (1839) del DLC (I, 345a).
12. Verdaguer hi assistí, aquell any, segons consignà en una carta tramesa a Collell, des de Santander, el 7 de juny de 1876. Veg. Epistolari, I, carta 77, pàg. 199.

13. La resta del foli és en blanc.
14. ròtol: var. ant. "ròdol".
15. afoquada: "ofegada", 'dit d'un lloc sense ventilació' (DGLC); Labèrnia ja enregistrava ofegat, -ada amb aquest significat (DLC, II, 287a).
16. un conjunt de: afegit damunt.
17. joch: var. ant. no ratll. "ram".
18. la Virgen del Mar: subratllat a l'original.
19. té: ms. "le".
20. Cripta romànica, del segle XII o de començament del XIII, de tres naus molt baixes i amb arcs poc apuntats.
21. La resta del foli és en blanc.
22. Jordi: ms. "Jordis".
23. camalligats: mot no enregistrat a cap dels repertoris lexicogràfics consultats (veg. formes compostes similars al DECLC, s.v. Sama (II, 447b)).
24. lleugas: "llegües". Veg. "Amèrica", nota 27.
25. Espai en blanc al ms.
26. y los grans pans: "y los grans pans de terra" (Epistolari, I, carta 77, pàg. 199).
27. pesar: ms. "pesal".
28. Aquest paràgraf presenta moltes semblances amb un fragment de la carta esmentada a la nota 12. La resta del foli és en blanc.

2.3. «EXTREMADURA»

[ff. 17v-18v]¹

[f. 19v] Las serps, quan són grossas, pels rius se'n van al mar; s'engréixan de peixos y pàssan a las illes (no saben dir quinas).

Serca de Fresnedoso² hi ha una font, hont hi ha una minyona encantada.

La vívora³ --escorsó-- pica tres voltas al dia. Si no troba cap persona, pica un animal; si no troba un animal, pica un arbre; si no, una roca. L'arbre picat per ell se mor.

[f. 20r] Los voltors, a collas, toman viento, s'hi⁴ pòsan de cara y per ell coneixen hont hi ha carn morta. No viuen de res més; sa fortor és intolerable.

L'àliga de rapinya viu de tot lo que troba, mort o viu. La real viu solament de cassa.⁵

[f. 20v] L'oreneta té el corbatí blanch.⁶ El martín pescador --botiguer--,⁷ lo pato real...⁸ y la oropéndola⁹ --oriol-- són los auells més bonichs d'aquí. Eix és l'únic que pot defendre son niu de l'àliga; si són los dos, mascle y femella, arrancant-li plomas y pitant-la, la espàntan.¹⁰

NOTES

1. En aquests folis hi ha consignats noms de rectors i sagristans del país: "Parroco de Guadalupe - Gabriel Cano; Parroco de Casa Tejada - Martín Solís, de Cáceres; Sagristá Sandalio Pizarro; Sagristan [sic] y organista..." També hi ha constància de viatges i excursions: "Anada a Yuste [amb anotació de les despeses]", "Anada a Guadalupe [id.]". Al verso del foli 18, l'anotació següent: "Pan besado a muchos les gusta mas" [la resta del foli, en blanc].
2. Fresnedoso de Ibor, a la província de Càceres.
3. Sense subratllar al manuscrit.
4. hi: afegit posteriorment.
5. Totes les anotacions precedents són escrites amb llapis.
6. Aquesta frase és escrita, amb tinta, a la part superior del foli.
7. botiquer: nom que rep el bernat pescaire, conegut també per arner o blavet (DCVB, s.v., i DECLOC, s.v. botiga).
8. Espai en blanc al manuscrit.
9. Sense subratllar al manuscrit.
10. A la part inferior del foli, escrites amb tinta, hi ha les anotacions següents: «vols de todons - grulla - buytre - avutarda - Chocha - marica (Garsa en Catalunya) - Garza blanca [en llapis: "no es la real"]».

2.4. «CALDETES»

[f. 17v] Vinch de la platja; dues hores he estat
passejant amun y avall pels amples arenys que,
del poble d'aquest nom, duen a Caldetas. Alli-
sada per les fortes ones de la sorra, geya,
fina y sens un plech,¹ com una catifa que un
adornista entès acaba d'estendre; y les blan-
ques petxines, únic adorno d'eixos tapissos
sense fi, cruixian sota mos peus, si no fugian
dringant, com pesses de llauna inservibles,
que llènfan los llauners² davant sa porta.

Aquella cruxidera incessant, aquella
trencadissa, ha anat creixent acostan-me més a
la mar, y m'ha semblat ja un petit gemech de
la naturalesa. M'he aturat, entre respectuós y
afadigat,³ a seure sobre un roch y a mirar-me
per milèssima vegada⁴ aquells petits objec-
tes, a escoltar les rumors⁵ de⁶ les onades
al besar-les o⁷ al llansar-las per sempre de
llur si.

i que blanques y hermoses m'han semblat!

Poden haver servit de joguina als tritons entremaliats,⁸ y al mateix Neptú en sa petitesa,⁹ y de platets de pisa y d'escudellles de cristall a les ninfes de la Grècia y a les fades del mar del nort. Ab quin pi[n]cell tan fi estan donades ses lletades de blancor, ses ralles negres, sos punts...¹⁰

NOTES

1. sens un plech: var. ant. "sens fer un plech".
2. llauners: var. ant. ratll. "obrer[s]".
3. entre respectuós y afadigat: afegit damunt.
4. per milèssima vegada: "una vegada mes", a sota.
5. rumors: var. ant. ratll. "paraules". A sota: "(anava a dir paraules d enuig o de festaig)".
6. de: var. ant. ratll. "que".
7. o: abans, no ratllat, "y".
8. entremaliats: ms. "entreamaliats".
9. petitesa: llegiu "infantesa".
10. Inacabat, quasi a la fi del foli.

2.5. «LLOBREGAT»

[f. 1r] Vingué de llunyas terras, de moros o no
se sab de quinas, un rey a qui anomènan Astur,
que un temporal tirà a las costas catalanas.

Anava espellissat, mes duya al dit un
hermos y rich anell. L'accompanyavan dos mas-
tins. Trobà vora¹ una font una noyeta molt
hermosa umplint un canteret d'ayqua. Li demanà
aygue. Ella no l'i volgué donar. Ell parti
contristat, y sentí una campana cridant la
gent del poble vehí a la missa. Al llevar
[f. 1v] Déu,² no sa/bent què era allò, atiàls mas-
tins al sacerdot, y se sentí, en mitx d'un
terratrèmol, una veu que'l condemnà a seguir
lo món ab sos mastins.

Sant Feliu de Llobregat.

Vora³ aquell poble hi ha unes covas dels
Encantats.

Pich d'Olorde: ve de "pich de l'or".⁴

Taulet.⁵

NOTES

1. vora: afegit damunt.
2. llevar Déus: "algar l'hòstia consagrada en la missa" (DCVB, VI, 977a).
3. Abans, ratllat: "En".
4. Etimologia errònia. Coromines creu que cal relacionar aquest topònim amb Olopte, i proposa un mateix ètim basc per a tots dos: Olórbide < orots bide 'camí de vedells' (Est. Top. Cat., II, 203).
5. Probablement, mossèn Antoni Taulet, autor del poema Los Catalaunichs (Primera part: Rufacades, Barcelona, Est. "La Catalana", 1897). És esmentat, al costat de Verdaguer, Viada i Lluch, i altres, a la relació de la celebració campestre de la missa nova de mossèn Norbert Font i Sagué, a la Salut de Sant Feliu de Llobregat. Veg. Excursió à la Salut de Sant Feliu de Llobregat realisada per la redacció de "Lo Pensament Català" en obsequi à Mossen Norbert Font y Sagué ab motiu de sa missa nova (Barcelona, Estampa "La Catalana" d'En Jaume Puigventós, 1901), pàg. 129.

2.6. «PIRINEU-79/80»

[f. 1v] Dues hores més amunt de Prats,¹ cap a Canigó, hi ha una capella dedicada a sant Guillem,² que, segons la gent del país, edificà el mateix sant. Mentre la bastia, un, a qui una grossa pedra pesava molt, digué: "¡Malaïda sia la pedra!" Ell ho sentí, y no volgué la pedra en les parets del santuari.

Edificat que fou, ab lo campanar y tot, anà a una farga de ferro demanant si li³ volíen deixar fer una campana. Ells li respondieron, tot rient-se'n,⁴ que / sí, si la feya ab sos dits del ferro que rajava del gresol. Ell s'hi acostà, a la fossa,⁵ y ab ses mateixes mans anà fent y arrodonint la campana, que existeix encara, y, per ser de ferro, té'l so tan diferent de les altres.

* * *

[f. 3r] Per arribar al bell fons del gorg dels Banys (Amélie-les-Bains),⁶ mitja hora més amunt de la població, cap⁷ a Costabona, no són prou nou⁸ tirandes de bous,⁹ lligades l'una ab l'altra ab una pedra al capdavall.

Gorch de...¹⁰ D'allí una [vegada] veyeren eixir-ne un moltó negre.

* * *

Cambra de las Encantadas.¹¹ És vora el camí de Coll d'Aras a Prats de Molló, un¹² quart lluny d'eix poble, prop d'hont s'engreua¹³ ab lo camí de...¹⁴ Per altre nom se diu roca Gallinera. En altre temps, diu que hi vivian les Encantades, doncelles no batejades, molt hermoses, que sols¹⁵ sortian de / nit, y, si de dia sortian,¹⁶ se fèyan avans invisibles. Com en altres paratges en què n'hi havia, estenian, cada cap de setmana, la bugada, y algun viatger, veyent-la blanquejar,

[f. 3v]

s'hi atansava per poder-ne haver un llenç o llençol, mes may ho podia lograr, retirant-se li a l'anar a posar-hi les mans, y llavors se sentia, dins la cova, grans rialles.

Lo mateix se conta de la cova (mina de ferro) de Santa Maria, vora'l xaragall que desemboca a can Bonet, casa vora'l farrer dels Banys. Per allí una porquera¹⁷ de can Ribas ab una lleta picava l'un bassal d'aygua diuent: "Diable, dóna'ns diners", quan ne sortí un, y arrancà a fugir, y els porchs al seu darrera.

La serra de la Guilla,¹⁸ hont s'atura la professó de Prats a l'anar al Coral,¹⁹ és a sa embista. Hi ha altra cova, a hont, havent tirat gats, han sortit a cova Gallinera.²⁰

* * *

[f. 4r] Gorg Bufaroch²¹ està par[t] damunt del moli.

Una vegada un pastor hi guardava ses ovelles a la vora vora. Veus aquí que'n sortí un marrà negre y feréstech, que, de una a una, les anà cubrint totes. Pariren en son temps, y els anyells que d'elles nasqueren tots foren negres y lleigs com lo marrà del gorg. Anàvan creixent, y el pastor, encara que no n'estava gayre content, ni li fèyan gayre goig, mes ja podia esperar-ne algunes lliures en la fira de Camprodón,²² quan un dia, pasturant-los vorral gorg, tornà a sortir-ne lo malcarat marrà, y, fent un vel²³ que ressonà per / aquelles serres, se capbussà dintre de l'aygua, a hont, en un moment, tots los anyells de la ramada lo seguiren. Lo pastor se quedà sol ab les ovelles, y diu que may més s'acostà de una lleuga²⁴ a les vores del gorg Bufaroch.

[f. 4v]

* * *

Un pescayre²⁵ de Prats de Molló, coneugut del que m'ho contava, en proba de que no fa gayres anys, sortí de la vila per pescar Tech

amunt. En cada gorch agafava peix, mes, al tirar lo filat (*sic*) en lo Bufaroch, sentí una mioladissa de gats tan aixordadora y espantosa, que, deixant la trema y lo cistell del peix, fugí cap a Prats a més corre.

[f. 5r]

Lo ram de San Joan²⁶

En totes les cases del Vallespir se²⁷ posa, lo matí de San Joan, un ram de flors en forma de creu damunt la porta forana. Les flors soLEN ser: la de Sant Joan, espècie de raïm de galàpat,²⁸ que l-i pòsan sense ponceilla y en uns quants dies floreix; goyat,²⁹ que anomen[en] garronada;³⁰ trescam,³¹ y lliris. Si voleu saber de què ve aqueixa hermosa y cristiana costum, veus aquí com m'ho esplicaren a mi, un dia de la vuytada de San Joan que m'hi esqueya.^{31bis}

[f. 5v]

En una de les masies del Vallespir --en aqueix moment no m recordo de son nom-- hi havia una doncella bella com un pom de flors. Un³² / jove fadri, que feya poch temps havia demanat treball en les farga[s] del ferro de

la Preste, se n'era agradat, y ella, encara que ningú sabia d'hont era, li feya bona cara. De primer, tots los diumenges a la tarda, a l' hora de dir lo rosari a la parròquia, l'anava a veure, y després, tots los dies al sortir de la treballada. Vingué-l dia de S. Joan, y la minyona, com és costum, de bona llevada,³³ avans d'anar a la missa matinal, sortí a cercar la bonaventura,³⁴ y, encomanant-se al sant, cullí en honor seu l'herba del seu nom y la posà en forma de creu sobre la porta de casa seva. Tornant de missa matinal, trobà vora-l camí al fadri fargayre, y, comensant [f. 6r] d'enfiler / rahons y més rahons, com una romaguera que s'agafa a les faldilles, l'anà陪伴ant fins a la masia. Ella se n'hi entrà, y, veyent que ell se quedava fora, lo convidà a seure en un tamboret o trespeus de fusta que hi havia dins lo marxapeu de la porta. Ell, com si no hi sentís, féu lo desentès. Lo tornà a pregar d'entrar, y, veyent que encara no ho feya, li demanà-l perquè. Ell li respongué que per veure en lo llindar de la porta unes herbes que no li fèyan gayre olor. Ella, que, dies havia, desitjava saber son nom, li digué

que, si l-i deya, trauria les herbes que tant
lo mortificàvan. Ell li respongué que era lo
dimoni (que Déu ens en defensi),³⁵ puig
[f. 6v] aqueix, quan / l-i demànan, no'l pot negar.
La doncella no sols no tragué lo ram de flors
en forma de creu de casa seva, sinó que ho
contà a ses veïnes, y³⁶ l'any següent se posà
en totes les portes del Vallespir.

* * *

[f. 7r] Una jove mare, li semblà, a la nit, que
li baratàban lo fill que tenia, de pochs me-
sos, en lo llit, y al matí ne quedà més segura
al veure'l molt lleig, quan son infant era
aixerit com un pèsol. Cresqué, y, observant la
mare que may se movia de l'endret, ho consul-
tà³⁷ a una vella veïna, y, conforme a sos
concells, deixà³⁸ un dia al voltant del foch
moltes closques d'ou, y, pretextant una anada
lluny, s'amagà en un racó de casa. L'infant
comensà a corre més de lo que solia, escorco-
llar la casa y remenar-ho tot, y, veyent les
closques d'ou de vora'l foch, exclamà: "Jo he

vist Perpinyà un lloch y Leca³⁹ ciutat, y
[f. 7v] no he vist / tantes olles ab tan poc cuynat".

Coneixent-lo llavors la mare, agafà una llata
y, a bastonades, lo tragué de casa, a hont ve-
gé arribar son fill propi, dihent-li una veu
que ells no li havían tan maltractat lo seu
com ell los tractava lo llur.⁴⁰

[f. 8r] R...⁴¹ era un home tan acapable,⁴² que
visqué nou-cents anys. No s féu cap casa,⁴³
dihén⁴⁴ que, per tan poch temps, ja podia
viure així. Des del cim de Canigó, que és la
montanya més alta del país de la Fransa, llan-
sà'l garrot (més comunament diuen la manga-
la),⁴⁵ que, atravessant les montanyes d'Albe-
ra, caygué en la plassa de Massanet de Ca-
brenys,⁴⁶ quedant plantat en terra,⁴⁷ ve-
yent-se una anella per la que pot passar un
maynatge^{47bis} de tres anys. Al llansar-lo,
diu que exclamà: "A hont aquest garrot caurà,
Massanet s'anomenarà".

* * *

[f. 8v]

Un cassayre⁴⁸ d'ósos (comprador) m'acaba

de contar que al cim de Canigó hi ha una
anella de ferro hont Notè estacà la barca, al
baixar de nivell l'aygua del diluvi.⁴⁹

En la rectoria de S. Salvador⁵⁰ un mano-
bre-m diu que els moros tenian lo gran ajunta-
ment en les tres Torres de Cabrenys,⁵¹ des de
hont se fèyan signes ab la torre de Cos;⁵²
d'aqueixa, ab la de Batera;⁵³ després, ab la
d'Albera, Taltabuyt⁵⁴ y, per últim, ab la de
Banyuls, anomenada "del Diable".⁵⁵

* * *

Les bruixes dels Pirineus, Conflent, Cerdanya y Rosselló, tenian son punt de reunió
en Canigó. (Pastor augassier de l'Euguet de
s...⁵⁶)

* * *

[f. 9r] En la casa...⁵⁷ de Montferrer, diu que, havent sigut richs, havian vingut a menos, mes veus aqui que, una vegada, una minyona de la casa anà a rentar un...⁵⁸ per la festa major, que s'acostava. Tan bon punt arriba al riu, veu de sobte una altra dona, molt hermosa,⁵⁹ ab un toballó a la mà, com si anàs a rentar-lo. "¿Per aqueix toballó veniu al riu?" "No sabs tu lo que val, que, si ho sabesses, te'n tindrias per ditxosa, de possehir-lo." L-i donà, prometent-li que, mentre s-tindria a casa, no hi faltaria lo menester.⁶⁰

* * *

[f. 10r]⁶¹

[Canigó]⁶²

Sota•l puig de Balaig⁶³ hi ha una immensa congesta, y, sota, un gorg horrorós, que no-s veu des del cim; més avall n'hi ha algun altre. Al bell cim⁶⁴ hi ha una barraqueta, plena casi sempre de neu gelada, que•l vent hi rebat.⁶⁵ Lo camí per baixar, anomenat "xeme-

nuya",⁶⁶ és perillós, puig un sempre té'l precipici als peus, y això que és la banda menys asinglerada de Canigó. En lo recó que forma ab lo...⁶⁷ hi han tres o quatre estanys, l'un alimentat ab l'aygua de l'altre, lo del mix gran com la plassa dels Martris de Vich, y rodó, blau y encantador, entre conges-tes y sota'l single, d'hont li raja, a tor-rents, aygua gelada.⁶⁸

[f. 11r] Dalt, en los cims, sols hi ha algun pi y alguna soca⁶⁹ vella, penjada serra avall, recort dels immensos boscatges que hi hauria. Res treua [?] les rocateres, que mida l'i-sart, passant com una sageta, y els torre[n]ts de còdols y rocam, que comènsan sa via despre-nent-se d'aquells puigs, per arribar a mar potser deu mil anys després que l'aygua que els arranca. Allí s'veuen unes floretes blanques, de quatre pètals y tronch llarg[u]et, y fulles primes y llargues, com jonquets, campanetes, lliris blaus,⁷⁰ que és la flor més bonica de per allí, y, de seguit,⁷¹ comènsan les boixe-riques, planta semblanta al boix, que no passa de quatre palms y que cobreix vessants enters de mòntanya, com un immens⁷² tapis vert,⁷³

[f. 11v] brodat de / flors semblantes a les del lloret
rosa,⁷⁴ grossas y bellíssimes; lo vert és un
punt menos negre que el del boix, y la fulla,
pareguda, però més llarga. És l'adorno princi-
pal d'aquella serralada. No hi ha⁷⁵ ni boix
ni ginesta (salvo en la banda del⁷⁶ Pirineu
hont la vegetació és més espanyola), y, en
cambi, de l'última hi ha el bálech, ginesta que
no alsa més de tres a quatre palms, que té una
flor petiua⁷⁷ com ella y a rams, y també
entapissa aquells baixants. No hi he vist
rosers de pastor, sinó en los plans de Vernet,
hont n'hi ha d'hermosos. Les altres herbas y
flors que he vist són: llenana;⁷⁸ violes,
les més grosses de cama y⁷⁹ flor que he vist
may (a 7 de juliol); bes,⁸⁰ un arbre⁸¹ que
té quelcom de poll o d'alba, de fulla rodona,
verda y movedissa; ginebre...⁸²

[f. 12r] En lo Vallespir és viva l'idea d'haver-hi
hagut algun gran incendi en Canigó, lo que pot
provenir del recort exagerat⁸³ d'algún de
parcial dels molts que devoraren sos boscos.
La montanya estava poblada d'ósos y llops,
tant, que, al deixar, a últims del segle pas-

sat, a Sant Martí de Canigó sos darrers monjos, donàvan per rahó lo ser molestats per eixes feres. Per aquell temps los óssos arribaren a entrar a Prats, d'hont se'n dugueren una criatura.⁸⁴

[f. 13v] Hi havia, fa algun temps, en Vallespir la super[s]tició de que una medecina, presa la nit de San Joan, valia per nou vegades, y, a aqueix fi, los que tenian que pendre una novena de banys se reunian aquella nit a grans multituds, y, en la Presta, en Arles, tota la nit⁸⁵ estàvan les banyeres ocupades, a voltes per tres o quatre persones, acontentant-se algunes de banyar-se una cama⁸⁶ o un bras. Ara, d'ensà que el Rosselló s'és plantat de vinya, la gent del Vallespir, avans molt casolana, hi baixa a colles a treballar, y aqueixes supersticions, y, lo que és de sentir, les boniques tradicions y cansons, se van esborrant de sa memòria, y haviat⁸⁷ no-n quedrà rastre.

* * *

[f. 14r] Roldan y altre caballer jugàvan a palet,
l'un des de Canigó, l'altre des de Massanet (a
qual nom dónan la radical ridícula de "Massa
net"), com al joch d'amagar agulles en terra
y, ab un buf,⁸⁸ descubrir-les.

Lo Palet és una taula de⁸⁹ pedra entre
rodona y oval, sostinguda per dos rochs sens
escalaburnar. Lo regallonet⁹⁰ per hont rega-
lava la sang del sacrifici és pres per la
marca del dit gros de l'hèroe.⁹¹ Al costat, a
unes quantes passes, hi ha l'Abeurador del
caball,⁹² y més avall, com en les muntanyes
de Ceret, hi ha alguna potada. Lo Palet fou
trencat per uns esquileyres⁹³ o tonayres⁹⁴
de la plana, que, pujant per més avall l'any
1868, trobaren uns arregladors de camins, y,
prenent llur may,⁹⁵ digueren que farien més
feyna que ells. No sé si foren també ells
los⁹⁶ que trencaren un altre dolmen, més pe-
tit, que hi havia al peu del Palet, y del tot
semblant a ell, qualis dos trossos se trobán
montanya avall.

La mangala⁹⁷ de Massanet, diu que la tirà des de Canigó, exclamant: "Mont esta manga-la caurà, Massanet s'anomenarà".⁹⁸

[f. 15v]

La Caixa⁹⁹

Està de cara a mitgdia. La pedra superior y la de ponent tenen uns dos metres y $\frac{1}{2}$,¹⁰⁰ dos palms de gruix y uns 7 a 9 d'ample. L'última, tres p[alms] del gruix major; l'altra és més baixa y estreta. Està enter, y en res se coneix mutilació. Al nort està tancada per una quarta pedra, que és la menor de totes. Hi poden soplujar-s'hi 7 o 8 persones.¹⁰¹

[f. 16v]

Des del Palet s'ovira bé San Cristau,¹⁰²

sobre'l Bolé, hont, sota la capella del sant,¹⁰³ hi ha un altre dolmen.¹⁰⁴

Des del Palet, probablement veurian los principals del Rosselló.¹⁰⁵

* * *

[f. 25v] Una mare d'un papa¹⁰⁶ anava a visitar la Verge de las Gradas, en Marcèvol;¹⁰⁷ l'atrapà un xàfach molt gran, vegé un home que venia del molí, y li demanà, per Déu y els sants, que la deixàs pujar a caball. Ell no ho volia, per no deixar la farina, mes tant lo pregà que deixà'l sach y la pujà a ella en l'animal. Arribant a la capella, ella morí, y fou soterrada sota l'altar. Lo moliner tornà a casa, y, al veure'l sens los sachs¹⁰⁸ de la farina, sa muller s'enfadà de mala manera. Ell tornà a hont deixà'l sach, y el trobà enterament aixut, sens haver-hi caygut una gota d'aygua.

La mare del papa anava de peregrina a S. Jaume de Galícia, y per sas...¹⁰⁹ Aixis estava concedit un jubileu, dia de l'invenció de la sta. Creu, quan s'esqueya in fer[ial] sexta. S'hi aplegaven¹¹⁰ fins a 4.000 persones, espanyols y francesos.

* * *

[f. 26r] Ab motiu d'un gran diluvi que caygué en Conflent...¹¹¹

* * *

Un notari escriu,¹¹² en 1427, que hi ha,
entre molts dimonis, Pons Pilat en Canigó, y
ho apoya en s. Agustí y altres doctors de
l·Iglésia.

NOTES

1. Prats de Molló, al Vallespir.
2. Sant Guillèm de Combret, antiga església de tradició pre-romànica, dedicada inicialment a santa Magdalena. Sobre la llegenda del sant, veg. la nota 1 al cant V de Canigó, i la narració de C. Bosch de la Trinxeria "La llegenda de Sant Guillèm de Combret", inclosa dins Pla y montanya (Barcelona 1888), pàgs. 249-258.
3. si li: al ms., damunt aquests mots, hi ha una taca de tinta d'un altre color.
4. cient-se'n: ms. "rientsent".
5. fosa: ms. "fossa".
6. Denominació francesa de l'estació termal dels Banys d'Arles, en honor de l'esposa de Lluís Felip, que hi sojornà diverses vegades. Ms. "Amelie les benys", sense subratllar.
7. cap: ms. "capa".
8. nou: damunt, en llapis, "dotse".
9. Segueix, damunt, en llapis: "al cap davall una relia".
10. Espai en blanc per a una paraula.
11. Aquesta llegenda fou transcrita, amb ortografia regularitzada, per Joan Torrent i Fàbregas en una nota a l'article que publicà en el número extraordinari de la revista manresana "Faig" dedicat a Verdaguer (núm. 29, novembre de 1987, pp. 35-36).
12. un: var. ant. "a un".
13. s'enqureua: "s'encreua"? Ms. "s engueua".
14. Espai en blanc per a una paraula.
15. sols: var. ant. incompl. "de di[al]".
16. sortiant: var. ant. "ho feyan".

17. porquera: var. ant. no ratll. "pastora".
 18. Al terme de la Menera hi ha el bac de la Guilla (GGCC, XV, 74b).
 19. Santuari de Nuestra Senyora del Coral, prop del terme de la Menera.
 20. Els dos darrers paràgrafs són escrits amb lletra més petita i amb menys espai entre ratlles.
 21. Gorg Bufaroch: subratllat al ms.
 22. Camprodon: ms. "Camplodon".
 23. vel: llegiu "bel".
 24. lleuqa: var. ant. "llegua". Veg. "Amèrica", nota 27.
 25. pescavre: variant rossellonesa de pescador (DCVB, VIII, 517a).
 26. Amb el títol de "Lo ram santjoanench" Verdaguer reelaborarà aquesta llegenda, en forma de romanc, al cant I de Canigó.
 27. se: ms. "so".
 28. raïm de galàpat: "raïms de sapo: planta crassulàcia [...]; cast. hierba puntera" (DCVB, IX, 104b, acc. 6).
 29. gojat: "planta de la família de les compostes, espècie Calendula officinalis" (DCVB, VI, 328a).
 30. garronada: "planta herbàcia de flors grogues [...]" (Rosselló, Conflent) (DCVB, VI, 208a).
 31. trescam: "herba de la família de les hipericines [...] que té les flors de color groc viu [...] (Vallespir)" (DCVB, X, 498b). Ms. "tres cam".
- 31bis. Verdaguer féu una segona estada al balneari de la Presta al començament de l'estiu de 1880, de mitjan juny a mitjan juliol. Veg. estudi introd., cap. IV, ap. 1.

32. Un: repetit a l'inici del verso del foli.
33. de bona llevada: afegit damunt.
34. bonaventura: "felicitat, bona sort" (DCVB, II, 573b). Significat no recollit al DGLC ni al DMLC. Ms. "bona ventura".
35. (que Déu ens en defensi): afegit damunt.
36. Segueix, ratllat: "en tot lo Vallespir".
37. consultà: ms. "consustà".
38. deixa: var. ant. "digué".
39. Petit veïnat del terme de Cortsaví (Vallespir).
40. Amb algunes variants, aquesta llegenda es correspon amb la rondalla intitulada "El renoc", que Verdaguer recollí en un altre indret de Catalunya (veg. Rondalles, ed. 1905, pàgs. 40-43).
41. Breu espai en blanc. Es podria completar "R[oldan]".
42. acapable: "capaç (Ross.) [...] pres del fr. cagable" (DCVB, I, 88a, amb una citació del perpinyanès Saisset). Adjectiu no recollit al DECLC, que enregistra tan sols capable (II, 532a, s.v. capaç).
43. No-s féu cap casa: afegit damunt.
44. dihén: llegiu "dihent"; var. ant. "y deya".
45. mangala: "bastó d'autoritat o de passeig; cast. vara, bastón" (DCVB, VII, 198a).
46. Massanet de Cabrenys: var. ant. "Cabrenys".
47. Segueix, ratllat: "y digué".
- 47bis. maynatqe: variant rossellonesa de noi, infant (DCVB, VII, 130a; veg., però, DECLC, VII, 423a).
48. Cassayre: variant rossellonesa de cagador.

(DCVB, II, 797a, i DECLC, II, 375b). Veg. nota 25.

49. Aquesta anotació, com algunes altres d'aquest quadern, fou transcrita, amb ortografia normalitzada, per J. Torrent i Fàbregas en l'article esmentat a la nota 11 (pàgs. 29-30). Pel que fa a la llegenda canigonenca de l'anella --comuna a tot el Pirineu--, n'hi ha una altra referència en la ressenya de C. Bosch de la Trinxeria intitulada "Lo Canigó" ("Butl. Ass. Exc. Cat.", XI, núms. 112-117, gener-juny 1888, i 118-120, juliol-set. 1888); fou inclosa dins el recull De ma cullita, Barcelona 1890; veg. p. 91).
50. Petit nucli i església de Sant Salvador (dit també Sant Salvador de les Planes), a ponent de Prats de Molló, a la confluència amb la vall de la Persigola (veg. GGCC, XV, 82b).
51. Cim de les Torres de Cabrenys (1.326 m.), a la carena que separa el Vallespir de la Garrotxa.
52. Torre de Cog, al cim del puig de Montalé, actualment en ruïna.
53. Torre de Vetera, al puig del mateix nom, dins el terme de Cortsaví.
54. Torre de Talteüll (o del Far), a la serra homònima, dominant les Corberes i tota la plana rossellonesa.
55. Verdaguer recollí aquests topònims a Canigó, cant II, estr. 62.
56. Espai en blanc.-Aquesta anotació és escrita amb lletra més petita a la part inferior del foli.
57. Espai en blanc per a una paraula.
58. Espai en blanc per a una paraula.
59. molt hermosa: afegit damunt.
60. Al verso d'aquest foli hi ha els següents topònims canigonenços: "de La Preste al Ras

de Coll devisa [?] Coll de les Moles, font del mateix nom, Collet vert, Pla guillem, Roquetas, Llipodera (rival de la comarca [var. post. "jassa"] de Cadi); Codalat, Fillols, Vernet (Joseph Mauri), Castell (Gallardó), Coll de jou, Font fresca, Font de Donapà, Llapodera o Creu del Contrabandista, Roquetes, Coll vert".

61. A la part superior del foli, escrit amb llapis: "Se veu Roses, Castelló, munts...". J. Torrent i Fàbregas transcriví uns fragments d'aquesta llarga anotació en una nota a l'article esmentat (veg. supra, nota 11).
62. Verdaguer féu aquesta ascensió al Canigó durant la segona estada al balneari de la Presta, a començaments d'estiu de 1880, segons podem deduir de la data que ell mateix consignà en la present apuntació ("a 7 de juliol"). Era, versemblantment, la segona vegada que el poeta pujava al Canigó, ja que la primera ascensió degué tenir lloc durant l'estada al Vallespir a finals d'estiu del 1879 (veg. J.M. Solà i Camps, Sobre el poema "Canigó", «Butlletí dels Mestres», 3a època, núm 211, nov.-des. 1886, pàg. 18). Durant el juliol de 1880, però, Verdaguer podria haver-hi fet una nova ascensió, segons sembla desprendre's d'una carta a A. Puiggari, datada el 24 d'octubre d'aquell any, en la qual el poeta escriví: "Després d'haverr-nos despedit [...] m'en vingui à Vich, desde hont torní à pujar a les altures del Pirineu [...] Torní a escalar la montanya de Canigó [el subratllat és meu]" (no inclosa a l'Epistolari; cito per la transcripció de Jordi Mir a Verdaguer a la pica d'Estats, pàg. 97).
63. Denominació tradicional de la pica de Canigó (2.785 m. alt.). Veg. C. Bosch de la Trinxeria, Una ascensió al pich de Balata (Canigó), "La Remaixensa", any XIX (1889), pp. 321-330 [inclòs dins De ma cullita, cit., pàgs. 125-140]. En l'apèndix a la seva traducció de Canigó (Madrid, 1898), el comte de Cedillo anotà: «La cúspide del Canigó recibe también el nombre de pich de Balaiq» (pàg. 291).

64. Segueix, ratllat: "sols".
65. Nou anys després, C. Bosch de la Trinxeria anotarà que «la petita barraca del cim [de Canigó], feta pel Club Alpí [de Perpinyà], es encara molt ben conservada» (Una ascensió al pich de Balatq (Canigó), "La Renaixensa", any XIX (1889), pàg. 330).
66. anomenat "xemeneya": afegit damunt. «La xemeneya es una esquerda estreta de uns 50 graus d'inclinació fora la vertical, oberta en lo mateix cingle, d'una llargaria de 80 metres. Pera arribar á dalt del pich un s'ha d'arrapar ab peus y mans com qui puja xemeneya amunt» (C. Bosch de la Trinxeria, "Lo Canigó", dins De ma cullita, pàg. 88).
67. Espai en blanc per a una paraula.
68. Són els estanys de Balaig, esmentats a Canigó (cant II, estr. 7a, vv. 27-30). Veg. "Pirineu-83", nota 12.
69. soca: var. ant. "trorch".
70. lliris blaus: var. ant. "lliris d'aygua?".
71. de sequit: ms. "desseguit".
72. inmens: ms. "inments".
73. Damunt: "boixeda florida".
74. lloret rosa: "Lloret reial o Lloret rosa [...] cast. adelfa" (DCVB, VII, 57a), de la mateixa espècie que el baladre.
75. Segueix, ratllat: "tampolch!>.
76. del: ms. "dels".
77. petiua: "extremadament petit[a]" (DCVB, VIII, 533b). Coromines diu que petiu "se sent molt a l'Alt Empordà, com a intensificació afectiva" (DECLC, VI, 491a).
78. llensana: "genciana" (DCVB, VI, 940b). Veg. també què en diu Coromines: "A Cerdanya i Capcir [...] s'ha tornat llencana" (DECLC, IV, 457b).

79. y: var. ant. "hi".
80. bes: llegiu "beg", "bedoll".
81. arbre: var. ant. "albre".
82. Inconclús? La resta del foli és en blanc.
83. del recort exagerat: afegit damunt.
84. Els ff. 12v-13r contenen dibuixos, fets per Verdaguer, d'alguns dòlmens descrits més endavant a la llibreta. Al f. 13r hi ha, entre altres, la següent indicació: "L Abeurador - [dibuix] - 4 palms".
85. tota la nit: repetit al ms.
86. cama: ms. "capo". Sembla un lapsus.
87. haviat: escrit abans, sense ratillar, amb b.
88. buf: ms. "fuf".
89. taula de: afegit damunt.
90. regallonet: dimin. de regalló, "regueró" (DCVB, IX, 284b, amb una cit. del vigatà M. Genís).
91. En una altra llibreta de Verdaguer, conservada a la Biblioteca de Catalunya, hi llegim, traduït del francès pel poeta: «En va la credulitat dels montanyesos ensenya i senyal del polse de Roldan sobre l palet fabulos, no hi ha allà mes que granit en forma de mola» (BC, ms. 370, f. 15v).
92. S'entén: del cavall de Roland. N'hi ha un croquis al foli 13r (veg. nota 84). «Eixos blochs gegantins, eix cahos granítich han conservat entre la gent del país certa celebritat [...] los guias vos mostran encara abuy [...] l'oubi del caball, abeurador, los palets ab que jugava i caballer, y fins lo dau de pedra sobre i qual los disposava com fan los nins ab llurs monedes. L Abeurador no es altra cosa que una roca de tres metres d altura, de la qual la part superior [...] reté i ayqua de la pluja» (BC,

ms. 370, f. 2v).

93. esquilayres: 'esquiliadors'. Forma no recollida al DCVB ni al DECLC.
94. tonayres: 'tonedors'. Tant el DCVB (X, 342b) com el DECLC (VIII, 558b, s.v. tondre) inventarien aquesta forma a partir d'una citació de Bosch de la Trinxeria, posterior al present text de Verdaguer. Cormomes considera que tonaire és una variant "trivialitzada" de toneire, «antic nominatiu del nom d'agent tonedor», que «es conservà en una zona del NE» (*ibid.*).
95. may: var. dialectal --ioditzada-- de mall (DCVB, VII, 170b).
96. los: intercalat, damunt ells que.
97. mangala: veg. nota 45.
98. Els ff. 14v-15r contenen croquis, presos, com hi anota Verdaguer mateix, "desdel parret [per Palet] de Rollant", amb les següents indicacions topònimes: "M. de Massanet - M. d Albera - M. de Ceret - Mt de Cabrens - la Manera - S. Llorens [de Cerdans] - M. del Coral - Sta. Margarida [de Colldars] - Palet - abeurador - potada del caball - La Fo - Corsaví - torre - Batera - Puig de Lasuca - torre de Batera - Tretse vents".
99. A la llibreta esmentada a les notes 91 i 92 hi ha unes pàgines, traduïdes del francès, sobre aquest dolmen. Duen per títol "La Caixa", i, com a subtítol, "Notes sur un monument celtique" (BC, ms. 370, ff. iv-2r). Encara, més avall, Verdaguer traduí fragments d'un altre treball sobre "Arqueología rossellonesa", que comença així: «La Caxa, lo palet, lo pal de ferro de Rolan y l abeurador del seu caball. Article de A. Aragon. Lo pla hont se troba la Caixa s'anomena Pla de la Caxa [...]» (*ibid.*, f. 15r).
100. dos metros y ½: var. ant. "tres".
101. Al recte del foli següent hi ha un altre

dibuix allusiu al megàlit esmentat.

102. Puig de Sant Cristau (1.015 m. alt.), l'antic Montesquiu, contrafort septentrional de la serra de l'Albera. Al capdamunt hi havia hagut una església, dedicada al sant del mateix nom.
103. Veg. nota anterior.
104. dolmen: ms. "dolment".
105. Els tres darrers paràgrafs són escrits amb llapis.
106. Es refereix a la mare de sant Lli, el primer successor de sant Pere en el papat. Segons la llegenda, era filla d'Orellà, al Conflent. Verdaguer reprèn la llegenda uns anys més tard, en passar per aquesta comarca. Veg., infra, "Pirineu-83", foli 4r.
107. en Marcèvol: afegit damunt.
108. sachs: ms. "sanchs".
109. L'anotació sembla interrompuda.
110. aplegaven: ms. "aplegraven".
111. Anotació incompleta.
112. escriu: ms. "escrieu". Abans d'aquest mot, "de", ratllat.

2.7. «PIRINEU-82»

[f. 3r] San Martí dels Castells¹ està entre els pobles Nervils² y Martinet, a vora del Segre, y casi voltat per ell, fent-li donar una giragonsa llarga. Com un gegant, umple y domina la vall. Ses parets són de pedra picada, vellissimes. Per un privilegi, son amo o masover³ és batlle de son terme, en què no hi [ha] altra casa. Pertany a la província de Girona.

Més avall, prop de...⁴ hi ha una esllavissada de mitja muntanya.

Vora Estamariu⁵ hi ha una torra, que també domina la vall, avans d'entrar en la plana.

[f. 4r] En la Seu de Urgell he posat en casa del dr. Matias Gual,⁶ fiscal de la diòcesis, 8, c[arrer] Capdevila. És notable la casa per haver-hi nascut la venerable Maria Alberta de S. Domingo, carmelita descalsa, q[ue] morí en son convent de Vich, dia de la Trinitat de

1739, de 82 anys, y d'hàbit, 56. Son germà, lo v[enerable]le Fran[ctis]co de Jesús MÀ, carmeli-
ta descals, insigne en virtut y llettra, fou dues vegadas provincial electe general. Morí ab olor de santedat en 29 mars 1750.⁷ En la casa hi ha sos dos retratos, ben fets. En lo sngle se anomenàvan Arajol.

[f. 4v] La seu és bisantina, enguixada per dins y llastimosament modernisada. Lo frontis queda intacte, ab los afegits propis de les antigues esglésies guerreres: matacans, &.⁸

En ella-s guarda'l cos de s. Armengol, lo sant popular del país.⁹ En son altar sols diuen missa los canonges.

Morí estant edificant lo pont de Var. Estava mirant la obra, que ell dirigia, quan caygué d'un dels pilàs a l'aygua,¹⁰ quedant mort. Part damunt té una capella.¹¹ Una hora avans d'arribar a Urganyà, hi havia tres ponts,¹² també atribuïts al sant, que acur-sà¹³ ab ells, de quatre horas, lo camí de aqueix poble a la Seu.¹⁴ Lo millor dels tres

fou destruit per Martínes Campos¹⁵ en sa companya de la Seu.¹⁶

Altre pont féu sant Armengol entre Bar y la Seu, anomenat pont d'Arsègal,¹⁷ a què'l riu rompé una arcada.¹⁸

[f. 5r] En lo carré de Sta. Maria, vulgarment dels Canonges,¹⁹ hi ha una casa ab capitells en los finestrals, hon se veu una mitja lluna. Se diu que l'habitò lo cardenal de Luna,²⁰ després d'haver fracassat sa tentativa.

Dia 8, a la tarda, anada a Ansereall. Allí hi havia un monastir, del qual les ruïnes encara són hermoses.²¹ Los cients²² de davant la rectoria són de capitells, y de capitells iguals a aquells --y als del claustre de la Seu, que diuen són los d'aix monastir--²³ està fet lo solatge²⁴ d'una cambra rectoral.²⁵ L'església és un fragment del creuer bisanti; dues voltes ha cayut la volta, y cada vegada l'han feta més baixa. La consagraren 9 bisbes, que estan retratats en un antiquissim pali penjat en lo temple.²⁶ L'altar és gòtic hermosissim, mes afegit y espatllat pel mal gust.

Las riberes del Balira són verdes, plenes d'arbres y hortas. La del monastir és compartida entre les cases del poble. Eixa és una raha per la qual molts pobles veïns dels monastirs no n poden sentir parlar.

Abunda molt en eixa vall, y en la de la Seu, lo ginjoler, que fa la flor blanquinosa y casi microscòpica.²⁷

[f. 14v] Dia 9. Sortida de la Seu a les 8 del matí. Lo camí és ple de vinyes, rosers de bosch, oliveres. La ciutadela²⁸ té un reducte d'avansada, que, per ser en forma de punta, s'anomena "llengua de serp". Més avall de la ciutadela, vora'l Balira, se veu lo poble de Montferrer, y, prop, hi ha la Marededéu Trobada.²⁹

A les 12 arribí a Castellbò. Ses armes són un castell en esta forma: B [dibuix d'un castell]. O. A les tres de la tarde, sortida de Castellbò³⁰ cap a Aubet. Sendes y Arabell se veuen a una banda y altra del camí.³¹ Santa Creu és lo darrer poble que s troba pu-

jant a Sant Joan. La pujada és dreta y penosa, trobant-se ja, avans del cim, grans boscos de pins y bedolls, que dominan tot aquell país. Dalt de la serra, entre els pins, comènsan a barrejar-s'hi abets, que els dominan tot l'ieu³² y s'aixécan drets y alts fins a les bromes.

[f. 15r] 10. Pujada a Comes de Rubió, nom que deu eixa muntanya al poble de Rubió, que seu a sa falda par[t] davall, y a unes cometes que hi ha sota el bony, a la banda de llebant.

La vista és magnífica. Lo panorama és hermos e inmens. Se veu tota la vall de la Seu, dominada per les serres de Cadí, Laban-sa,³³ Organyà. Més enllà se veuen Boumort,³⁴ Monserrat, petit y lluny, cap a mitgdia, &c.

Allà hi ha una torre, que alsaren al triangular lo país (o pretendre-u), sent lo punt inmediat, a ponent, la Maleïda.

Pujarem per lo llarch de la serra, y baixarem a Sant Joan pel dret. Una ventada, que passà fa 25 anys, de 10 a 11 hores de la nit, arrencà millers y millers³⁵ de abets, que

abrigàvan la serra, ne trencà alguns més, la major part los arrancà y fins trasportà en una hora. Lo ayguavés és tapat de sos cadabres, que's pudreixen y umplen aquells endrets³⁶ de feresa soledat.

[f. 15v] Més avall los abets éran més alts, y, no podent-los arrancar tots la "torbera"³⁷ (així s'anomena lo terboli), los trencava arran de terra, o un tros amunt, y les llenjava còrrechs avall, a gabells, com si fossen cames de blat de moro. Sembla un camp de titans, quan la foch del cel los cabussà³⁸ a trossos, fent-los rodolar a l'abisme. A penes n'hi ha cap de jove; aquell gran bosch ha de desapareixer dintre poch. Totom hi aterra, ningú hi planta; y, si cap n'hi naix, les cabres s'en-carrègan d'escapsar-lo. Y, decapitats, aquells [f. 16r] gegants quedan / renocats y confosos ab los bedolls, ginebres, talabarts⁴⁰ y bàlechs que cobreixen la montanya.

A San Joan de l'Herm no hi ha res de notable, res de vell ni de particular. No hi ha un document anterior al fatal any 8. Sols

en l'altar major uns retaulets de relleu, clavats en l'altar nou, ensenyant que hi havia un hermità vestit ab un caputxo, cenyit ab una corda, fent penitència. ¿Seria antigament un herm, hont algunes àimes bones se retirassen [f. 16v] del món? L'arxiu de Castellibò,⁴¹ ple de documents y verge encara, podria contestar a esta pregunta.

A la tarda del mateix dia, ab un guia de Donadriu,⁴² baixí la serra fins a trobar lo riu de Santa Magdalena, que seguirem, tenint que passar-lo penosament 10 o 12 voltes, fins als cortals de Civís, hont se forca. Allí prenguérem lo branch del nort, y, al vespre, entràrem als cortals de Os.

Lo camí és penós, però magnífich; l'aber [f. 17r] tar y pineda / de S. Joan s'hi estén per cada banda de riu, en cada fondalada, mostrant vistes dignes del llapis de Doré. Allí ningú talla-los arbres: quan se cànsan de viure, s'ajauen als peus dels altres, fent de palanca⁴³ ampla als còrrechs [y] al riu que fres-seja al fons de l'abisme, se tors y anguileja en gracioses corbes.

Mitja hora avans dels cortals de Civís trobàrem la capella de Sà Magdalena, verament primitiva, com la de[ls] cortals de Os, hont no hi ha res de notable.

[f. 17v] Era fosch quan hi arribàrem. / Trucàrem a la primera casa: no hi havia ningú; trucàrem y obrírem la segona: era deserta. Férem un crit davant una agrupació de cases: ningú respongué. No-s⁴⁴ veia cap foch ni llum; no se sentia lladrar un gos ni belar una obella; semblaava una ciutat encantada. Anàrem dant la volta, trucant a les portes, fins que, quan ja fèyem paga de no trobar ningú, nos obri la porta un jove de 18 anys, alt y ferm.

[f. 18r] Entràrem dins; a l'escó, y a la vora del fo⁴⁵ch, hi havia, fent-nos gran estranyesa,⁴⁶ dues minyones, / porquieres d'ofici, y una doctrina oberta, que ell los llegia.

Nos aperellaren sopar y elles se quedaren a la casa, accompanyant-nos ell a una païssa⁴⁷ de davant, hont també passà la nit. Del puig

de la Basseta a Coma de Rubió hi ha Roca Semnyada.⁴⁸

Salòria

L'endemà, a les 6 del matí, emprenguérem la pujada de Salòria. Del contrefort de l'O. E., ne salta una cascada com una cabellera immensa, d'una altura considerable. A mitja serra / hi ha una font abundosa y fresca, a la banda del nort, y altra a mitjdia, anomenada, [f. 18v] com los pradells⁴⁹ que rega,verts y hermosos, "de la Regina".

La vista és igual, o millor, que la de Rubió. Lo Pirineu se veu, des dels cims de la Vall d'Aran fins a Soldeu, clapejat de conges-tes tot ell, y blan[ch]is de neu sos cims més elevats. Lo Pallars no-s⁵⁰ veu tant com des de Rubió, ni un se fa tan càrrec de ses valls y riberes, per quedar Salòria a un extrem; [f. 19r] mes, en / cambi, se veuen totes les petites cadenes de muntanyes, d'Andorra fins a Maranges. A mitjdia se domina la serra de Bescaran y ...⁵¹ Sota'l pelat y feréstech Cadi, se veu

l'imponent Labansa⁵² y la serra de Fórnols,
Rubió, Boumort,⁵³ &.

A ponent, la serra de Prades, y, més a prop, valls rientes y hermoses, aygües y fonts, prades y boscúries.

[f. 19v] Des de Salòria baixàrem cap a llevant, venint-nos a escometre un carabiner, enfadant-se de què no ns trobàs contrabando, tan gelós era del bé de la nació.

Allí m deixà el guia, pastor, que havia de traure la remada de la pleta, y sol fiu lo torn⁵⁴ a la muntanya...⁵⁵ contrafort de Salòria, sobre Os, per veure la bellissima vall de Satúria, segons la gent del país la més bonica del Pallars y Andorra. Vorejí⁵⁶ la muntanya fins a deixar Satúria, despedint-me'n [f. 20r] en la collada de⁵⁷ / y allí, després d'una llarga y penosa baixada, arribí a la Tor. Lo camí està obert entre pinèdes, vora prades de regadiu y algun camp.

La Tor⁵⁸ deu lo nom a una torreta negra

y vella que lo domina per occident, pertanyent a la reconquista. La gent no n sab res. Lo camí que du a Nurís⁵⁹ és suau al principi y al peu del riu, mes lleu⁶⁰ lo deixa, enasprant-se en la serra, hont se troban 2 creus grabades en la roca viva per lo bisbe Voltas, [f. 20v] que digué, al despedir-se,⁶¹ des de aquest cim, de eixos pobles, Os y Tor: ⁶² "Si puedo salir de aquí, no quiero más toros ni ossos".

Sota la baixada hi ha'l poble de Nurís, dominat a mitjdia pel Salòria, que s'veu des de la arrel ab ses quatre conques de neu. Fins a mitj cos, o fins que l déixan les serres veïnes, contreforts seus, està vestit de pinedes. Aquí estan segant los blats; més amunt, en la Tor, encara hi verdèjan, de manera que la cullita d'un any no ls ser/veix per sembrar l'altre, tant temps està lo blat a la terra. [f. 21r]

A Nurís descansi tot lo dia 12, deixant-me caure l'endemà a Aynet.⁶³ És lo poble hont he vist la fe més fonda, les costums més cencilles y patriarcals. Tothom besa la mà als capellans, y en la primera missa, cada dia, un

estudiant passa·l rosari. Lo guia Ventura, que m'acompanya a Esterri d'Aneu, matà un ós, no fa molts anys, davant del poble.

L'endemà --dia 13-- parti ribera avall.
[f. 21v] És ben plantada de saules, pollanres, / albes, freixes, arbres fruyters, a hermoses fileres al costat de verdes praderies. A mitja hora de distància se troba, a esquerra, el poble de Arahós, galantment assegut vora·l riu. Tota la vall té, a cada banda, muntanyes de ferro, y per assò s'anomena Vall Ferrera.

Lo riu de Vallferrera⁶⁴ embranca, més avall, ab la ribera de Cardós, sota·l poble de Tírbia,⁶⁵ lo més important de aquelles valls. Té notari, correu diari, estanch, &c. Son nom [f. 22r] sembla venir de / Ter-via, per incontrar-s'hi los camins de Farrera, l'altre de Alins, altre de Llaborsi y altre de Cardós.

Damunt, per mitxdia, lo domina Montescaldo, muntanya contrafort avansat de Salòria, que té·l poble del seu nom en sa falda. L'església és moderna, com tot lo que hi ha.

Dia 14, sortirem de Tírbia per Anàs.⁶⁶
Entre Tírbia y Farrera s'ovira'l poble de Glorieta.⁶⁷

L'entrada de la riera de Cardós, per hont se passa, és estreta, y s'anomena per això "forat de Cardós", nom que dónan també a una cova que hi ha a l'esquerra del camí, niu [f. 22v] d'encantades, segons / lo poble.

Una hora amunt, entre belles prades y cams, que dóna[n] son vello d'or als segadors ara mateix, se veu lo poble de la Ribera,⁶⁸ dominat per un campanar bisantí ab finestrals gòtics, ab una cinta de pedres creuades de gran efecte.⁶⁹ Alguna finestra⁷⁰ té una columneta en mitj, única nota gòtica que s'veu en aquella gallarda obra. Era monestir de templaris.⁷¹ És, potser, lo campanar bisantí més gentil de nostres montanyes. Té la grabedat dels de Cuixà y S. Martí,⁷² ab la bellesa dels que s'aixecaren dos segles més tard.

Surri⁷³ no té res. Una casa seva domina la vall, y apar que en una altura hi ha hagut alguna torre.

Fem nit en Anàs,⁷⁴ hont lo millor és la naturalesa. Freixedes [y] prades vorèjan lo riu, y pinedes y abedars⁷⁵ y bedollars co-
[f. 23r] breixen la serra més amunt. / En Nibrós, abuy cortals dalt d'Estahon, entre la Vall de Cardós i la d'Esterri, hi havia un senyor que tenia tres filles, a qui per dot donaren tres punts: Estahon, Anàs y Bonastarre, y aquests punts arribaren a ser pobles. Lo Nibrós, per terremotos, desaparegué.

En Bonastarre, sufragània de Anàs, hi ha un retaule gòtic d'algun valor y part d'un altre; los dos són de la Decadència. La gent diu que Bonastarre⁷⁶ vol dir bones terra.

[f. 24r] Damunt Anàs hi ha dues coves, cabades a pich de martell en la roca viva, hont hi caben 5 o 6 persones. La una s'anomena "cova de la Boja", per haver-s'hi allotjada una temporada una pobra dona. Lo poble no sab res més. En la vall hi ha altres coves així. (Seria[n] d'èpoques primitives?

[f. 25v] Dia 15,⁷⁷ de bon matí, sortírem de Anàs, riera amunt. Les ribes són verdes, plenes d'aygües, plantades de saules y pollanques.

Dues hores amunt se trenca a l'esquerra, se passa per la font del Matrimoni, s'atravesa una serralada plantada de pins y algun abet. La boscúria s'espésseix fins damunt Burgo, poble posat al mitx d'un rost immens. La rectoria està en lo fondo, de manera que, en dies de temporal, passa l'ayqua tan rebenta com per un rodet, arrossegant grans càdols --"molans",⁷⁸ ne diuen--, capassos d'obrir-se pas en la roca viva, obligant al rector a sortir de casa. Darrera Burgo hi ha Llaborre, per hont no passarem.

[f. 26r] Escalarre se troba sota Burgo, y, per son altar major y altre lateral, gòtic, és digne de visitar.

Mitja hora pla amunt hi ha Esterri,⁷⁹ en un pla de hora y mitja de llarch, y un quart o mitja hora d'ample, vert, hermos, ple d'arbres y de ramades. Si veuen més prats q[ue] camps. Al peu d'Escalarre, n'hi ha que'n diuen "prats

del Compte". Lo pia diu que era estat estany, que s'anà umplint, umplint, fins a servir per conreu. Encara, en ivern, casi tot és un ayguamoll, com si la plana se recordàs haver estat estany. Esterri és modern.

[f. 26v] Sant Quirch de Rose, baral⁸⁰ hont esta-va, era entre Son y Jou. Una pesta l'assolà, y no quedà més que una jaya, que deixà los prats y bosch a Esterri, únichs que tenen encara de comú.

Portaran,⁸¹ que era un poble a⁸² darrera-i castell, quedà derruit, no se sab com, y també quedà tot son conreu d'Esterri.

Sant Dot era fill del [castell] dels comptes, y anava a apendre de lletra a S. Esteve, convent que estava a l'altre banda del Noguera, q[ue] passa entre Portaran⁸³ y-i castell. No se sab quin convent era.

L'església d'Esterri era de convent, com la capella de Sta. Maria, davan d'Escalarre.

[f. 27r] San Pere, que està sota·l castell, a l'esquerra, més alt que·l poble, era l'antiga parroquial d'Esterri, y les cases del costat, les primeres del poble. Al nort de S. Pere, sota·l castell, hi ha·ls pradells, hermosíssims, llarchs y entre arbres, y s'anomenan "clot de Gaynes". Tot se rega ab ayqua de [la] Noguera. Per aquells fons⁸⁴ passava lo camí de Aran, des de l'altra banda passant a aquesta per un pont, prop de la torre de Portaran,⁸⁵ que és esberlada del recort del poble. La pedra està segada a sos peus, de manera que la gent creu q[ue]l hi havia fosso y contrafoso.

Damun hi havia una altra torre o castell,
[f. 27v] anomenat / serrat de la Torre o serrat de Portaran.

Des de eix castellet, o de la torra de Portaran, se veu lo campanar de Sorpe, que és molt antich (no l'he vist); hi ha retaules de gran mèrit.

Des de les torres d'Isabarre, habitació dels barons de Batella, se veu Sorpe; lo cam-

panar de Sorpe, en comunicació ab la torra de Portaran; eixa, ab lo castell de València o de Pallars; eix, ab lo castell de Burgo.⁸⁶ La de Portaran, ab Sorpe y lo Castellasso; est, ab la primera torre⁸⁷ de Borent; la primera, ab la segona, fins a Alós, últim poble de la riera d'Espanya. Per mitgdia, [lo] castell de València, ab la torre de Burgo; esta, ab la de Jou; esta, ab la de la Roca Blanca, davant lo Mall, a qual peu hi ha'l pont de la Torrassa; des de esta, ab la torre d'Escaló.⁸⁸ Sobre Sorpa, al cim d'una serra, hi ha ruïnes d'un castell, anomenat Castellasso.

[f. 28r] Arreu era un poble que se'n dugué⁸⁹ una llaу,⁹⁰ no deixant-i res; ara hi ha uns⁹¹ 6 cortals o bordas, y el poble se reféu més avall. Cada any cauen llaus en lo port de la Bonaygua,⁹² y alguna vegada s'hi ha ensorrat algun passatger.

Lo castell de Pallars era formidable centre d'un...⁹³ de torres y fortificacions. Son perímetre és gran, quedant-ne grans parets, una cisterna o presó fonda [y] los horts. Cap a València, diu que al costat del castell hi

havia·l poble del mateix nom, que·s trasladà
més tard hont és abuy.

Domina la vall per tots costats, y armat
[f. 28v] y dret / allí seria espantós.

Sota·l castell, vers mitjorn, un repeu
s'avansa, dominant la vall y dominat pel cas-
tell; se diu serrat⁹⁴ de Sinboy⁹⁵ o de les
Forques, hont hi havia, a la vista del país,
les del compte.

En los horts de baix, hi he trobat llei-
xami;⁹⁶ dalt, farigola, sajulida, pedres ro-
dones, que servirien per llençar per los mata-
cans y per uns forats arran de terra, capbai-
xats⁹⁷; enfora, hont se'n veu una entravessa-
da.

Los successors dels comptes, fins a una
época moderna, prenian possessió de la Vall
des del serrat de les Forques, jurant respec-
tar los furs del país, davant lo llibre que
se'n conserva a la vila. Tenia[n] que estrenar
[f. 29r] una / capa, que quedava depositada a casa·l
notari Sanci.

Davant la casa del notari hi ha⁹⁸ la casa del duch, que s'és cremada, y sols ne queda dos⁹⁹ porxes, que ara han tapat. Del pilar del mitx, de pedra y cals, ne diuen "lo pilar del Compte".

Par[tl] damunt del castellet y la torre de Portaran hi ha un còrrec fondo que el camí atravessa y s'anomena torrent de Portaran. S'hi veu un caballer muntat en son caball de fach, y visions estranyes en nits ferestes. És [f. 29v] un còrrec ple d'arbres y rochs y / de gran fondària.

D'Esterri a Isabarre¹⁰⁰ hi ha una hora. És notable la creu de la¹⁰¹ professió, de cinch o sis palms, de plata, d'estil gòtic del bon temps, finament treballada. Hi ha també dos canalobres de plata. Lo temple té de gòtic y de bisantí; davant, hi ha alguns carpets y un parell de filades bisantines, y, al costat del portal, per cient,¹⁰² un sepulcre bisanti de gran antiquitat. En ell hi ha una¹⁰³ figura de lleó. A més, hi ha, a es-

querra,¹⁰⁴ un altar gòtic de gran bellesa, y en ell una Verge bisantina d'hermosa forma.

De Isabarre a Borén¹⁰⁵ hi ha mitja [f. 30r] hora. No hi ha res de particular, / sinó un finestral gòtic en una casa y recorts en altres, y la portalada¹⁰⁶ de l'església (com totes les de la Vall de Aneu, menos la de Isil).

La Vall d'Aneu conclou en Portaran, y comença la de Alós, que acaba en...¹⁰⁷

Lo castell d'Arreu és una casa aspitllera, que s conserva encara. Allí¹⁰⁸ posava lo duch de Medinaceli; apadrinà una noya de la casa, deixant-li la primia¹⁰⁹ (delme o primícia),¹¹⁰ q[ue] cobrava dels tres pobles: Isabarre, Borén¹¹¹ y Sorpe. Eixa noya se casà en casa de Presso, de Burgo, y una filla seva se casà en casa de Carrera, de Borén, portant-hi per dot lo dret de cobrar la primia,¹¹² dret [f. 30v] que ha durat fins a / fa poch temps.

Lo rector de Isil ho explica d'altra manera: Dà Urraca, filla del duch de Medinaceli

lil, havent-la trobada en falta, la desterrà a un poble de la vall; havent reincidit, la desterrà a Salau, hont ella fundà un hospital, donant dret d'entrada als fills de Isil, Borén y Alós e Isabarre, a canvi d'un tribut¹¹³ de 15 arrobas d'oli. A més,¹¹⁴ fundà en Salau la iglésia.

Los que al passar lo port sufrian alguna dolència tenian dret a ser socorreguts en dit hospital.

[f. 31r] Altra filla del duch de Medinaceli tenia relacions secretes ab --diuen-- Almansor. Lo duch les descubri, y féu tancar la minyona en una torre, q[ue]l féu expressament per ella, ab parets de dos metres de gruix, ab grans sales, que reben solament la llum del cel. Li donà una cambrera, y no pogué veure ja a ningú més, ni a ells mateixos. Encara se'n diu "la torra de la Minyona".

Lo camí de Borent a Isil¹¹⁵ és hermosissim: camps, prades, herba y arbres, torrents y cascades l'embelleixen per tot cayre.¹¹⁶

L'església dels templaris és verament notable, bisantina, d'una sola nau elevadíssima, / que s desprengué fa alguns anys, sent reparada ab taulons de fusta. Los altars laterals estan posats entre els dos renchs de columnes, que arràncan llisos des de terra fins a la paret del temple, sostenint la teulada los botarells, que s veuen des de dintre.

La major y les dos laterals únichs que s conservan són gòtics de l'últim temps, y estan a l'intempèrie.

Tot hi és rústich y fort, com los monjos caballers que la fundaren. La fàbrica és de pedra, en part, y los revoltos de sota la barbacana són d'un bonich gust. Paret amun se veuen variis capets y trossos de dues sepultures, iguals / a dues que se'n veuen a una y altra banda del poble de Alós, que és una hora amun.

Alós.¹¹⁷ La portalada de l'església és també bisantina y primitiva; dins, tot és nou.

En lo poble hi ha la casa de Arnalot, que anomèna[n] Tort. És l'home més rich del país; fa anar bé o malament les fires de tota aquella terra, segons ven o compra, y té un sense fi de ramades y d'heretats.

La ribera és bellíssima, augmentant-se la bellesa progresivament fins a Mongarre, en ci[n]ch hores de camí. Les muntanyes de la dreta són la frontera, y ls hervey[s] comènsan al cim y báixan, com domassosverts, fins al [f. 32v] Noguera, que murmureja per / aquelles prades y trona per aquells gorgs d'aygües blavenques y purs, com aquell cel. A l'esquerra és tot bosch, des de Alós a Mongarre, de abets y pins, bedolls, moixeres y algun pi roig, mates y verdor. Se veuen congestes a dreta, entre altes cimes verdoses.

Una hora y mitja amunt de Alós, part davall de la Molina dels Francesos,¹¹⁸ hi ha les ruïnes, casi esborrades, del monestir de Sta. Eulària. Allí la gent del país diu que hi ha grans galeries y tresors. Uns esterrisenchs que hi cabaren hi trobaren caixons de cara-

gols, petxines y arena, y cregueren que éran dobles de quatre enmagicades. Un dels cerca-
[f. 33r] dors / morí als tres dies. Uns diuen que sortieren mosques y tabans,¹¹⁹ que·ls perseguiren fins a Alós, embestint al principal d'ells, que era Casanya, que morí. Altres diuen que·ls sortiren "demonions",¹²⁰ que·ls dèyan:¹²¹
"Que voulez-vous? Que voulez-vous?"

Mongarre¹²²

Més amunt, a cosa de dues hores,¹²³ se veu, a dreta, lo port d'Orla,¹²⁴ per hont los foixos¹²⁵ vénen a Mongarre. En lo punt més alt hi ha un pilar ab una petita imatge de la Verge.

La de Mongarre fou trobada per un bou, que se separava de la ramada;¹²⁶ los pastors lo seguiren y lo trobaren agenollat.¹²⁷

[f. 34r] 18, a la una de la tarde, cantàrem los goigs davant l'altar de la Verge de Mongarre, "Reyna del mont Pirineu",¹²⁸ y, ribera amunt

del Noguera, fins a sa deu, l'anàrem seguint.
A un quart de la capella se troba'l pla de Berret, obert en forma de llibre immens de fulles verdes, que té ramades per lletres y alguns --pochs-- penyals perduts entre l'herba. És l'herbey més gran que he vist. Dues hores té de llarch y una de ample, pel llom corrent lo Noguera,¹²⁹ rubriquejant¹³⁰ bellament ab sa corrent de argent la plana verda, especialment prop de la font.¹³¹ Eixa és abundosa y cristallina, com no gayres n'hi ha. Mitja hora o [f. 34v] un quart lluny hi ha, a la dreta del camí també, l'ull de [la] Garona, partint los dos d'un mateix pla a regar distints regnes¹³² y a pagar tribut a distincts¹³³ mars.¹³⁴ Naix abundantemente¹³⁵ d'una roca, formant viot.

Un quart a mitjdia se veu, plana enllà, fondre's un torrentet y ficar-se en la terra, com lo Guadiana, y més avall, sota'l serrat, se veu una volta de marbre hermosament treballat per l'aygua en centenes de segles. Eixa-s deixa veure un moment y, vergonyosa, torna a entrar en la cova de fades misteriosa, fesa y compartida en diversos estatges, tots lluents y hermosos. És tot un torrent lo que surt allí

[f. 35r] y s'endinsa murmurejant, y el / marbre és blanquinos, ab ditades o tintes negrenques. Lo brunyit que li donà la naturalesa és digna de sa mà divina.

A dos-centes passes d'allí ja-s veu¹³⁶
la Vall d'Aran.¹³⁷ S'hi baixa per una rampa
tan dreta com verdosa.

• • •

i Que hermosa se presenta a la vista, en
eix temps de segues! i Quines tintes tan boni-
ques s'hi lligan! La del forment, a la punta
de la faus,¹³⁸ s'uneix al ros blanquinos del
sègol, y, com vers marchs d'esmeralda, los
vòltan praderies sense fi, que bàixan al Garo-
na, pújan als cims a encatifar los boscos de
[f. 35v] abets y pins, y tot ho cobreixen ab son / vel
virginal de hermosa verdor.

Sota la costa se troban los pobles de Ba-
gerga,¹³⁹ que no vegérem, lo de Unya, qual

església guarda quelcom de castell (una torre, aspitlleres y la posició), com un capellà que ha anat a la guerra.¹⁴⁰ És bisantina; són notables: l'àbside, lo que queda del porxe, aterrat, lo comensament del campanar fins a l'altura de l'església, una creu de professió, una sagrada¹⁴¹ Magestat, anomenada lo Sant-cristo, d'una antiquitat poch comuna, que té gran devoció en tota la Vall.¹⁴² Un quadro hi [f. 36r] ha pintat, que sembla / un mapa de la mateixa d'una festa que hi havia hagut fa temps. Se veu en ell la Vall, los camins plens de comunitats y devots, precedits de les llenternes de bordó, veres creus gòtiques, ciris y gamfans.¹⁴³

A esquerra se veu la parròquia de Tredòs.

Cami avall, no-s triga a trobar Jessa.

* * *

A les 4 de la tarde partim de Viella, riberejant lo Garona fins Aubèrt, a tres quarts d' hora. Un xich avans se troba la pedra de Mitj Aran.¹⁴⁵ Allí, diu que enterraren¹⁴⁶ un general mort en una batalla. Lo que és cert [és] que allí celebraven lo concell tots los pobles de...¹⁴⁷

Davant Aubèrt y Vila, dominats per la montanya de Vila y Arròs, se deixa·l camí carreter y·s pren un viarany a l'esquerra.¹⁴⁸
 Mitja hora costa amunt, davant lo còrrec de [f. 41r] Barredòs,¹⁴⁹ que tenia a l'extrem dos / castells que·l barràvan¹⁵⁰ --encara se'n veuen les ruïnes--, s'entra en lo bosch d'abets de Baricauba.¹⁵¹

Avans d'arribar-hi, se veuen freixes, tellis o telleres,¹⁵² ballaners.

L'abetar és de moltes hores de tinxuda y de dues hores d'ample en alguns punts. Són los

abets més primis y llarchs que he vist. La rassa dels gegants de la muntanya no s'acaba, encara.

Des de la serra se veu Vila, poble dels més vells de Aran, Arres,¹⁵³ Venòs y Begòs.¹⁵⁴

[f. 42v] Girant la serra, canvia la vegetació: del vert negre dels abets, al vert clar dels faigs, abellaners, arsos y rouras. A mitja baixada se troba un forat en una roca, vora el camí, hont plàntan la bandera los de Vilach, Aubèrt y Vetlan,¹⁵⁵ quan van en professió a veure la Verge de l'Artiga de Lin,¹⁵⁶ capella humil hont arribam de nit, després d'atravesar lo caudalós riu dels Jueus.¹⁵⁷ La vall és fonda y hermosa; davant se veuen les Maleïdes,¹⁵⁸ clapades de neu,¹⁵⁹ dretes y aspedades, y, als costats, immenses arbredes, que no s'acaben als cims de la serra, sinó que s'ablan a l'altra banda, y així vòltan quatre o

[f. 43r] cinc / replechs de la gran serra.

Un xich més enllà de la pedra, s'atravesa un torrentó anomenat¹⁶⁰ de Gèles.¹⁶¹

A les tres del matí partim de l'hostal de Artiga de Lin.¹⁶² Atravessam una fageda y abetar,¹⁶³ hont los abets y faigs se desafian a qui més amun puja. Eixos¹⁶⁴ apar que agafen d'aquells la dretura y gallardia. Se veuen flors en totes par[t]is: roses, genciana, llirgas,¹⁶⁵ espècie de lliris montanyans (sort)¹⁶⁶ blaus, que és bona per purga. Més amunt, en la coma¹⁶⁷ de Pomèro,¹⁶⁸ hon se [f. 43v] veuen grans ramades d'ovelles y bous, és tan¹⁶⁹ frondós, que hi ha l'adagi, a Aran, atribuït a gent rica: "Van farts com les baques de Pomèro".

Més amunt lo camí s fa aspre y la vegetació se fa més rara. No obstant, hi ha pins, talabarts y vers jardins de llirgues.¹⁷⁰

Més amun hi ha ls clots de l'Infern, que s'engole xen l'aygua.

Sobre, hi ha lo port de Venasch,¹⁷¹ hont en l'any vuyt los espanyols esperàvan als francesos, y ls donaren mala arribada / a Espanya.

D'allí-s vaixa a la Valleta de Venasch, hont se enfonza-l riu del Juèu, que va a sortir, a través de la montanya, a Ull de Juèu,¹⁷² en Artiga de Lin. S'atravessa la vall, hon blanquèjan com ossos de eixos gegants, entre pins y grans esteses de talabarts y bàlechs.¹⁷³

Des del port de Venasch¹⁷⁴ se veu la Malehida,¹⁷⁵ des del cap fins als peus;¹⁷⁶ se pot midar¹⁷⁷ la Goliat de nostras muntanyes,¹⁷⁸ des de sos peus coverts de molsa y gespe (en Aran, geso),¹⁷⁹ y pins, fins a son capell de plata, llampurnant all[s] raigs del sol de mitxdia.¹⁸⁰

La serra està coronada d'un rocatar, aresta¹⁸¹ de granit, hont la neu no-s pot [f. 45v] tenir, / o-s fon tot seguit.¹⁸² Sota eixa cresta, que és més ampla o més estreta fins a tocar la neu per cada banda, se veu blanquejar la novella, que-s va aprimant fins a la geleira, que cobreix ab son candissim^{182bis} vel. No apar aquesta tan gran com és, mes encara

apareix verament formidable. La neu vella, y sobretot lo gel, hi negreja un poch, com una roca sota una nevada de poch gruix, y, en la part inferior, s'hi oviren alguns solchs, de través los més, y de llarch alguns, que són les esquerdes, feses, que ells anomènan falaises.¹⁸³ Un dels tres companys que éram, a la sola vista de la montanya, s'espantà y resolgué quedar-se en la barraca de la Renclusa,¹⁸⁴ que està una hora y mitja amunt.

[f. 46r] És una cabana feta en un rasser,¹⁸⁵ a l'abrich d'una immensa roclla, que s'encorba un poch, de tres¹⁸⁶ parets / y una pobre teulada, que Déu nos guard d'ella en dies de mal temps, puig, no arribant a la roca, deu deixar entrar tota l'aygua que'n baixa. Deu lo nom a l'entrada dins la terra d'un riu calcinós que baixa de la Maleïda.¹⁸⁷

Anem pujant a ella per un[a] rampa dreta,¹⁸⁸ hont se tròban, fins a les primeres congestes, alguns pins, no grossos. Grans pedres se tròban apilades, encara en sos marchs d'herba fresca, que regan los cent regalims de suor de la montanya. Se dobla la cresta¹⁸⁹

que cau damunt la Rinclusa,¹⁹⁰ y,¹⁹¹ entre
clapes de neu, s'aixécan pedres més grosses
que les passades, a murs, com per aturar al
viatger atrevit. Són masses de granit inmen-
ses, tallades de tort y de través, y llansades
sense orde¹⁹² ni concert, l'una sobre altre,
com una pedregada de titans.

[f. 50v] ¿Quin picapedrer ve ab barrinades a¹⁹³
compre eixos penyals? ¿Quin estellador puja,
en les tardes d'hivern, a estellar en eixa ci-
ma? L'estellador¹⁹⁴ no és lluny: és lo llam,
que s'hi descarrega¹⁹⁵ sovint; és lo glas,
que¹⁹⁶ congela aquelles¹⁹⁷ / cimes, les este-
lla, les tritura y les posa, pacientment,¹⁹⁸
un tros avall; les apila, les estimba, donant
feixuga càrrega als torrents de l'ivern,
un[al]¹⁹⁹ joguina als torbs y un gra d'arena a
les llaus^{199bis} espantoses, que en los dies
de primavera báixan a portar la desolació a
les planes veïnes, segant los abetars y les
pinedes, com los segadors de la montanya²⁰⁰
que báixan a segar en lo pla.²⁰¹

Mitja hora estiguérem atravessant aque-

lles onades de molars,²⁰² los uns romputs fa
deu²⁰³ mil any[s], los altres ai²⁰⁴ vespre,
y entràrem en la mar de neu.²⁰⁵

Era la primera gelera que jo vaya, y hi
entrí gojós²⁰⁶ per ignorar sos perills.²⁰⁷
Lo guia deu anys havia que no hi era pujat, y
n'estava enterat poch més que jo; e²⁰⁸ hi en-
[f. Sir] tràrem tots dos,²⁰⁹ ab la tranquilitat / de
l.ignorància, per un tros en què feya la serra
esquena d'ase, que és hont lo glas se sol fent-
dre més. No trigàrem a veure alguna esquer-
da;²¹⁰ mes, confiats de trobar mellor camí,
avansàrem, cercant per guia les petjades dels
que hi pújan mellor guiats y equipats.²¹¹ No
sempre les trobàvam, y llavors havíam d'obrir-
nos via en aquells perillosos rostos. Unes
dues hores trigàrem en trepitjar les pedres
del cim,²¹² que miràvam com lo port felis de
salvació, y, després de mitj quart de pujada,
nos trobàrem al cim de la Maleïda.²¹³

[f. 51v] ¡Quin espectacle s'obri a nostra vista,
des del Mediterrà, que's veu a llevant y mitja-
dia, fins a l'Atlàntich, que's veu --o sembla
veure's-- a ponent!²¹⁴ / Los plans de Tolosa

y tot lo mitdia de Fransa éra[n] cobert[s]
d'un vel de boyra blanca, com si l'àngel d'Es-
panya la²¹⁵ abrigàs ab ses ales, perquè nos-
tres ulls no s'hi entretinguessen y nostre cor
espanyol y català s'empleàs tot cancer per
nostra amada pàtria.

Lo Mont Perduto, Vignemale, lo pich du
Midi,²¹⁶ clapejats y coronats de neu, aixecà-
van ses testes gegantines²¹⁷ a occident, com
a capitans [d']una armada de gegants que sor-
tís de la mar, darrera son capdill, que feya
llampurnejar a mos peus sa corassa de plata,
ampla com lo pla de Barcelona. ¡Qui hagués po-
gut conèixer tots aquells fronts desiguals, y
anomenar-los per son nom! ¡Qui hagués pogut
notar²¹⁸ una sola lletra de l'història de
[f. 52r] quiscun en cartera, una / sola fetxa²¹⁹ de
llurs històries de mils y milions d'anys! En
aqueil anyoch de montanyes verdoses del mitj,
mori Roldan ab tots los pars de Fransa; d'a-
quell altre més llunyà, elevat y blanquinós,
ne baixa Pelayo a comensar ia més gran y glo-
riosa de les reconquistes.

Més enllà viu lo gallego laboriós; més
ensà, lo terrible escaldunach,²²⁰ terror de
Roma; y, a la mateixa falda de la Maleïda, en-
tre'l Moncayo de blanca testa y'l ...,²²¹
[l']aragonès, company del català en la tempo-
rada més hermosa de nostra història. Mirí cap
a Castella, mirí cap a València, però a hont
mirí, avans que tot y darrerament²²² que tot,
[f. 52v] fou a Cata/lunya.

Me semblà veure Montserrat,²²³ y la sal-
ve vessà en mon cor lo perfum dels romanins
d'aquella montanya; més cap al sur, vegí les
serres d'Albiol venir a donar la mà a les
...,²²⁴ y, a llevant, un per un, tots los
puig[s] de nostre Pirineu, des del Canigó, que
aixeca sos tres frans, entre Puigmal y puig
Perich, fins a la serra de Viella, que jo ha-
via atravessada'l dia avans; y, entre eixos
dos termes y'l Pirineu y la serra de Boumort,
vegi aquella mar d'onades de turons, aquell
[f. 53r] bosch de muntanyes, niu[s] sagrats dels²²⁵
almogàvars. Les serralades de Cerdanya, les de
Pallars, les de la Vall d'Andorra y de la Vall
d'Aran...²²⁶

[f. 56v] En lo cim de la Maleïda²²⁷ hi ha un allargament, vers²²⁸ hont se passa per una filera de rochs, com per sobre esquenes de matxo.²²⁹ Un abisme espantós, de centenes de metres,²³⁰ xucla per cada banda a l'imprudent que gosa arriscar-s'hi,²³¹ y una creu de ferro li recorda que allí caygué, fa dos anys, [un home] del qual encara no s'ha trobat lo cadabre.²³² Allí hi ha un llibre hont pòsan lo nom.²³³

Estiguérem al cim mitja hora o tres quarts, y emprenguérem de nou la marxa, procurant sobretot fugir de les feses, mes eixes són enganyadores. La neu que hi cau, allí, a cada repich de campana, tapa ses gorges com ab un full de paper blanch, y un se troba mitj [f. 57r] abismat, avans de darrer-se'n / compte.²³⁴

En una d'eixes passàrem ver perill. Jo m'aturí, sentint un soroll estrany, com de singlots,²³⁵ dringadera de vasos y fressa de rodes de carro, y diguí al guia: "¿Sentiu?" No tingué temps de respondre'm; s'ensorrà, al mateix temps que jo, en la boca negra d'un

abisme. Mes nostra hora no era arribada; ell, que era molt alt, pogué agafar-se per davant al caure, y jo m deixí anar d'esquena, sentint glassar-se'm de por la sanch de les venes. Fent un gran salt, poguí passar aquell abisme, y fiu, y fèrem los dos, propòsit de no escol-

[f. 57v] tar / més sorolls estranys y cants de sirena.²³⁶

Dues o tres vegades més nos vegérem en perill imminent, del qual a²³⁷ la misericòrdia de Déu plagué traure'ns.²³⁸

Seguint les petjades d'altres excursionistes, de vegades vèyam lo forat que havia fet algun obrint una falla, y allargàvam la camada per salvar l'abisme. De vegades, quan menos hi pensàvam, vèyam una enorme fesa que ens esperava ab la boca oberta, a quatre passos, si no ab los llabis mitx closos per la neu, per disimular més sa voracitat.

En tots los rossolays²³⁹ n'hi ha de amples y espantoses com monstres, que espéran

[f. 58r] a l'infelis home o isart²⁴⁰ que done una reliscada, o que afirme²⁴¹ mal un peu en aque-

lla llisera,²⁴² que fa fredat²⁴³ mirar.

Altre dels perills més terribles²⁴⁴ d'a-
lli és trobar-se desorientat dins²⁴⁵ una boy-
ra, y obligat, com un orb,²⁴⁶ a sortir d'a-
quell laberinto, no de²⁴⁷ arbres y flors, com
los que tots hem vist, sinó de paranys, dels
quals unsili²⁴⁸ humà no pot traure, de llas-
sos de gel indeslligables, de sepulcres ba-
dants que obre pels²⁴⁹ vius, de roderes del
carro de la mort.²⁵⁰

[f. 58v] Lo pa de glas d'aquella gelera ha de ser
inmens, atesa la raconada que forma allí l'ay-
guavés de la montanya y ls²⁵¹ rius que n sur-
ten, més abundosos com més calor fa.

A cosa de les²⁵² 4 de la tarde nos en
despediam, y una hora després reentràvam²⁵³
en la cabanya d[e] la Renclusa.²⁵⁴ Dinarem, y
baixàvam de la serra cap a la vall a entrada
de fosch. Seguirem la vall fins a trobar lo
riu Éssera, que ns accompanyà a l'Hospital de
Venasch.²⁵⁵ Lo paisatge aquell, a la llum de
la lluna creixent, era encantador: boscos a

cada banda; lo riu caudalós, al fons, seguint
nostres passos, y un cel blau, com lo d'Anda-
lusia, retallat per los cims més alterosos del
[f. 59r] Pirineu.²⁵⁶ La montanya / de davant l'Hospit-
tal és [Lliter]ola;²⁵⁷ la de la dreta, mes
prop és...²⁵⁸

De bon matí desfèrem lo camí cap a sota
la montanya Brom.²⁵⁹ Sota, hi ha una caseta,
y un aragonès que hi viu, per una pesseta,
acompanya al dit turó per un camí que ell ma-
teix ha fet. Des de allà dalt ensenya me-
dio²⁶⁰ mundo y parte del otro.

Repassàrem lo port de Venasch, y anàrem
serrejant fins a l'Artiga de Lin, sens baixar-
ne,²⁶¹ per veure la vall de Lys y les terres
veïnes de Banyeres;²⁶² mes ab tan mala sort,
que anàrem sempre ficats dins un núvol, sens
veure més terra de la que trepitjàvam. La
boyrada era baixa, allí, mes en Artiga, q[ue]
està més baix,²⁶³ era alta y no ns deixà
veure los tresors de sa vegetació, sos boscos
[f. 59v] sens fi, que enmantéllan totes aquelles ser-
res.

Seguirem lo riu Juèu, que²⁶⁴ va a donar
son caudal al Garona, vora'l poble de Cor-
tals.²⁶⁵

Cap al tart arribàrem a la rectoria de
Viella, d'hont haviam sortit feya dos dies y
mitj.

L'anada a la Maleïda és perillosa; no la
aconcellariam a ningú, sinó emprendent-la ab
cordes, ganxos, varis companys valents...²⁶⁶

[f. 60v] Abuy, 23 joliol, enterran en les Borr-
des²⁶⁷ una dona de cent anys; no hi ha cap
més centenari a Aran.²⁶⁸

Aquí hi havia Castell-lleó,²⁶⁹ en lo
delta de Juèu y Garona. Sa posició és hermosa
y dominadora.²⁷⁰

NOTES

1. Llogaret del municipi de Bellver de Cerdanya, situat dalt d'un penyal, amb el castell i l'església romànica de Sant Martí. Les ruïnes del castell van inspirar a G. A. Bécquer el poema "La cruz del diablo" (veg. R. Benítez, Bécquer tradicionalista, Madrid, Gredos, 1971; pàgs. 183 i seg.). S'hi situa, també, la versió llegendària --que Verdaguer recollí a Canigó-- de la mort del nebot del comte de Cerdanya a mans d'aquest, origen de l'erecció, en penitència, del monestir de Canigó.
2. Avui Mas Narvils, prop de la carretera comarcal de Puigcerdà a la Seu, dins el terme municipal de Prullans.
3. o masover: "o m", ratllat.
4. Espai en blanc per a un o dos mots. Casacuberta suposa que es tracta del Pont de Bar (Excursions i sojorns, 35).
5. Municipi de l'Alt Urgell, al límit amb la Baixa Cerdanya.
6. "Mossèn Maties Gual i Arderiu (1848-1918), fill de la Seu i propietari en aquella ciutat [...] Hi exercí durant molts anys el càrrec de fiscal de la Cúria eclesiàstica" (Casacuberta, Exc. i sojorns, 35, nota 6).
7. "Natural de Puigcerdá [...] Profesó el 12 de noviembre de 1697. Fue nombrado Prior de este convento en el convento en el Capítulo General de Pastrana el 2 de mayo de 1721. Además ocupó los cargos de Provincial, Prior de Reus, del Desierto del Cardón y de Tarragona. Murió el 29 de marzo de 1750" (El Carmelo Teresiano en Cataluña 1586-1986, Burgos 1986, pàgs. 69-70).
8. Les obres de restauració (començades el 1918) tornaren l'interior al seu aspecte originari, i ara es pot apreciar perfectament la magnífica catedral romànica, "única a Catalunya per la seva unitat de construcció en un estil pur italianitzant" (GGCC, XVI, 53).

9. Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-35) i patró de la diòcesi.
10. a l'ayqua: ms. "al l'ayqua".
11. Part damunt té una capella: sembla afegit posteriorment.
12. ponts: ms. "ponst".
13. El DCVB considera acurcar una variant antigua d'escurçar (I, 173b); Coromines també creu que "escurçar [...] abans es digué acurcar" (DECLC, II, 1113, s.v. curt).
14. Congost de Trespunts, al nord del terme de Figols d'Organyà.
15. Arsenio Martínez de Campos y Antón (1831-1900), militar liberal. Veg. "Pirineu-83", f. 25v.
16. L'exèrcit alfonsí ocupà aquesta ciutat el 27 d'agost de 1875.
17. A mitjan segle XIX hi havia un edifici (la Casa del Pont), i ara hi ha una caseria (el pont d'Arsèguel). Veg. GGCC, XVI, 79.
18. El 1872, un aiguat s'endugué l'antic pont d'Arsèguel; a començaments de segle fou reemplaçat per un de nou, de dos ulls.
19. Aquesta darrera denominació és avui l'oficial (veg. GGCC, XVI, 52).
20. Pero Martínez de Luna (c.1328 - 1422), nomenat papa amb el nom de Benet XIII.
21. L'antic cenobi benedicti de Sant Serni de Tavérnoles, situat a uns 300 m. al nord de la població, al lloc avui anomenat "el Monestir".
22. cients: "sients", seients; veg. "Pallars", § 69, i nota 161.
23. que diuen ... monastir: afegit damunt.
24. solatge: "sòl o paviment" (DCVB, IX, 987b, amb exemples d'Oller i de Busquets i Pun-

- set); ni el DGLC ni el DECLC no enregistren el terme amb aquest significat.
25. Poc després de la visita de Verdaguer a Sant Serni, aquests capitells, procedents del claustre del cenobi, "foren venuts pel rector de la parròquia al col·leccionista del Maricel de Sitges, que se'ls endugué als Estats Units" (GGCC, XVI, 158).
 26. Frontal d'altar, romànic (segle XII) --avui al Museu d'Art de Catalunya--, on hi ha representats nou bisbes aureolats; el del centre és, segurament, una representació de sant Serni.
 27. Veg., en l'annex, la transcripció dels ff. 5v-14r, el contingut dels quals s'aparta una mica de l'exposició "lineal" de la resta de les anotacions del manuscrit.
 28. La ciutadela: var. ant. "Lo castell".
 29. Trobem la mateixa anotació a les impressions de la llibreta "Pirineu-83" (annex I, f. 25r).
 30. Castellbò: ms. "Castell bo".
 31. Segueix, ratllat: "Sobre".
 32. lleu: "aviat; de pressa o en poc temps" (DCVB, VI, 970a). El DMLC incorpora el mot, amb el mateix significat, com a variant regional. Subratllat al ms.
 33. Labansa: ms. "La Banssa".
 34. Boumort: ms. "Bou Mort".
 35. millers: 'milers'. Amb aquest sign. recullen el terme el DCVB (VII, 426, amb exemples medievals), i el DECLC (V, 681). El DLC de Labèrnia (II, 213) enregistra miller com a forma viva, mentre considera miler "ant[ic]". Tanmateix, en la redacció definitiva, Verdaguer optà per la forma no palatalitzada: a milers ("Pallars", § 16).
 36. endrets: veg. "Pallars", nota 43.

37. torbera: subratllat al ms.
38. (així s'anomena lo terboli): afegit damunt, sense els parèntesis.
39. Segueix, ratllat: "y".
40. talabarts: afegit damunt.
41. Castellbò: ms. "Castell bo".
42. Donadriu: Romadriu de Ribalera (Llavorsi). Veg. "Pallars", nota 49.
43. palanca: var. ant. "passera".
44. No-s: ms. "nos".
45. y a la vora del foch: afegit damunt.
46. fent-nos gran estranyesa: afegit damunt; var. ant. "ab estranyesa nostr[al]".
47. païssa: var. dialectal de pallissa. Els editors del DMLC incorporen el terme com a "regional" (s.v. palla).
48. Del puiq ... Roca Senyada: afegit, amb lletra més petita.
49. pradells: ms. "Pradells".
50. no-s: ms. "nos".
51. Espai en blanc per a una paraula.
52. Labansa: ms. "La Bansa".
53. Boumort: ms. "Bou Mort".
54. torn: "volta, tomb" (DCVB, X, 362a).
55. Espai en blanc per a una paraula.
56. Voreji: ms. "Verejí".
57. Manca el nom al ms. (sense espai en blanc).
58. La Tor: en lletra més grossa al ms.
59. a Nurís: entre aquests dos mots hi ha un

espai en blanc.

60. lleu: veg. nota 32.
61. Segueix, ratllat: "d aquí".
62. Os y Tor: var. ant. no ratll. "de la vall".
63. Aynet: subratllat al ms.
64. Vallferrera: ms. "Vall Ferrera".
65. Tirbia: subratllat i seguit d'un espai en blanc; després repeteix el mot.
66. per Anàs: entre aquests dos mots, i afegit en l'espai en blanc que l'autor hi havia deixat, hi ha l'apunt següent. Anàs, en lletres més grossa.
67. Glorieta de Montesclado (Farrera de Pallars).
68. Ribera: subratllat al ms.
69. Al ms. hi ha un dibuix al·lusiu.
70. Alguna finestra: var. ant. "Les finestres".
71. Era ... templaris: afegit entre ratlles.
72. Sant Miquel de Cuixà i Sant Martí de Canigó, al Conflent.
73. Surri: en lletres més grossa, al ms.
74. en Anàs: entre aquests dos mots hi ha una línia de separació.
75. abedars: 'avetars'. Forma no enregistrada al DCVB ni al DECLC; inusual en Verdaguer.
76. Bonastarre: subratllat al ms.
77. Dia 15: ms. "Dia 14", per error. Veg. supra, f. 22r.
78. "molans": més avall, però, Verdaguer escriví molars (f. 50v); veg. nota 202. Veg. també infra, annex, f. 47r.

79. Entre hi ha i Esterri, una ratlla de separació. Esterri, en lletra més grossa.
80. baral: llegiu "veral". Verdaguer es refereix a l'antic terme d'Arrose (veg. "Pallars", nota 146).
81. Portaran: ms. "Port-Aran".
82. era un poble a: afegit damunt; var. ant. "es".
83. Portaran: ms. "Port-Aran".
84. fons: ms. "fonts"; al text definitiu: fondals ("Pallars", § 55).
85. Portaran: ms. "Port-Aran".
86. Tot seguit, i entre ratlletes de separació, fragment a llapis quasi illegible, recollit en l'anotació següent.
87. la primera torre: var. ant. "les torres".
88. la torre d'Escaló: afegit al r^o del f. 28.
89. duqué: ms. "dudgue".
90. llau: veg. "Pallars", nota 151.
91. uns: ms. "unes".
92. Bonayqua: ms. "Bona ayqua".
93. Espai en blanc per a una paraula; en el text definitiu: sistema ("Pallars", § 61).
94. serrat: afegit damunt.
95. Abans, ratllat: "Sant".
96. lleixami: "llessami o gessami" (DCVB, VI, 959a); Coromines recull aquesta variant palatalitzada a Banyoles (DECLC, IV, 489b).
97. capbaixats: el DCVB enregistra el verb capbaixar --"inclinarse una cosa d'un extrem"-- i en dóna un exemple recollit a Barcelona (II, 955a); Coromines recull capbaixar-se, sense cap comentari (DECLC, II,

516a).

98. hi ha: var. ant. "hi havia".
99. dos: var. ant. "uns".
100. a Isabarre: entre aquests dos mots hi ha, al manuscrit, un espai en blanc de quasi una ratlla. Isabarre, en lletra més grossa.
101. de la: afegit damunt.
102. cient: "sient" (veg. nota 22).
103. una: afegit damunt.
104. a esquerra: afegit damunt.
105. a Borén: entre aquests mots, espai en blanc i salt de ratlla; ms. "Borent".
106. portalada: var. ant. "fatxada".
107. Espai en blanc d'una ratlla.
108. Abans, ratllat: "era".
109. primia: subratllat al ms.
110. Veg. "Pallars", nota 165.
111. Borén: ms. "Moren".
112. primia: sense subratllar al ms.
113. Segueix, ratllat: "que".
114. més: ms. "mus".
115. a Isil: canvi de ratlla entre els dos mots. Isil, en lletra més grossa.
116. per tot cayre: "per totes bandes", en la redacció definitiva ("Pallars" § 75). Acepció no recollida pel DGLC ni pel DCVB; tampoc no l'enregistrava el DLC de Labèrnia. Coromines recull una «acc[epció] especialitzada» del mot «en ús en comarques del Nord del cat. or. 'carena de serrat o de serra'» (DECLC, II, 398b).

117. Alós: en lletra més grossa.
118. Veg. "Pallars", nota 186.
119. y tabans: afegit a sota.
120. "demonions": subratllat al ms.
121. A sota, i ratllat: "parlant en francès".
122. En lletra més grossa.
123. de dues hores: var. ant. "d una hora o dues".
124. d'Orla: Verdaguer confon aquest port amb el de Salau. El port d'Orla comunica la Vall d'Aran amb el País de Foix. Veg. "L'aplech de Mongarre", § 16.
125. foixos: habitants del País de Foix (Occitània). Aquí el terme és substantivat, a diferència del valor adjetival que té a "Pallars", § 4. A la fi del quadern Verdaguer anotà, entre altres aclariments lexicals: "los foixos: los de Foix" (f. 91v).
126. se separava de la ramada: var. ant. "s'agarenollava".
127. Al v^o del f. 33 hi ha, escrites amb llapis, les següents anotacions toponímiques: «La serra de Beret es continuació del Pirineu [tot ratllat] - serra de Riuporquer [?] - Port de Salas [per Salau] a llevan de Mongarre - al S. Port de Orla - segueix la montanya de Barros [per Parros] - A esquerra del Noguera segueix M. de Beret».
128. Vers dels goigs de la Mare de Déu de Montgarri; vegeu-ne una estrofa al text definitiu ("Pallars", § 87).
129. Noquera: ms. "Garona", per confusió.
130. rubriquejant: forma verbal no enregistrada al DCVB. Coromines (DECLOC, VII, 402a) incorpora el mot a partir d'aquest testimoniatge verdaguerià, pres de Casacuberta, Excursions i sojorns, 38.

131. A Canigó (cant IV, estrofa 228) trobem la mateixa imatge, bé que amb alguna modificació (veg. Casacuberta, Exc. i sojorns, 38, nota 11).
132. Veg. Canigó (*ibid.*): "dos rius que bessons s'hi despedeixen / distints realms á regar parteixen".
133. distincs: ms. "distichs".
134. partint los dos ... mars: afegit, en lletra més petita; var. ant. no ratll. "que emprent sa via cap á l'altra banda".
135. abundosament: afegit a sota.
136. :s veu: var. ant. "s avira".
137. Vall d'Aran: en lletra més grossa i separat dels mots precedents.
138. la faus: ms. "l afaus". El DCVB enregistra aquesta variant fonètica de falc i la testimonia, entre altres llocs, a la Plana de Vic (V, 704b).
139. Bagèrgue, avui incorporat al municipi de Salardú o de Cap d'Aran (oficialment, Alt Aran).
140. Es tracta de l'església parroquial, dedicada a santa Eulària, romànica (segle XII), amb campanar octagonal independent, aixecat el 1775 (veg. GGCC, XVI, 271).
141. sagrada: afegit damunt.
142. L'autor es refereix al famós Crist de Salardú, talla romànica del segle XIII, que recorda el Crist de Mijaran i que presideix l'altar major de l'església parroquial d'aquella població. Maurice Gourdon recollí, poc després, la llegenda de la célebre imatge (veg. A travers l'Aran, 51).
143. gamfanons: 'gonfanons', estendards; forma recollida al DLC de Labèrnia (I, 946b).
144. Bona part de les pàgines que segueixen presenta una relació directa amb el passatge

del cant IV de Caniqüé intitulat justament "La Malehida (Maladetta)", que Verdaguer degué començar a compondre poc després (BC, ms. 375-III, f. 7r). Aquest passatge té molta similitud formal --títol, tema, to, estrofisme, metre-- amb l'oda "La Maladetta", de Stéphen Liégeard, escrita en francès i premiada al certamen poètic de Tolosa de Llenguadoc l'any 1865. Verdaguer pogué conèixer, parcialment, aquesta composició a través dels fragments inclosos per l'autor al seu llibre Une visite aux Monts Maudits (Paris, 1872), un exemplar del qual, conservat a la Biblioteca de Catalunya, havia pertangut a l'autor de Caniqüé. En una altra avinentesa m'ocuparé amb més detall d'aquests dos cants a la Maladeta, i provaré de fer evidents les coincidències formals esmentades.

145. Pèira de Mijaran. Segons la tradició, centre geogràfic de tota la Vall. Monument megalític (menhir) o fita, prop seu s'han fet troballes arqueològiques (GGCC, XVI, 221).
146. enterraren: var. ant. "mataren".
147. Espai en blanc de tota una ratlla.
148. L'itinerari de la Vall d'Aran a la Renclusa, seguit per Verdaguer, és descrit com una "muy bella travesía" a la guia Posets-Maladeta d'A. Armengaud i A. Jolis (Barcelona, Ed. Montblanc - CED, 1968, 3a ed.), pàgs. 337-339 (itiner. 290).
149. Riu de Varradòs, afluent de la Garona.
150. Explicació etimològica errònia, com en altres ocasions.
151. Bosc o Cornissa de Varicauba, a la muntanya del mateix nom, dins l'antic terme municipal de Gausac.
152. telleres: "Tell [...] (Boí, Vall de Barravés)", segons el DCVB (X, 201a); amb idèntica localització dialectal enregistra el mot el DECLC (VIII, 381b).
153. Arres: possible confusió de l'autor amb

Arròs, població més propera a l'indret descrit.

154. Benòs y Begòs (les Bordes). Els folis 41v i 42r contenen un croquis amb els següents topònims: "Moncorbisson, Monpius, pica formada [per Forcanada], puig de l'Artiga, Pomero, Sapartega (abetar), riu Jueu".
155. Betlan (Viella); ms. "Vetlant".
156. Era Artiga de Lin, antic santuari i refugi (1.290 m. alt.), "un dels punts de sortida per a escalar el massís de la Maladeta quan la Vall de Benasc tenia males comunicacions" (GGCC, XVI, 246).
157. Eth Joéu, affluent de la Garona, que neix prop d'Era Artiga de Lin. Damunt, afegit posteriorment: "diuen que la obri la Verge venint assí".
158. les Maleïdes: massís de la Maladeta, amb els cims més alts de tot el Pirineu (pic d'Aneto, pic Maleït, pic de la Maladeta...). Verdaguer s'hi refereix normalment en singular ---"la Male(h)ïda"---, però cal recordar que els francesos parlen dels Monts Maudits. El viatger castellà F. de Zamora, el 1788, les anomenà, indistintament, "las Maleidas" i "las famosas montañas Maladetas" (Diario de los viajes, ed. cit., pàgs. 193 i 201).
159. Segueix, ratllat: "y de ro[ques]".
160. anomenat: ms. "amonenat".
161. Barranc de Gèles, affluent d'Eth Joéu.
162. Dos anys més tard, aquest hostal produïa una impressió no gaire favorable a l'alpinista francès Maurice Gourdon: «Trois maisons vides et sales, voilà l'hospice! Quelle amère dérision» (A travers l'Aran, 15).
163. abetar: ms. "afetar".
164. Abans, ratllat: "Los".
165. llirgas: mot aranès, inclòs, com a addició

dels editors, al DMLC de Fabra (758a, s.v. llir/). El DCVB no l'enregistra, i Corominas anota que "el 'Lilium pyrenaicum Gon.' [...] és llirga a la Vall d'Aran" (DECLO, V, 217a); el mot ja fou enregistrat al seu Vocabulario aranés (Barcelona, 1931), pàg. 80. Veg., infra (f. 43v), llirques.

166. sort: Iris germanica; veg. "Europa", § 35 (i nota 116).
167. la coma: var. ant. "lo clot".
168. La Tuca Blanca de Pomero (2692 m.). "Pomero florit" l'anomena Verdaguer a Canigó (cant IV, estr. 19a, vers 3).
169. tan: afegit damunt.
170. llirques: veg. nota 165.
171. Port de la Picada (2.470 m. alt.), que comunica la Vall d'Aran amb la de Benasc. Verdaguer confon aquest port amb el de Benasc, situat més al nord i fronterer amb l'Estat francès.
172. Uils d'Eth Joèu (1.405 m. alt.).
173. Així descriu aquesta vall l'alpinista Russell-Killough: «Désolation extrême, pins foudroyés ou brisés par l'avalanche. On dirait la vallée de Josaphat» (Les grands ascensions des Pyrénées, 92).
174. Veg. nota 171.
175. Pel que fa al nom d'aquest massís muntanyenc, ja al segle XVII l'historiador J. Pujades parlava (cito per la trad. cast. de 1829) de "la montaña maldita [...] según dicen los de aquella tierra" (Crónica universal, I, 2). Vegeu també l'explicació que en dóna el baró de Ramond, el primer que n'intentà l'ascensió: «la Maladetta, montagne réputée inaccessible, nommée comme le Mont-blanc, la Maudite, parce qu'elle ne fournit point de pâturages au bétail des vallées voisines [...]» (Observations faites dans les Pyrénées, pour servir à des observations sur les Alpes, (París 1789, p.

- 196). Vegeu, encara, la hipòtesi etimològica que recull J. Escudier (L'Aneto i els seus homes, pàg. 54).
176. Segueix, ratllat: "desde".
177. midar: variant d'amidar, per influència de formes verbals del cast. medir, segons els autors del DCVB (I, 627a). Coromines, però, creu que midar és la forma antiga d'amidar, "mot més modern" (DECLC, V, 640a), i rebutja amb contundència la hipòtesi etimològica formulada per Alcover i Moll (*ibid.*, 639b).
178. "lo Goliat d'eix rengle de filisteus deformé" (Caniqó, cant IV, passatge "La Malehidá", estr. 4a, vers 4). «Au milieu de toute cette armée innombrable de pics, [la Maladeta] en est le Goliath, le titan» (L. Ferrère, Une voix des montagnes, 288).
179. gesp: el DCVB enregistra aquest mot com una variant dialectal --de la Vall de Boí, segons Aguiló-- de gespa (VI, 279b). Coromines també el testimonia viu "a Boí mateix [...] a Aneto i a la Vall de Castanesa" (DECLC, IV, 489b, nota 1). La forma aranesa del mot és qispét, segons aquest mateix lexicògraf (veg. Vocabulario aranés, 53a).
180. «La Maladetta est en effet le Mont-Blanc des Pyrénées [...] la reine incontestée de la chaîne pyrénéenne» (S. Liégeard, Une visite aux Monts Maudits, pàgs. 7-8).
181. aresta: var. ant. "cima".
182. Als ff. 44v-45r hi ha un croquis del massís de la Maladeta, on destaca una zona encerclada, amb la paraula "neus" al mig.
- 182bis. candíssim: 'molt blanc'. Superlatiu de candi, variant de càndid, molt usada per Verdaguer, especialment en aquesta forma augmentativa (veg. DCVB, II, 911b, i DECLC, II, 471a).
183. falaises (fr.): 'espadat, fall'; ms. "fal-laises". Uns anys abans, tot copiant fragments de l'obra de M. A. Nogués Notice géologique sur les Albères, Verdaguer

havia escrit faleises (BC, ms.370, plec 22, f. 6r); més endavant, però, mantenia el mot francès en la seva grafia correcta: falaise (ibid., f. 10v).

184. Entre els dos darrers mots hi ha un espai de separació. Renclusa, en lletra més grossa. Quan s'hi escaigué Verdaguer, hi vivia un aragonès, que no havia pujat mai a cap dels cims del massís, cosa que féu estrany al poeta (vegeu la seva recensió --inèdita-- de l'Anuari de la Associació d'Excursions Catalana, que incorporo al present apèndix). Aquesta barraca és avui el refugi de la Renclusa, del Cèntrum Excursionista de Catalunya, als vessants septentrionals del barranc de la Renclusa, sota el pic del mateix nom. Quan s'inaugurà el refugi, el C.E.C. hi col·locà una placa de bronze en honor de Verdaguer. La placa conté un relieu amb el perfil del poeta i una estrofa --la vint-i-cinquena-- del cant "La Malehida", de Canigó, amb la signatura del poeta, i, a la part superior, l'any de la col·locació: "1916". N'hi ha fotografia en gravat a la fi de l'edició políglota de "La Malehida" (Barcelona, Lluís Gili, 1917).
185. rasser: llègiu "recer".
186. tres: var. ant. "dues".
187. El barranc de la Renclusa, sota el pic del mateix nom.
188. Probablement el vessant occidental del pic de la Renclusa.
189. El Portilló inferior o de Baix (2.815 m.), que separa la gelera de l'Aneto de la de la Maladeta.
190. Rinclusa: "Renclusa". Verdaguer consignà totes dues formes en la recensió --inèdita-- del segon volum (1882) de l'Anuari de la Associació d'Excursions Catalana, esmentada a la nota 184.
191. y: repetit al ms.
192. orde: el DLC de Labèrnia, tant en la prime-

ra edició (1839-40) com en la segona (1864-65), enregistra orde com a forma preferent per a tots els usos i sentits del mot. Veg., per a orde/ordre, les explicacions de Coromines al DECLC (VI, 98-99).

193. Abans, ratllat: "y".
194. estellador: var. ant. "picapedrer".
195. descarrega: var. ant. "caragola".
196. Segueix, ratllat: "les".
197. Els ff. 46v-47r contenen anotacions independents, bé que sobre temes afins; les he transcrits a part (veg. annex). Als ff. 47v-50r hi ha diversos croquis d'aquella zona pirinenca, amb designacions toponímiques: "Vignemale, Pich du Midi, vall de Lys, port de Venasch; Pica forcada [per Forcanada], Neto, Maleida..."
198. pacientment: ms. "caciousment".
199. un[al]: afegit damunt.
- 199bis. llaus: veg. "Pallars", nota 151.
200. montanya: var. ant. no ratll. "serra".
201. Algunes imatges d'aquest fragment es corresponen amb les que conté l'estrofa 13a del passatge intitulat "La Malehida", del cant IV de Canigó. Veg. la segona part de l'article de J. M. Solà i Camps Sobre el poema "Canigó", "Butlletí dels Mestres", 3a època, núm. 211 (novembre de 1986), 19-20.
202. olars: veg. "Pallars", § 48 (i nota 100), i, infra, annex (f. 47v); però molans, supra, f. 25v. Verdaguer anota, en una altra part d'aquest mateix quadern: "Molá - molans: penyalets de granit; així s diuen en Burgo" (f. 92r).
203. deu: ms. "del".
204. ai: llegiu "ahir".
205. mar de neu: aquesta expressió correspon a

la francesa "mer de glace", que trobem en les guies i en llibres sobre el Pirineu. Així s'havia batejat, anys abans, una gran gelera dels Alps. Aquest paràgraf i gairebé tot el següent foren transcrits, amb ortografia regularitzada i amb algunes modificacions textuales, per J. M. de Casacuberta (Excursions i sojorns, 40).

206. gojós: var. ant. "tranquill".
207. El comte Russell parla d'una "mer de glace" de 5 km., però s'afanya a dir que "on le traverse sans peine et presque sans rencontrer de crevasses" (Les grands ascensions des Pyrénées, 93).
208. es: var. ant. "y".
209. tots dos: afegit damunt.
210. Tot pujant a l'Aneto per aquest cantó, segons Russell, es troba "à gauche une épouvantable crevasse" (ibid.).
211. A l'època de Verdaguer, l'ascensió a l'Aneto es considerava molt difícil i apta només per a excursionistes entrenats: «Pour arriver à son pic Néthou, il faut un pied, une jambe, une poitrine, une tête à part; quelque chose dans son organisme de supérieur à la nature ordinaire. Il faut à ses pieds les spadrilles catalanes, ou une chaussure armée de crampons en fer qui, par leurs morsures dans la glace, vous mettront à l'abri de chutes continues. Souvent il faut la hache et toujours le bourdon pour sonder la glace et éviter les crevasses [...] on ne peut marcher séparé, sans risquer un mort infaillible; il faut s'attacher par des cordes, à des distances de deux ou trois mètres, pour que les chutes ne soient pas dangereuses» (L. Ferrère, Une voix des montagnes, 291-292).
212. Probablement, el coll de Coronas (3173 m.), del qual escriuen Armengaud i Jolis: «Este importante collado hasta el que llega el glaciar de Aneto [...] se encuentra en la cresta principal, entre la mole de la cumbre de Aneto y el pico de Coronas [...].

Punto base de todas las vías normales de ascensión al Aneto» (Posets-Maladeta, 404).

213. Encara que en aquesta ressenya no l'esmenti pel seu nom, el pic que Verdaguer provà d'atènyer degué ser el d'Aneto (3.404 m.), que ell mateix, a Canigó, considerarà "cim de la Malehida" (cant IV, nota 5). L'esmentat S. Liégeard considera també l'Aneto el "maître sommet" de la Maladeta (Une visite aux Monts Maudits, 8). Anys després, mn. J. Oliveras serà encara més categòric respecte a quin pic del massís pujà Verdaguer: "El nostre poeta [...] intentà fer l'ascensió al Pic d'Aneto" (prefaci a La Malehida, p. XVI). Tot i que Casacuberta no ho afirma més a Excursions i sojorns, els editors de l'Epistolari de Jacint Verdaguer parlen de "la seva ascensió al pic d'Aneto" (III, p. 227). Consignem, encara, que Armengaud i Jolis descriuen aquest punt de la muntanya com el "rellano o cúpula de la antecima N.O., llamado también collado de Aneto" (Posets-Maladeta, 405), i S. Liégeard l'anomena "la fausse cime" (Une visite aux Monts Maudits, 71). En aquest coll s'aturen molts excursionistes, que no volen travessar l'anomenat "pont de Mahoma" (veg. nota, infra), per als quals aquesta plataforma constitueix, de fet, el cim de l'Aneto. Segons em comunica A. Jolis (juliol de 1989), el C.E.C. batejarà properament aquest punt amb el nom de "coll de mossèn Oliveras".
214. «Je ne saurais décrire ici l'incommensurable panorama qui se déroule du haut du Néthou: on a toute la chaîne des Pyrénées sous les pieds, et presque rien, que de la vapeur, dans l'horizon, surtout sur l'Espagne [...] On est ici comme dans l'espace, et l'horizon visuel est presque partout de 50 lieues, c'est-à-dire qu'il tombe dans le domaine de l'imagination et du rêve» (H. Russell, Les grandes ascensions des Pyrénées, 99).
215. la: substitueix "Fransa".
216. Veg. nota 197.

217. Damunt, i ratllat: "desiguals y".
218. notar: 'anotar'. Labèrnia recull la següent accepció del terme: "fer alguna apuntació" (DLC, II, 268b). Una accepció similar enregistra el DCVB (VII, 791b). Amb el sentit d'"apuntar", però, no n'he trobat exemples d'autors moderns; veg. també DECLC, V, 965b.
219. fetxa: ms. "dia", escrit damunt.
220. escaldunak: euskaldun(ak), 'basc(s)'. Llegim "des Escualdanac" [sic] als Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France de Taylor-Nodier-Cailleux (vol. II, 1ª part, 1835, cap. "Les Pyrénées", s. p.). Recordem que Verdaguer n'havia copiat i traduit fragments, segurament a partir d'una edició parcial posterior (Les Pyrénées, París, C. Gide, 1843), durant les seves estades al balneari de la Presta (BC, ms. 375-VI). Veg. ibid., f. 43r: "l'antich La-purdum des Escualdanac").
221. Espai en blanc per a una paraula.
222. darrerament: "finalment, en darrer terme" (DCVB, IV, 23a, amb exemples d'autors medievals).
223. Veg. nota 214.
224. Espai en blanc de quasi tres ratlles.
225. Segueix, ratllat: "lleons".
226. Inacabat. La resta del foli és en blanc.
227. Veg nota 213.
228. vers: var. ant. "per".
229. Versebleantment, el famós "pont de Mahoma", esmentat per Verdaguer a Canigó (cant IV, "La Malehida", estr. 12, vers 5, i nota 5). «Une arête de granit très-aiguë, que MM. de Tchihatcheff et de Franqueville [els primers que la travessaren] ont appelé Pont de Mahomet, et qui n'offre pourtant aucune difficulté sérieuse» (Joanne, Les Pyrénées,

515). Més literària --i hiperbòlica-- és la descripció que en fa S. Liégeard: «Qu'on se figure une arête de granit extrêmement étroite, déchirée par la foudre, minée par les hivers. C'est sur cette scie aux dents branlantes, de trente mètres de long sur deux pieds de large, qu'il s'agit de se risquer. A droite et à gauche, le vide; au fond, à trois mille pieds plus bas, des roches aiguës qui attendent, pour la mettre en pièces, la proie qui leur jettera le vertige» (Une visite aux Monts Maudits, 71-71). Semblantment s'hi refereix L. Ferrère (Une voix des montagnes, 289-290). Verdaguer podia haver llegit aquestes descripcions en els seus exemplars d'aquestes obres, i tenir-les presents en ser davant el famós passatge.

230. de centenes de metres: afegit damunt.
231. Mn. Oliveras, tot i les tràgiques experiències que hi havia viscut (veg. l'opuscle Els llamps de "La Maleïda"), opinava --com A. Joanne (veg. nota 229) -- que «no és res de l'altre món el passar l'aresta descrita», i, després de constatar que «s'han fet, no obstant, veritables llegendes sobre els perills d'aquest Pas», afirmava que «passar el Pont de Mahomet quan no és cobert de neu és una vera broma, i és cobrir els Pirineus de ridicol l'anomenar perillós aquest pas» (Els llamps de "La Maleïda", 65 i 67). Verdaguer, guiat per la prudència, o fent un cas excessiu de la "llegenda negra" del pas, no el degué franquejar.
232. Verdaguer al·ludeix, potser, a la mort del guia Barrau (veg. nota 236), la qual havia anat prenent aires de llegenda. En aquest cas, en efecte, el cadàver no aparegué fins molts anys després.
233. L'esment del llibre de registres, on els qui arriben al cim "pòsan lo nom", ve a corroborar la hipòtesi de l'ascensió --incompleta-- de Verdaguer al pic d'Aneto, ja que no em consta pas que hi hagués un llibre semblant al pic de la Maladeta. D'altra banda, segons afirma J. Escudier, el nom de Verdaguer no apareix en l'esmentat llibre

de signatures del cim de l'Aneto. Verdaguer, doncs, degué suposar que ja havia arribat al "cim de la Maleïda", i, guiat per la prudència, o fent un cas excessiu de la "llegenda negra" del pont de Mahoma, no es degué aventurar a passar-lo.

234. «Nous ne tardons pas [...] à rencontrer de perfides crevasses. Si beaucoup d'entre elles n'offrent que deux ou trois mètres de large, la plupart en ont cent de profondeur; plusieurs sont insondables. Penché sur le bord de ces fentes à vives arêtes, frissonnant de l'horreur sacrée dont parlent les anciens, je prends un âpre plaisir à plonger l'œil dans leurs abîmes» (S. Liégeard, Une visite aux Monts Maudits, 65).
235. singlots: variant dial. de sanglots (DCVB, IX, 728a). Veg., però, la distinció semàntica estableerta per Coromines (DECLC, VII, 661b).
236. És sorprendent el parallelisme que presenta aquest relat amb el següent fragment de S. Liégeard: «Tout à coup un cri m'échappe: la croûte glacée s'est effondrée sous moi, le sol me manque absolument et j'éprouve l'in-définissable sensation de vide» (ibidem, 66). Tot seguit, narra la mort del guia basc Barrau durant la primera temptativa d'ascensió a l'Aneto (ii-VIII-1824), engollit per la glacera (ibid., 68 ss.).
237. a: afegit damunt.
238. Els tres darrers paràgrafs foren transcrits, també, per Casacuberta (Excursions i sojorns, 40-41).
239. rossolays: variant dialectal de rossolall (DCVB, I, 589b, amb una citació de Busquets i Punset), sinònim de rossola, "lloc pelat i lliscós en un rost o pendent" (DGLC). Coromines recull el mot en la seva forma no ioditzada (DECLC, 479b, s.v. rossegar).
240. home o isart: afegit damunt.
241. afirme: var. ant. "pose".

242. llisera: var. ant. "llisa". El DCVB defineix així el mot: "terreny relliscós, sia de roca, sia de glaç", i l'exemplifica amb una citació de Verdaguer (VII, 26a). Coromines hi distingeix dos significats: 'superfícies de roca plana i llisa' i 'petit còrrec' (DECOLC, V, 218a). És evident que aquí es tracta de la primera accepció.
243. fredat: "feredat", horror, por terrible.
244. terribles: var. ant. "comuns".
245. dins: var. ant. "per".
246. com un orb: afegit|damunt.
247. Segueix, ratllat: "ligustres".
248. unsili: 'auxili'? Forma no enregistrada per cap dels repertoris lexicals consultats.
249. que abre pels: var. ant. "oberts pels".
250. Moltes de les idees i les imatges dels darrers paràgrafs es corresponen amb les que contenen les estrofes 21a, 22a i 23a del passatge "La Malehida" del cant IV de Canião, repetidament esmentat; veg. també, supra, nota 201.
251. Segueix, ratllat: "abundosos".
252. les: sembla afegit posteriorment.
253. reentràvam: no he trobat el verb reentrar en cap repertori lexicogràfic. Pot ser un calc del fr. reentrer.
254. Renclusa: ms. "Renclosa".
255. "dit també Hospital d'Espanya en contraposició a l'[antic] Hospital de França [...] és un edifici de planta i pis [...] de propietat comunal, emplaçat [...] a 1.758 m. d'altitud" (GGCC, XII, 328-329).
256. Recordem que Verdaguer havia sortit de la cabana d'Era Artiga de Lin "a les tres del matí" (f. 43v), i havia començat el descens pels volts de les tres de la tarda. Si ar-

- ribà a l'Hospital de Benasc a entrada de fosc, aquell dia degué caminar més de quinze hores.
257. La punta de Lliterola (3.132 m.). Al ms. un espai en blanc precedeix les tres darreres lletres del mot.
258. Espai en blanc al manuscrit. Per la indicació geogràfica podria ser el pic de Salvaguarda, o el de la Muntanyeta.
259. Pic del Bom (3.006 m.).
260. medio: var. ant. "la mitad del".
261. Segueix, ratllat: "fins á".
262. Banhères-de-Luishon, nom que també es dóna a la vila gascona de Luishon (Comenges).
263. que[ue] està més baix: afegit damunt.
264. Segueix, ratllat: "es caudalosissim".
265. Verdaguer es refereix al poble de les Bordes (aranès: Es Bòrdes), prop del qual hi ha l'aiguabarreig del Joèu amb la Garona. Veg. nota 267.
266. Sembla inacabat. La resta del foli és en blanc.
267. les Bordes: var. ant. "Cortals".
268. Veg. "La ermita del Mont", § 12.
269. Antiga fortalesa de Castèl-Leon, bastida arran de l'ocupació francesa de l'Aran a la fi del segle XIII, de la qual avui no resta cap vestigi. S'hi refereix el castellà F. de Zamora, en passar per les Bordes l'any 1788, tot opinant que «convendría se reedifique» (Diario de los viajes, cit., 197).
270. Aquí s'acaba la relació o ressenya de l'excursió pirinenca corresponent a l'estiu de 1882. Els folis següents contenen anotacions de caire divers (lexical, folklòric...). En transcriu algunes en l'annex subsegüent.

2.7.1. ANNEX

[f. 5v] . 9. Castellibò havia sigut del vescomtat de Foix; d'ell se comanà la eretgia dels albigenses. Feren venir tres frares dominicos a predicar, y foren apedregats. L'un morí en les Cadiretes, vora el camí y del riu, en unes pedres que serveixen de sien[t]¹ a 15 minuts del poble.² Diuen que el sol se detingué quan lo dúyan a la Seu. Era fill de Travesseres, sufragànea de Lles.³ L'altre era fill de Planolles, vora Ribas, y morí en lo firal de la Seu, en la porta d'un hort, camí de Calvinyà.⁴

Fa 20 anys vingueren uns frares dominicos a visitar los restos d'eixos tres frares, que estan en la catedral.⁵

Més amunt de la plassa, y més avall de l'església, hi ha la casa dels comptes de Foix, hont se'n veu una finestra gòtica bellissima.⁶

En l'església hi ha l'altar de Santa Caterina, gòtic, y el del Roser, no despreciable.⁷

En la sagristia hi ha una caixeta folrada de llautó, amb folras repetides, representant una dama amb un⁸ arc apuntant a un caballer.

[f. 6r] A l'entrada del poble hi ha una creu gòtica trapada, hermosíssima.⁹

La població està entre dues o tres torres mitjanes derruïdes, com lo castell que està en lo més alt, del qual poca cosa ne queda. Estan les cases altes damunt altes penyes, que li donen un aspecte de segles passats particular.

A les tres he partit cap a Albet, que està a mitj camí de San Joan, poble rònech y miserable. Al capdamunt de la costa hi ha una pineda, y després un abetar d'abets colossals; són els arbres més alts que he vist en les muntanyes. Alguns, com cadabres¹⁰ insepults, jauen per terra, umplint los còrrechs; altres, cayent, quedaven sostinguts per sos¹¹ robustes

tos germans, joves y forts, com mala[ll]ts en
brassos de la família.¹²

[f. 7r] Non plàntan de tendres, y les cabres
dels comuns veïns (puig són d'empriu eixes
serres) s'encarrègan d'escapsar los tanys que
repoblarian la muntanya. Així eixos grans
boscos d'abets desapareixeran a no trigar, com
los abetars de Camprodon y de molts punts del
Pirineu, de què ja non queda recort.¹³

[f. 11v] Vall de Satúria. Té forma d'una petxina
d'esmeralda verda y hermosa.

No té més pla que Núria, mes se veuen po-
ques roques. Tot és enervat.¹⁴

Lo talabart encatifa la serra de ponent,
que ombreja una pineda molt ampla, però clara.
Lo fener¹⁵ o herbey comensa per cada banda al
cim de la muntanya, y baixa en línees corbes y
suau, que-s reuneixen a S.O., com les breni-
lles¹⁶ d'un bano de reyna. Lo color vert és
viu, com d'herba regada sovint, y sols alguna
q[ue]l altra roca y algun remat d'ovelles lo
clapèjan.

* * *

[f. 14r] Lo pont de la Torrassa, sota'l Mall, sota
 la montanya de la Roca Blanca, serveix per
 passar lo riu d'Espot, hont comensa la Vall
 d'Aneu.

* * *

[f. 19r] En Mongarre me còntan que un pagès de
 Esterri oferia a S. Joan de l'Herm lo polli
 d'una euga que tenia mala, si goria. Gori y
 menà l'euga a l'ermita, oferint lo polli al
 sant ab intenció de tornar-se-l'en, puig no
 era probable que'l polli deixàs la seva ma-
 re.¹⁷ Mes est, contra la voluntat de son amo,
 se quedà davant del santuari.

* * *

[f. 23v] En la Malehida hi havia uns pastor[s] que
 guardàvan sos ramats. Un vespre se'l[s] presentà
 un pobre a demanar-los almoyna; un rebadà li'n
 féu, y ls altres l-i negaren. Los ne tornà
 demanar y, res, no n'hi volgueren dar molla.

L'endemà, lo pobre digué al pastor benefactor:
"Anem-se'n; crida'l remat y no t'pires fins a baix". Obéhi, y, al ser baix, vegé los ramats dels pastors que havíen negada l'almoyna convertits en roques, cada ovella y gos tornat de [f. 24r] pedra, y los pastors / davant, empedreïts.
(Rector de Surri).¹⁸

* * *

[f. 37v] Són celebrats los clamalls¹⁹ de casa Montaner de Peramea. Hi ha set penjadors,²⁰ combinats de manera que, penjant de qualsevol d'aquests la caldera més gran, los altres conservan l'equilibri.

* * *

[f. 38v] A Sant Maurici d'Espot hi ha, en la cresta d'una muntanya, una pedra en forma de cassador ab l'arma apuntada. Diu que és un cassador que una begada tirà a un isart y tocà a son gos, que estimava molt, y, al veure'l caure, digué: "Més m'estimaria que hagués tocat lo cap de Déu". Tornà a apuntar, en assò, y

quedà convertit en estàtua de pedra, a la vista de tot aquell país.

* * *

Sota les Malehides hi ha un pou, anomenat pou de Coll de Toro, que és tan fondo, que un no²¹ pogué arribar al fons, lligat al cap de nou sogues. Allí trobà un replà, hont hi havia llenya, y parets; mirà per allí y vegé, al costat, un altre pou molt més fondo, y al fons, un riu, y remorejava cayent d'abisme en abisme.

[f. 39r] D'aqueix pou, serra avall, ne sortia un regaró d'ayqua, y un pastor hi umplia sovint lo morral de granets d'or, que anava a vendre a Banyeres de Luchon,²² y fou qui plantà la casa, riquíssima, de cal Pontarró de Sanet.²³

* * *

En Bohí s'm contaren que, en altre temps, un home de per avall pujava cada estiu a umplir un morralet d'or en un mener ignorat, y'n tenia per viure tot l'any.

* * *

[f. 39v] Al terme de Rumi,²⁴ a una hora y mitja de Llaborsi, hi ha les ruïnes d'un convent de templaris. Un pastor que pasturava-l remat per allí trobà unes dobles de quatre cantelludes; ne clavà dues per caix,²⁵ se n'anà a casa seva, y al vespre s'escalfava. La mestressa vegé lluir les onces y digué: "¿Quins caixos²⁶ portas als esclops? Lleva-te'ls, que te'n donaré de ferro, que són millors". Li digué:²⁷ "¿D'hont has tret això?" "Del convent", li respongué. Hi anà ella, y sos descendents[es]

[f. 40r] encara / són richs.

* * *

[MALADETA]

[f. 46v] Digne²⁸ de afegir als²⁹ treballs d'Hèrcules és lo que li apòsan los poetas grechs (Diòdor S.),³⁰ de aixecar damunt la cadabre de sa estimada Pirene la serra de les Alberes,³¹ apilant turons sobre turons y serres

sobre serres. Mes les Alberes, al costat de les Maleïdes,³² són enans al costat de gegants. Si sobre les Alberes se posassen les Corberes, si s'hi arrimassen la³³ serralada de Cadi, y, damunt de totes, s'hi fes un castelló de Monseny, Puigmal y Canigó, se tindrà una idea de lo que sèmblan eixes muntanyes.

Pilot de serres, aixecat per la mà de Déu, al [f. 47r] xa cordillera. / Campanar aixecat per l'arquitecte diví en eix temple de muntanyes, arx³⁴ des del qual sos ulls miran sa ciutat de turrons y serres, quals muralles arriban de l'Atlàntich al Mediterrà. ¿Com ho ha fet la naturalesa per tallar eixos molars³⁵ de granit, dels quals ab un sol se'n faria la fatxada de la seu de Barcelona? ¿Com ho ha fet per esborlar lo turó d'hont podrían sortir totes censerres, d'una pessa, totes les catedrals d'Europa?³⁶

* * *

[f. 53v] En Labaix, monastir de Pont de Suert, diuen que hi ha un sancristo d'or enterrat.

* * *

En un prat de Barruera, anomenat Garbotí,
diuen que hi sortia un cabeller, que, ell y
caball, encesos de foch, passejant-[s]e per
allí en nits foscas.³⁷ Diu qués l'amo de
l-hisenda, que era usurer.

* * *

Un camí de vora Meretx³⁸ fou fet per la
cua del diable, al sentir tocar per primera
volta las avemarias.

* * *

[f. 54r]

Vall d'Aran (de Aguiló)³⁹

En Artias se conta que una fada deya a un
seu protegit, que cercava un tresor: "Vés a
tal banda; trobaràs un fil; vés capdellant.
Allà hont s'acabe'l capdell, si no t giras,
trobaràs un gran tresor. Hi anava'l cercador,
trobava'l fil, y anava capdellant, capdellant,
y acostant-se al cap tan desitjat. Mes lo

guarda del tresor⁴⁰ lo defensava, fent-li sentir estranys rumors, crits, gemecs y terratrèmols, y fins abuy ningú hi⁴¹ ha arribat.

* * *

Moncortès⁴²

Hi ha l'estany de...,⁴³ del qual còntan que no té fons. Lo doctor Rey,⁴⁴ fill de Cabestany,⁴⁵ en sa petitesa⁴⁶ se certificà de lo contrari, mes assegurava que hi havia moltes canas d'aygua. Allí, diu que hi hagué la ciutat de Pallars,⁴⁷ que s'enfonzà.⁴⁸ Diu que s'hi pescà una anguila, que, de la pell, ne feren unes tirandes. Damunt és Cabestany.⁴⁹

* * *

[f. 54v] Andorra. Estany d'Angulastés, sobre las Escaldas.⁵⁰

...⁵¹ la acabava de ficar lo pa al forn; se li presentà un pobre demanant-li que li fes un pànet de las ramàstegas⁵² o engrunas de la

pasta, que restàvan en la pastera. Ho prometé,
mes, a l'aplegar-las, n'hi trobà⁵³ tantas,
que pogué fer-ne un pa gros com los altres,
que ja no volia dar al pobre. Aqueix demanà
altra vegada las deixallàs, y las hi tornà a
prometre, mes las hi negà al veure que podia
fer-ne un pa gros. Així féu quatre o cinc
pans per miracle, y la seva avarícia no li
permeté⁵⁴ pastar-ne cap pel pobre. Lo pobre
era Déu Nostre Senyor. Encara la vella no ha-
via desenfornat lo pa, esclatà la tempesta en
la montanya, y fou tan horrorosa que la casa
s'ensorrà y quedà en son lloc l'estany de
...⁵⁵

[f. 55r] Lo conreadis⁵⁶ del[s] vols de l'estany,
se'n diu estarells.⁵⁷

[f. 55v] A l'estany hi havia la població de l'Es-
tany, y, a l'altra banda de la serra, en la
ribera de Ràmio,⁵⁸ hi havia la sufragània de
...⁵⁹ Tot son conreadis⁶⁰ és gleba.⁶¹

* * *

[f. 60r] La part soleya de la Maleïda és d'Aragó; la aubaga, de Catalunya, passant la frontera per la cresta. Pomero y Artiga⁶² són de Viella.

Lo pla de sota Renclusa se diu Valleta.

* * *

[f. 80v] La Grua y la Carbassa,⁶³ noms de dues congestas de la serra de Maranges, sobre Maranges, vers lo port de Andorra.

* * *

Lo marbre de Isòbol és bermellench.

* * *

Mitjaran⁶⁴

L'amo de Casa Pinós⁶⁵ de Viella, casa distingida en la vila per sos cabals y riquesa,⁶⁶ abuy secretari son representant, passava'l port de Viella, sol. Se girà mal temps,

y, perduda tota⁶⁷ esperansa humana, reclamà la Verge de Mijaran, prometent-li tot lo terreno que dallaria en un dia un dallayre. Fet lo vot,⁶⁸ anà a refugiar-se en una cova en la qual hi havia una óssa.⁶⁹ (En ivern estan dos mesos aletargats, encanyats; hi èntran grassos y'l greix los manté, y surten magres. Si senten gossos se desvétllan. Diu que s'encanyan⁷¹ lo dia de la Mare de Déu de desembre y surten de la canya lo dia de la Candelera. Si hi ha neu, se'n tòrnan a la canya. Diu que [f. 8ir] estan en la cova / ab la pota a la boca --és fals.) Lo calor de la óssa lo retorna, y se salvà.⁷²

Volgué cumplir la prometensa, y'l dallayre a qui ho encarregà en un dia dallà⁷³ 22 jornals de prat; fins anà a l'altra banda del Garona, a segar dos jornals.⁷⁴

Lo dallayre se creu que era un àngel.

Los de Casa Pinós⁷⁵ encara temen lo dret de fer la oferta en primer lloch, en la capella de Mit[j]aran.⁷⁶

Fins ara de poch, al sortir de la missa
de⁷⁷ [la] capella,⁷⁸ una minyona de Casa Pi-
nós⁷⁹ s'asseya en una cadira, en lo prat,
y·ls fadrins ballàvan a l'entorn. D'això, ne
diu[e]n "fer una aubada".⁸⁰ S'ha fet fins
[f. 81v] ara en Aran. Al costat de la / minyona aque-
lla, hi entravan les principals del poble;
després, les altres, y·ls fadrins ballàvan
tots sols, ab l'obligació de seguir al capdan-
ser, sols ne quedassen dos per dansar al vol-
tant de la minyona.

* * *

Set lladres seqüestraren un capellà y
anaren a la muntanya de Casau. Lo bestiar de
dos pobles hi era junt, y tractaren de dur-se-
l'en. La campana de Casau se posà a tocar per
si sola, y la gent s'armaren en sometent, pu-
jaren a la muntanya y, no volent-se'l's rendir,
los mataren tots vuyt.

La població de Casau y de Gausach⁸¹ hi
van en professó, encara; los primers, en 2 de
[f. 82r] juliol; los altres van / [a] Artiga de Lin,

perquè-s barallàvan ab los de Casau. Del lloch, se'n diu encara "passada" ⁸² Damunt de Set". En una excavació, hi trobaren, fa pochs anys, ossos humans.

* * *

L'advocat Deó, D. Anton (c. de la Mercè, 23, Barnó), és fill d'Aran, y està enteradíssim de tot aquest país.

* * *

[f. 83v] L'abet és lo cedre de nostres montanyes. Al cim de les serres de S. Joan de l'Herm, de Salòria y de Cardós, sèmblan sagetes deformes, que llànsan al cel eixos colossos de Catalunya.

Los campanars d'eixos pobles que tenen abets davant ne tenen la forma. Ara mateix tinch davant los de la Vall de Cardós, que tots apar que n'hàjan pres la forma.

Per desgràcia, van faltant en les muntanyes, com los campanars van abaixant-se en les viles, y l'art gòtic que inspiraren va perdent ses precioses reliquies.

* * *

[f. 85v] Los manayrons⁸³ són diables tancats dins un canut, com lo de les agulles, que diu que tenen, per fer-se richs, alguns que'n tenen pressa. Qui'l té, a l'obrir lo canut, té obligació de manar-los⁸⁴ alguna cosa, sia lo que sia, baldament sia trasladar una muntanya, o ficar-se de nou al canó. Si no li mana res, se'n duen a l'amo a l'infern.

* * *

[f. B6r] Sant[a]⁸⁵ Ensenya és una capella en ruïnes, situada en la Vall d'Agi⁸⁶ (al peu de la conca, donant a Aragó), parròquia de Régula.⁸⁷ Diuen que allí succeí lo del cassador condemnat.⁸⁸

NOTES

1. sien[tl]: veg. "Pallars", nota 161.
2. Veg. "Pallars", nota 8.
3. Lles: ms. "Llers". Verdaguer es refereix al dominicà Bernat de Travesserres, el sarcòfag del qual és al Museu Diocesà d'Urgell.
4. Verdaguer s'oblida del tercer predicador: Ponç de Planella, de Moià; veg. "Pallars", § 3 i nota 10.
5. Veg. nota anterior.
6. Veg. "Pallars", nota 15.
7. Veg. "Pallars", nota 17.
8. un: ms. "una", amb la a ratllada.
9. Veg. "Pallars", nota 13.
10. cadabres: ms. "cadebres". Veg. "Pallars", nota 39.
11. sos: afegit damunt.
12. Les anotacions corresponents al f. 6r estan ratllades verticalment. Tant aquestes com com les del f. 5v --com, també, les dels folis posteriors-- foren reelaborades per l'autor en redactar l'"Excursió a l'Alt Pallars", text amb el qual es corresponen.
13. Segueixen set folis amb croquis de diversos punts del Pirineu (Alt Urgell, Pallars, Andorra...), i dues breus anotacions, que transcriu a continuació.
14. enervat: llegiu "enherbat".
15. fener: subratllat al manuscrit. Veg. "Pallars", nota 65.
16. brenilles: "branilles" (DCVB, II, 653b), barnilles. Veg. idèntica forma a "Pirineu-83" (f. 10v).
17. deixàs la seva mare: var. ant. "l seguis".

18. Verdaguer passà per Surri el dia 14 de juliol, tal com ho anota ell mateix (veg. supra, f. 22v). L'historiador Serra i Postius recollí aquesta llegenda al seu opuscle Siete maravillas raras del Principado de Cataluña (Barcelona, Impr. P. Campins, 1745), pàg. 12. Verdaguer en coneixia la versió gascona, recollida en una de les guies que manejava (A. Joanne, Les Pyrénées, 583; amb senyal de lectura al marge). L'autor la inclogué posteriorment al pas satge "La Malehida" de Canigó (estr. 17a-19a).
19. clamalls: var. ant. 'no ratllada "clamas-techs". Veg. "Pirineu-83", f. 50r, i nota 613.
20. Hi ha set penjadors: var. ant. "Hi penjan".
21. Segueix, ratllat: "hi".
22. Banyeres de Luchon: subratllat al ms. Veg. "Pirineu-82", nota 262.
23. Anet: Senet de Barravés, al terme de Vilaller (Alta Ribagorça).
24. Runi: Roni (Rialb de Noguera).
25. caix: subratllat al ms. El DCVB recull el mot com a variant antiga de queix, 'dentina-dura' (II, 824b), significat diferent del que el terme té aquí. Coromines també considera aquesta forma una variant antiga de queix (DECLC, VI, 918a). El mot sembla tenir aquí el sentit figurat de queix, aplicat metafòricament a una mena de ferradura o reforç semicircular per als escllops.
26. caixos: veg. nota anterior.
27. diqué: var. ant. "feu".
28. Abans d'aquest mot hi ha un parèntesi obert.
29. als: var. ant. "es lo".
30. Diodor de Sicília, historiador grec del segle I a. C. Verdaguer hi fa referència

- ("Diòdor Sícul") a L'Atlàntida, a propòsit de la batalla d'Hèrcules amb els gegants de Provènça (cant I, nota 4).
31. La serra de l'Albera, massís del Pirineu oriental, s'estén entre el coll de Lli i la mar, bé que modernament, i de manera abusiva, rep aquesta denominació tota la branca meridional del Pirineu.
32. les Maleïdes: veg. "Pirineu-82", nota 158.
33. la: var. ant. "les".
34. arx: mot llatí ('baluard, fortalesa'). A Canigó Verdaguer l'aplica metafòricament al Puigmal (cant IV, estr. 11^a, vers 2).
35. molars: veg. "Pirineu-82", nota 202.
36. Les dues darreres frases --en lapis, al manuscrit-- es corresponen amb els versos de l'estrofa 14ª del passatge "La Malehida" del cant IV de Canigó. Veg. l'article de J. M. Solà i Camps citat a la nota 201 de "Pirineu-82".
37. Veg. "Pallars", § 68.
38. Meratx: el mas de Mereig, a la parròquia de Canillo (Andorra).
39. Els ff. 54-55 foren encartats a la llibreta posteriorment.
40. tresor: ms. "trovor".
41. hi: afegit posteriorment.
42. Montcortès de Pallars (Gerri de la Sal). Abans, ratllat i en lletra grossa: "Vall de Bohí".
43. Var. ant. ratll. "Campeys", amb un signe d'interrogació --també ratllat-- al damunt. És l'estany de Montcortès.
44. Joaquim Rey i Rey, jurisconsult, rector de la Universitat de Barcelona (1845-50), nasqué a la Casa Rei del poble de Mentui, a ponent de l'estany de Montcortès.

45. Cabestany: var. ant. no ratll. "una casa de pages de davant". Cabestany o Capestan era un llogaret, avui despoblat, entre Montui i l'estany de Montcortès. Joan Lluís escriu "Capdestany" (El meu Pallars, II, 98 i 100).
46. petitesa: tant el DCVB com el DECLC enregistren el terme amb el significat d'edat pueril o 'infància'. Tots dos reculls n'aporten exemples de Milà i Fontanals. Per a Coromines, a més, el mot tenia aquest sentit "abans i dial." (DECLC, VI, 491a).
47. la ciutat de Pallars: var. ant. "una ciutat".
48. Segons la llegenda, la ciutat de Pallars es troba al fons de l'estany de Montcortès. La tradició hi suposa edificis i palaus mantinguts sencers i intactes (veg. J. Amades, Rondallística, 1135). Una tradició semblant atribueix a aquesta població enfonsada el nom de "ciutat de Caïm" (veg. J. Amades, ibid., 1133). I, encara, hi ha la llegenda de la ciutat de Cabestany o Capestan, també colgada per les aigües de l'estany de Montcortès, que és una variant de la rondalla de l'estany d'Engolasters, a Andorra (veg. J. Amades, ibid.). Això explicaria les anotacions següents.
49. Diu que s'hi pescà ... Cabestany: sembla afegit. Tota l'anotació precedent apareix ratllada verticalment al ms. Verdaguer tornà a ocupar-se de les llegendes de l'estany en les notes de l'excursió pirinenca de l'any següent, al seu pas per Gerri (veg. "Pirineu-83", annex I, f. 30); finalment, sota el títol "L'estany de Montcortès", re-elaborà el tema en el volum Rondalles, publicat pòstumament (ed. 1905, pàgs. 48-52).
50. Sembla afegit, a la part superior del foli.
51. Sembla continuació d'un altre fragment, que no figura al manuscrit.
52. ramàstegas: "ramàstegues" (DCVB, IX, 120a), o "remàstegues", 'deixalles de pasta adhesides a la pastera' (DECLC, V, 523b). Tant

Alcover-Moll com Coromines documenten el mot a partir de l'ús que en fa Verdaguer a les Rondalles (ed. cit., pàg. 59).

53. n'hi trobà: var. ant. "vegé que n'hi havia".
54. li permeté: var. ant. "volgué".
55. Espai en blanc. El text d'aquests dos paràgrafs, ratllat verticalment al ms., es correspon amb el de la narració intitulada "L'estany d'Angulastés" del volum Rondalles (ed. cit., pàgs. 58-61). Al recte del foli següent hi ha esborranyos --a llapis i a tinta-- de fragments de la mateixa llegenda, que no transcriu.
56. conreadis: veg. "Pirineu-83", nota 591.
57. estarells: al DCVB hi ha dues entrades lexicogràfiques (estarell i esterell) amb significats afins i documentades als segles XV i XVI. El DECLC recull tan sols la primera forma, amb el significat de 'mesura d'àrids' (III, 758b). Aquí el mot, inicialitzat amb majúscula, sembla tenir una altra significació, potser toponímica.
58. Bordes de Ràmio, als vessants de la dreta de la vall del Riu Madriu (les Escaldes-Engordany).
59. "Ròdol" [?]. Mot pràcticament il·legible.
60. conreadis: subratllat al ms.
61. A l'estany ... és gleba: anotació en llapis, a la capçalera del foli.
62. Pic de Pomèro (2679 m.) i Mall d'Era Artiga (2709 m.), dos dels cims que separen les conques de l'Éssera i de la Garona, al límit de la Vall de Benasc amb la Vall d'Aran.
63. Grua, Carbassa: en tinta, damunt dels mateixos mots, no ratllats, escrits amb llapis.
64. Ms. "Mitj Aran". Al r^o del mateix foli hi

ha la següent anotació, que sembla prèvia a la transcrita al text: «Mitjaran.-- Passant l'amo de Pinós lo port de Viella, se posà a torbejar; ell s'arraullí dins una balma, hont també s'havia arreconat un ós». Torbejar no figura al DGLC ni al DMLC; el DCVB restringeix el terme a la Ribagorça i no en dóna exemples literaris. Coromines discrepa d'aquesta localització dialectal, i afirma que el mot "és vivíssim i general a tot el Pirineu i Pre-Pirineu" (DECCLC, VIII, 571a, s.v. torbar).

65. Pinós: ms. "Vinós". Amb aquest nom és conegut el protagonista d'una de les llegendes relacionades amb l'antiga església de Mijaran (GGCC, XVI, 222).
66. per sos cabals y riquesas: afegit damunt.
67. tota: var. ant. "l".
68. vot: ms.. "vol".
69. Segueix, ratllat: "ab son calor estava".
70. encanyats: subratllat al ms. El DCVB recull una accepció per a la forma reflexiva del verb encanyar: "Encauar-se els orsos durant els mesos més rigorosos de l'hivern (Andorra, Vall d'Aneu)" (IV, 844a). El DECCLC, en canvi, atribueix un altre significat a la mateixa forma verbal, i no recull l'esmentada accepció proposada per Alcover-Moll (II, 496a, s.v. canya).
71. s'encànyan: abans, ratllat: "surten". Veg. nota anterior.
72. Maurice Gourdon, al seu pas per la Vall dos anys després, anota la llegenda d'un home adormit en una cova al costat d'un ós, amb la diferència que el protagonista invoca l'auxili del Crist de Salardú, i promet la col·locació d'una reixa a l'interior de l'església on aquest es venera; veg. A travers l'Aran, pàg. 51.
73. Segueix, ratllat: "herba per".
74. De fet, el prat donat seria l'adjacent a la

capella, conegut encara com a "prat d'Eth Prior" (veg. GGCC, XVI, 222).

75. Pinós: ms. "Vinós". Veg. nota 65.
76. Mit[i]aran: ms. "Mit Aran".
77. missa de: afegit damunt.
78. L'autor es deu referir a la missa de l'aplec del 8 de setembre, que encara se celebra.
79. Pinós: ms. "Vinós". Veg. nota 65.
80. aubada: subratllat al ms. L'albada és una composició poètica d'origen popular, apta per ser cantada, en què s'expressen sentiments relacionats amb l'arribada del nou dia. Milà reporta la forma "albades", en una cançó recollida al Gironès, al costat de la variant "aubades" (Romancerillo catalán, ed. 1882, pàg. 282).
81. Gausach: ms. "Ausach".
82. passada: paraula no enregistrada amb aquest sentit al DGLC (i tampoc al DMLC). Alcover-Moll recullen una segona acepció del mot: "Caminet en la muntanya pel qual passa el bestiar (Vall d'Aneu)" (DCVB, VIII, 289b). Corominas n'amplia el significat i la localització dialectal (veg. DECLC, VI, 319b, s.v. pas).
83. manayrons: "menairó [...] Cadascun dels éssers fantàstics diminuts que la gent creu que es guarden dins un canó d'agulles (P. de Suert, Vall d'Aneu, Cardós, la Seu d'U.)" (DCVB, VII, 339a); veg. J. Amades, «Butlletí de Dialectologia Catalana», XV, pàg. 39. Verdaguer n'anota, al mateix quadern, una altra denominació popular: "jau-mets" (f. 87r).
84. manar-los: forma verbal relacionada --erròniament-- amb el mot manayrons, esmentat abans. Veg. nota precedent.
85. Sant[al]: ms. "Stant".

86. Agi: llogiu "Ager".
87. La Régola, poble a tres quilòmetres d'Ager (Noguera).
88. Verdaguer es deu referir a la llegenda anotada més amunt (f. 38v).

2.8. «PIRINEU-83»

[f. 2r] Dia 2 joliol 1883. Partida de Bar^{na} a las
3 de la tarde; arribada a Perpinyà a las 10 de
la nit.

Dia 3.¹ Missa a Sant Joseph, y, après,
sortí per Prada, a hont prengui posada en lo
Petit Seminari.² A la tarde aní a Sant Miquel
de Cuixà; preguntí si l'endemà hi podria dir
missa; me dónan la trista nova de que fa un
mes ho ha vengut M. Bonamy³ a uns protes-
tants, havent-se'n duyt los sants de la cape-
lla y ls de l'oratori de San Pere Ursèolo. Los
noys que habitán en lo monastir m'insúltan des
de la terrassa, o, millor dit, insúltan la so-
tana, allí hont un mes avans hauria estada tan
ben rebuda. Alabat sia Déu.

Los rossinyols cantavan sense parar en
aquellas bernedas, mes jo, tot anant-me'n camí
avall, girava cada punt los ulls al monastir y
no cantava pas. La darrera persona que trobi

en la vall⁴ fou un home ab una gran dalla al coll; estava jo tan trist y afectat que m' féu l'efecte de l'imatge de la mort que vingués de [f. 2v] segar lo poch que restava en lo jardi mítich de Garí y Ursèola.⁵

4. Mossèn Bonet,⁶ professor de retòrica del seminari, ab sos set deixebles m'acompanya⁷ a Taurinyà, a hont, a las 6 del matí, diguérem missa, y après, ribera amunt, anarem a la font dels Flagells. No sé per què l'anomenan aixis, mes és verament notable⁸ per l'abundància de ayguas que bróllan de totas bandas, per l'ombra dels arbres que s'hi creuen, deixant entrar ab prou feynas los raigs del sol. Pel fons de la vall corre y salta, fresca, joganera y escabellada, la Rivereta, que la guide⁹ anomena Llitera,¹⁰ nom que no conexen los estudiants de Taurinyà que ns accompanyan. La Rivereta aplega las ayguas de l'estany de Balaig,¹¹ lo més alt de Canigó, y dels dos o tres estanyols que troba més avall.¹²

Al capdamunt de la vall, ja un tros amunt de Canigó, passa entre dos altíssimas rocas,

la de la dreta anomenada roch Payré,¹³ y
[f. 3r] l'altra, roch de Balaig; donchs diu / que
allà-s dónan cita las bruixas los dissaptes al
vespre y al punt de la mitja nit.¹⁴ Estenent
de l'una a l'altra un fil de taranyina, hi
pàssan y hi bàllan, "fan lo cedàs"¹⁵ --me de-
ya qui m'ho esplícava--, y, si alguna bruixa
hi ha poch decidida, rellisca y cau a l'abisme
pregon, hont troba per coixí còdols immensos
que arrossègan las onas de la montanya.¹⁶

5. Partida, a las 4 del matí, a Clarà.¹⁷
Lo camí és sech fins al poble, y, allí, no hi
domina pas la verdor. Més amunt, a cosa de
tres quarts a l'esquerra, se veu blanquejar
l'ermitatge de Sant Esteve de Pomés.¹⁸ No
gaire lluny hi ha'l roch del Moro,¹⁹ coronat
de senyals de ruïnes.

6. Anada al castell de Rià. Domina tota
la vall y las petitas serras de Sirach, Cat-
llar y Prada. Vora'l riu la vegetació és ex-
traordinària. Las casas del vilatge estan ar-
rupidas al voltant de la fortalesa, que és ja
[f. 3v] un cadabre.²⁰ / Sols ne réstan quatre bocins

de paret a cada banda del cim, esperant cada
pedra²¹ que li toque·l torn de rodolar com
las que jauen pel devallant ha cents anys, o
serveixen en les parets de les cases vassa-
llas un dia del castell. Torni fins prop de
Sirach²² per la vora del rech de Bohera, camí
verament hermós y comparable sols al²³ que va
des de sobre·l Petit Seminari²⁴ a Sant Mi-
quel, passant també sempre per la vora d'un
rech.

7. En lo tren de las cinch del matí aní a
Marquixanes, atravessí la Tet, y, costa amunt,
aní a dir missa a Arbussols,²⁵ poble petit a
l'antiga, y no gayre rich. Digui la santa
missa, partint tot seguit cap a Marcèvol,²⁶
que s'veu més enllà, sobre altra petita serra,
a l'altra banda d'un còrrec per hont passa un
torrentó que desemboca²⁷ part davall del pont
de Marquixanes. En mitx d'un poblet de vellas
cases s'aixeca la antiga capella de la Mare de
Déu de las Gradas,²⁸ que és de fusta²⁹ dau-
rada y d'hermosa fesomia. Son retaule, restau-
rat modernament, té alguns trossos vera/ment
bonichs. Sota·l poble, a un tirat de pedra,³⁰
se veu, encara imponent, lo monastir, del qual

[f. 4r]

sols ne queda sencera l'iglésia, de caràcter monàstich, de grosses y amplas pilastras quadrades, de parets immensas, que ab algun gasto se podria restaurar.³¹ Dol fa l'haver-ho de dir: abuy serveix per cort de bestiar. Sa portala y la finestra que té damunt són de marbre de Vilafranca, blanch bermellós y més respectat pel temps que pels homes.³²

Sota,³³ o darrera, l'altar de la capella de la Verge de las Gradas,³⁴ diu que hi ha enterrada la mare d'un papa. Lo rector d'Arbussols, que ha estudiada la qüestió, diu que n'està segur, mes que no-s pot saber de qui[n] papa és, y que, per saber-ho, caldria mirar a Roma per quins motius se concedí la butlla de jubileu a Marcèbol, de la qual ell n'acaba de haber còpia. La tradició de que és la mare de sant Lleï, Lini,³⁵ que morí assí, després de la escena de la farina,³⁶ que fou enterrada en un paller, que després se convertí en iglesia, són generals en lo país.

A les 5 de la tarda me'n vingui al Veronet.³⁷

[f. 4v]

8.³⁸

[f. 5r]

9. Castell.³⁹

Ahi vespre hi arribí. Lo s. rector de Vernet vingué a dir-hi lo rosari y l'"A Déu⁴⁰ m'encoman", que fou en bon català y ab mitjan-sera⁴¹ assistència.

En la sagristia hi ha una campaneta --esquellata-n⁴² diuen ells-- del 1557, que havia sigut de Sant Martí.⁴³

No lluny de l'iglesia, cap a mitgdia, hi ha un capitell de Sant Martí en un porxo, damunt de sa columna; dels quatre que hi ha en la galeria,⁴⁴ y dels molts que's veuen de Sant Martí en esta vall, és lo millor. Representa una professió: va un monjo ab la creu alta; segueixen tres ab lo gremial, y un altre ab l'incenser. Van vestits com ab un manteu espanyol.⁴⁵

[f. 7v]

Canigó

A las 5 del matí partíam de Castell.⁴⁶

[f. 8r]

Canalsverts són davant Marialles,⁴⁷
hont esmorsam,⁴⁸ a l'altra banda de la riera
de⁴⁹ Cadi, al capdavall de Casemí,⁵⁰ entre
rocas; lo mellor que tenen és lo nom.

Al Canal Vert mateix hi ha la clapissa
del Voltó.

* * *

[f. 10r]

Cim de Canigó⁵¹

L'alba va rossejant cada punt més; les
estrelles encara ràjan claror, segons frase
del guia. Una polsinera d'argent y d'or co-
breix la mar d'a hont alguna cinta de boyra
se'n deslliga.⁵² D'allí ha de sortir lo sol;
los altres flochs de boyra són negrosos, no li
illumina encara lo rey de la llum. Al cap de

las Corberas y ls Pirineus, mar endins, se
veuen voleyar⁵³ petits llenços de broma, y,
damunt d'Elna,⁵⁴ una de petita y negra sembla-
talment un corb que s'aixeca com si vingués de
devorar lo⁵⁵ cadabre d'eixa vila morta.⁵⁶

La primer que s'ovira del Rosselló són
duas cintas de plata, que surten dels dos
flanchs de Canigó, seguin⁵⁷ casibé rectas y
paralelas fins a la mar: la Tet y lo Tech. Lo
primer desemboca entre l'estany de San Cebrià,
que, més blanch que la mar, s'estén⁵⁸ al
llarch de la costa, entrant pel nort, que és
sa part més ample, terra endintre, y l de
Salses,⁵⁹ que sembla una petita mar que la
terra té presonera entre sos brassos.

(Pel maig surt lo sol sobre Portvendres,
anant, estiu enllà, cap a las Corberas, per
[f. 10v] recular / a la tardor.)

Ara⁶⁰ va a sortir sobre...⁶¹

Un vano d'or se va formant en l'espay, ab
brenilles⁶² de raigs; de promte surt un punt

lluminós, que creix y s'aixeca com una onada de foix, y, resplendent y hermós, se veu lo sol, no com altres vegadas, segons diuen, poch a poch, bermell y...,⁶³ siné tot d'un cop, blanch y sens ofendre la vista.

Grossas boyras, y feixugas, bàixan de l'alt Vallespir, y altres se n'arrossègan per los cims de Custojas⁶⁴ y Sant Llorens.⁶⁵

La calitja s'espesseix y no·ns deixa veure el Rosselló.⁶⁶

Los esta[n]yols de Balaig són cinch; los de Cadi també són cinch, y l'ayqua de l'un baixa a l'altre; lo de més amunt se diu lo del Cim.

Se veu bé una montanya aguda envers Fontolleda,⁶⁷ a l'endret⁶⁸ de Prada; és, segons lo guia, lo roch de Bugaraig.⁶⁹ De Canigó fins a Camelas,⁷⁰ las montanyas sèmblan entrevessadas; sis o set, se'n veuen. Sembla una taulada immensa o un gran cam llaurat ab una [f. 11r] relha geganta.

Se veu molt bé Conflent, Prada --recol-sada al Canigó--, Molitg⁷¹ y el pla de Vinsà, lo més bonich del Rosselló.

"Aqueix bruillart és anyorant", me diu la guia.

[f. 11v]

Cadi⁷²

Jonquilla, floreta que se sembla a la nadala per l'estructura, de cinch⁷³ fullas blancas y cor groch, a semblansa de la⁷⁴ margaridoya. És verament atrevida, puig la veig florir al peu de la congesta que la abrigava air, sota'l glas de la congesta que'l sol va aprimant y retallant, y fins l'he vista foradar,⁷⁵ per sortir a la llum, florida y hermosa, la petita capa de glas que la'n separa. L'he vista en altres estanys, mes vora⁷⁶ ei-xos de Cadi cobreix la terra.⁷⁷

[f. 14v] 77bis Vora-los estanys, en la part d'aball, en lo rieró,⁷⁸ hi ha baladre, que té una flor groga;⁷⁹ en las illas,⁸⁰ talabart florit.⁸¹

Los talabarts, los bàlechs y las conges-
tas, estesos en eixos cims de dalt a baix,
sèmblan domassos bermells, grochs y blanchs,
que las fadas hi estenen.

Entre·ls estanyols y la jassa hem trobada
una vípre.⁸² Era una serpeta de un o dos
anys, prima y d'un palm y mitx de llarch; era
parda, y sobre·l cap duya unes rayas y dibuix
estrany; mon guia hi veia las flors de lis.⁸³

* * *

[f. 15v]

Cerdanya, 17 jolíol 1883⁸⁴

Veix eixa hermosa plana per quarta vega-
da,⁸⁵ y may se m'havia apareguda tan bonica
com avuy, que l'he contemplada a la llum del
sol,⁸⁶ que s'enfonzava⁸⁷ darrera la montanya
de Maranges. Los segadors estan en la fogarada
del seu penós treball; los ordis estan agarbe-
rats en petitas y agraciades⁸⁸ garberas en
forma de creu, de tres garbas per branca; los

mestalls que no jauen per terra estan a la punta de la fals, y las rossas xeixas y les daurats forments abàixan lo cap a terra, com l'arbre hi abaixa las branques quan en setembre estan carregadas de fruyt, y com lo vellet carregat de anys y de mèrits a qui la terra crida al llit de l'últim repòs. Los blats de la Solana⁸⁹ han caygut tots; los del fons de la vall van⁹⁰ cayent d'ayer d'ayer,⁹¹ com los soldats en lo més fort de la batalla; y als de l'aubaga, encara no ben grochs, se'ls pot⁹² repetir l'adagi: "Quan vejas la barba de ton vei cremar, posa la teva a remullar", y aquell altre: "Qui no ha caygut, està per caure".⁹³

[f. 16r] Algú⁹⁴ ha comparadas las montanyas⁹⁵ que vòltan la Cerdanya a esquenes d'elefant, tan netas y peladas són en general; donchs jo, abuy,⁹⁶ compararia sas petitas ondulacions, y les serradets que dónan relleu a la plana, a pacífichs anyells⁹⁷ que s déixan tondre per la lluenta fals; mes no ab anyells⁹⁸ com s'estilan, de fina llana blanca, sinó ab anyells de vello d'or,⁹⁹ com no se'n veuen en

nostras fíras y mercats,¹⁰⁰ ni n'deuen corre
gayres des del famós robo dels argonautes.¹⁰¹

La sol, que s'pon en un cel com uns ulls
de dotze anys, aboca sas darreras llums a la
encantadora plana, y la rossor dels blats
creix ab la rossor de sos raigs, que bàixan
drets y obliquats com lo pincell¹⁰² de una mà
invisible. I l'or de las feixas apar que s'es-
tén a las verdosas pradas y salseredes, que,
en graciosas línees,¹⁰³ segueixen lo Segre
Cerdanya avall; a las pinosas¹⁰⁴ negrencas
que fàixan las montanyas d'Alp, Tosas, Puigmal
y totas las de la serralada de mitxdia fins al
pelat Cadi; a las boyras que s'ajócan, més
blancas encara,¹⁰⁵ en sas cimas blanquino-
sas,¹⁰⁶ com en los arbres més alts los au-
cells cansats de volar; y en lo¹⁰⁷ cel ma-
teix, que en eix instant misteriós sembla
[f. 16v] pendre quelcom de la ves/tidura de la terra, o
millor, sembla voler vestir-la un instant amb
la seva, rica y resplandenta. És lo bes de co-
miat que dóna'l rey dels astres a sa germana
major, la terra, despedint-se'n fins a demà,
que s'tornaran a veure y a besar, després de
unas quantas horas d'enyoransa.

Mes lo sol ha tramontat¹⁰⁸ la serra, lo segador embrida la fals mossegadora, los lligadors lligan la darrera garba, que els mossos de la masia s'afànyan a posar per corona¹⁰⁹ a la última¹¹⁰ garbera. Un vol d'espigoleras,¹¹¹ que, segons me diuen, són de Gòsol y Tuxent,¹¹² lligan son últim ram d'espiques¹¹³ tot cantant la¹¹⁴ que podriam anomenar seva antiga¹¹⁵ cansó:

"Les nines de Camprodon
tenen molta anomenada;
n'han baxat a espigolar
baix al fons de Cerdanya;"

i refilan de bo y millor aquell respuest tan bonich¹¹⁶ y espiritual com sa tonada, verament malaguanyats per los amors de la terra:¹¹⁷

"Adéu, punteta del sol,
estrella de l'alba clara,
espineta..."¹¹⁸

[f. 17r] Los segadors,¹¹⁹ que ja estan de marxa
cap a la masia ab los volants en bandolera,
agafen la cansó a la segona posada:

"N'han baxat a espigolar
baix al fondo de la plana;
quan ne són a mitx segar,
n'arreplegan les manades."

Les espigoleres continúan des del bosch:

"Quan ne són...¹²⁰
la una diu que n' té nou,
l' altre, les hi han robades."¹²¹

Y uns y altres corónan la posada¹²² ab aque-
lla respostia tan poètica, tan bonica y espi-
ritual com la tonada,¹²³ que, plena de melan-
colia y dolsor y esperit de la terra, ressona
d'assí y d'allà per la Baxa Cerdanya.

Sant Guillem diuen que era un estudiant que anava a captar;¹²⁵ demanà acullimèn en la Casa d'Alp,¹²⁶ situada entre All y Olopte,¹²⁷ Solana de Cerdanya, a una hora y mitja d'Alp. (Lo nom de la casa ha fet suposar que s'era¹²⁸ mort a Alp.) Morí en eixa casa per una pesta,¹²⁹ y quedà¹³⁰ allí fins que dos o tres homes de Llivia se presentaren a la casa y lo robaren. Sortiren ab lo cos sant; los de la casa se n'avisen y sortiren en persecució.

Diu que no volia passar lo Segre, mes passà y s'aturà una pila de dias en un prat hont hi ha la capella de S. Guillem¹³¹ de la Prada.¹³² Anaren a cercar-lo en professó y el col·locaren en l'església de Llivia, hont està tancat ab set claus.

Ara, quan lo trauen per pregàries per pluja, lo posan en eixa capella de la Prada y dos li fan centinella nit y dia, per haber-hi la tradició de que ls el rependran.¹³³

Altres diuen que, després de passar los de Llívia, lo Segre revingué, y los de Casa d'Alf no-los pogueren atrapar.

Lo p[àrroco] de Das me diu que el sant era de envers Tolosa, capellà,¹³⁴ que anava a S. Jaume de Galícia, havent entrat a Espanya per Carol. Arribà a Isòbol, y, sentint-se malalt, demanà hont hi havia una capella de S. Jaume; li digueren que en la Casa d'Alf, d'hont és titular encara el mateix sant, que s venera [f. 18r] en una capella pública. Morí, fou enterrat en lo cementiri d'allí mateix, y, després de temps, una dona vegé gran resplendor sobre son sepulcre. Una cega s'hi curà. Lo posaren en un sepulcre millor. Dos nobles de Llívia tingueren avis del cel, una nit, d'anar-lo a cercar, perquè fos més honrat en una vila major. Se posaren en camí de bon matí, y, trobant-se, se digueren un a l'altre: "Donchs, y hont vas?" "Vaig a Alf, a cercar lo cos de s. Guillem."¹³⁵ "També hi anava jo", respondugué son compatrioci. Cuytaren per fer-ho avans de dia, perquè la gent no se n'avisiàs. Lo temple estava obert, com esperant-los. Prengueren las re-

líquias sagradas, mes lo cap no volgué seguir o·ls caygué --lo cert és que no·l tenen, a Llivia--; passaren lo Segre, mes los d'Alf se n'érán avisats y·ls corregueren darrera. Re-passaren lo¹³⁶ Segre vora·l pont de Soler,¹³⁷ mes, revenint, lo riu aturà los altres de passar. A la Parada¹³⁸ s'aturà, com mostrant lo desitx de que hi bastisen una capella, y no se'n volgué anar fins que ho prometeren.¹³⁹

Una minyona d'Isòbol, can[sa]da d'haver d'anar a l'ayqua, tan lluny hi anàvan al Segre, y de sentir queixar la gent per falta de campanar, se descuydà de dir, un dia, que desitjava l'un y altre, baldament ho fes lo di·moni. Se presentà un senyor y li digué que ell ho faria, si volia cumplir la paraula, y ho faria avans que·l gall cantés. Convingueren en lo tracte, y de seguit¹⁴⁰ se sentí gran fressa de car[r]achs¹⁴¹ y escodas; la font no trigà a nàixer, y·l campanar s'anà aixecant. La minyona, espantada, anà a demanar concell a una vella, que li digué: "Mulla·l gall, y cantarà". Ho féu, y·l diable deixà caure una gran pedra de 8 palms d'altura y de altres tants de ample a un[s] dotse passos de l·iglè-

sia; ne diuen la Pedra d'Isòbol.

La font surt al peu¹⁴² d'una serra y entra per l'altra banda, veyén-se ls dos forats, de manera que, quan se tapa l'entrada, s'acaba la font.¹⁴³

[f. 18v] Sant Vicens Ferrer diu que passà per Puigcerdà, demanà pel convent de S. Agustí, y, per enganyar-lo, l'atrassaren¹⁴⁴ a un hostalot. Ell, veyent que l'hostaler mesurava vi, digué: "Posau-me'n un mesuret en aquest plech de l'hàbit". Ell l'hi posà, y anava rajant ayqua pura, y el sant digué: "Gent de Puigcerdà, ja m'heu enganyat dues vegadas". Quan passava per Isòbol, espolsà las sandàlias¹⁴⁵ y digué: "Ets Puigcerdà; seràs Puigcerdanet y encara".

La Verge de la Sagristia. -- Se n'apoderaren los francesos una vegada, y la cremàvan. La tenian en lo magatzem de la guàrdia, que era en lo cementiri vell, plassa major avuy.¹⁴⁶ Se presentà un pobret, tot enraderit¹⁴⁷ de fret, demandant si [i] volían donar llenya.¹⁴⁸

"Preneu aqueix such (soch)", li digué un d'ells. Ell prengué la mare-de-déu y la salvà. És històrich, o com tal m'ho diuen.

Los francesos se portaren assí com iconoclastas, y¹⁴⁹ lo cos de guàrdia s'escalfava ab sants.

* * *

[f. 20v]

Urús, 21 juliol

Entre Das y Urús hi ha una capelleta dedicada a Sà Bàbara,¹⁵⁰ en què hi ha un altar gòtic ben mitjanser.¹⁵¹ Darrera hi ha les ruïnes d'una torra.

Part dallà d'Urús, en la serra, vora y a esquerra del camí del Pandís,¹⁵² n'hi ha una altra.¹⁵³

Est[al] tarde hem anat a la tuta de Bor,¹⁵⁴ que no té cosa notable. La primera cambra és mitjansera;¹⁵⁵ després, lo passatge és penós y s'arriba a una altra de petitas

columnas, més baixa y sens bellesa. Lo camí¹⁵⁶ s'estreny y s'abaixa, y ns en hem tornat.

Sota la cova hi ha la Fou,¹⁵⁷ font superba de dues o tres molas d'aygua, que rega los prats y camps del poble de Bor, sufragània de Pedra. Pedra està plantat sobre una alta roca, que ocupa enterament; té uns horts davant, y, a l'altra banda, el riu; y, part d'allà, una fondalada serra amunt y, dalt, una [f. 21r] hermosa / pineda. Entre Pedra y Urús hi ha el poble de Riu,¹⁵⁸ vall hermosa y rienta, y encocada, de manera que no-s veu des de la Cerdanya. és sufragànea de Urús. Sobre el poble hi ha un terrar¹⁵⁹ de capes de terra y rochs, aluvió d'algun riu, hont trèban fullas d'arbres primitius.

22. A las tres del matí celebri la santa missa y parti...¹⁶⁰

En Tancalaporta¹⁶¹ lo Cadi s'eleva a sa major altura, casi comparable a l'Alp¹⁶² y al Puigmal,¹⁶³ des de hont se veu tota la Cerdanya.

nya, las serras de Palomera,¹⁶⁴ dominadas per l'egardalench¹⁶⁵ Pedraforca, y, per sobre las serras de Maranges, se veu, bé que poch endins, la configuració de la vall d'Andorra; [f. 21v] y, al lluny, se pot seguir la / serralada del Pirineu, des de puig Perich¹⁶⁶ y Fontargent¹⁶⁷ fins als puigs de sobre Mongarre. Anàrem baixant ab la serra cap a ponent fins a Cortils,¹⁶⁸ a hont, sobtadament, s'aixeca, fent impossible l'ascensió a ella, no sent¹⁶⁹ pels isarts, únichs ramats que hi habiten, puig los pastors, per por de perdre·ls seus, no s'hi atreveixen.

Tota la serra és de pedra de cals, que·ls temporals y plujas van desfent y arrossegant a las valls. La vegetació, en alguns pu[n]ts, sempre és estada nul·la; en altres ha sigut extirminada sense pietat per la codícia del govern,¹⁷⁰ la major part,¹⁷¹ o dels propietaris, que, per fer quatre sous, han deixat fer en sos boscos una tallada que serà la darrera, puig hi han deixada la terra nua, que l'aygua va escorxant y portant-se'n rost avall, deixant veure despullats los ossos de la serra. No solament llévan així la riquesa

a nostre desgovernat país, sinó l'esperansa de tornar-la a tenir, la bellesa y attractiu, convertint un paradís en un areny, d'a hont los habitants ja van fugint, per no poder-s'hi [f. 22r] guanyar / la vida. Los que això causan¹⁷² o això permeten són mereixedors del nom de lladres y homicidas, si ningú ho és.

Entre el barri de Canals,¹⁷³ que té set casas, y el Pandís, collada vestida encara ab sas pinedas y abetars, com la Mata Negra, serra alta y hermosa que el domina,¹⁷⁴ hi ha la vall de Muixeró,¹⁷⁵ verament un niu de moixons¹⁷⁶ en aquellas serras. No s'hi veu un palm de roca; l'herba, los boixos[es] y els pins cobreixen la terra d'un vert negre, y las fons hi neixen en totas bandas a augmentar aquell tresor de vegetació.¹⁷⁷

Baixant del Cadi cap a Gósol se troba un rost pelat y sens un arbre, ha hont se veuen, com rostolls d'un camp robat, altas socas d'abets immensos, que tapàvan, fa trenta anys, la llum del sol. ¡Ara no n'resta un per assenyalar hont éran!¹⁷⁸ Passada aquella seca ba-

ga, a hont he vist una roca que dóna nom a una rica font --un gran tres de conglomerat o pudinga--, se baixa, per un rocater interminable, tot de pedra de cals, a Gósol.

[f. 22v]

Gósol

Estava situat, antigament, a l'E. y al N. de un turó rodó, com fet al torn, y assegut en mitx d'un pla. Lo coronava la casa del senyor, que seria castell y abuy és paret de un hort, la església y el campanar, que se han salvat en lo naufragi de aquell poble, que veu caure encara y enrutar-se las casas del cim,¹⁷⁹ que renaixen en lo pla o en lo soley de l'altra serra,¹⁸⁰ corresponent a sa banda del N.E.

A l'es[t] té la superba y acimada muntanya de Pedraforca. Eixa muntanya per aquella banda no és inaccessible, bé que no seria prudent pujar-hi, des del forcat, per una carnal o correcch fondo, que sols du aygua en dias de temporal; se divideix en dues, que baijan peladas y ab poca herba fins al pla, no duentli per tribut més que torrentadas de rochs.

Los abellaners floreixen cada festa de la Mare de Déu. Diu lo s. rector de Josa que és perquè lo bastó de s. Joseph era de ballaner, y lo ballaner ara floreix perquè'l sant puga presentar flors a la Verge. Per la de agost no floreix,¹⁸² potser¹⁸³ perquè ja li pot presentar fruyt.

Lo boix és l'arbust més amat de la Verge --diu ell--. En tots los santuaris de verges trobadas n'hi ha. No pert la fulla; com la Mare de Déu, està sempre plena de gràcia. La llenya del boix no fa fum: és lluminosa; arrela en terra penosa, entre rochs y penyas, com la Verge visqué sempre entre penas.

Josa, com Gósol, està al cim d'un turonet de pedra calcinosa, plena d'esplugas --que aixis anomènan las balmas--.¹⁸⁴ Una n'hi ha, grossa, sota la roca hont seu l'església, que ocupa'l bell cim del turonet. La vall és es-

treta y llarga, y, en ivern, estan temps sens
veure·l sol. Par[t] davall del poble naix una
gran font sota·l camí, al fons de la vall. La
[f. 23v] serra està habitada per los / isarts. Mitja
hora riu avall se troba, a dreta, una capella
antiga de S. Jaume, reformada, sens res de
particular.¹⁸⁵

[CBC, ms. 1466]

[f. 18v]

Tuixent,¹⁸⁶ 24

Com casi tots eixos pobles, està en una
altura, cap d'una coma que li ve de llevant, y
domina una verdosa y rica vall, que ròsan¹⁸⁷
y règan, per totas bandas, benèficas ayguas.
Lo fil de las serras és bell¹⁸⁸ y variat; la
vall és ampla y hermosa, com cap altra de las
que acabo de veure. Las casas són ròniques y
d'aire pobre, bé que no és la pobresa, sinó·l
venir-ne de mena, la causa de l'emigració de
sos habitants.

A las 4 del matí partíam cap a Fornols¹⁸⁹
per la ribera dreta, seguint un camí planer,
pla y avall, fins a la vista del poble. Allí
lo camí s'enfila per un rast, magre y pelat, y
no triga a arribar-se a Fornols. En lo temple,
hont digui missa, res hi ha de notable, sinó
uns incensers gòtichs, un poch espatllats, que
serveixen encara, y un altar a la dreta, gò-
tich, no despreciable, hont se venera una
primitiva imatge de la Verge.

En la part baixa de Fornols hi ha la ca-
[f. 19r] pella del Roser, / que té en son altar major,
cubrint tot lo pany de paret, una gran tela,
pintada en algun convent de dominicos de Cata-
lunya, hont, després del retrato de s. Domin-
go, s. Jacinto, dels papas y principals sants
de l'orde, hi ha los sants y beatos dominicos
de nostre país, y ls principals protectors de
l'orde, y alguns retratos de descendents de la
familia del sant fundador. No contí las figu-
ras, mes seran...¹⁹⁰

La tradició és que l'any 35 deixà aquella
tela allí, o la llansà, un soldat de caball¹⁹¹

que passava. És un quadro digne de conservar-se. Si l'orde de predicadors reflorés en Catalunya, l'haurian de adquirir. Entre els sanctis¹⁹² dominicos catalans, hi ha s. Pere de la Cadireta.¹⁹³

Des de Fórnols se puja una collada, mitja hora lluny, y allò és l'extrem occidental del Cadi, que baixa ràpidament cap al Segre, es-[f. 19v] borrat per altres peti/tas serras, que naixen y moren sense nom ni res de notable. La que apar sa continuació fins a la vall és de terra bermella ab alguna vegetació.

Ani costejant lo Cadi¹⁹⁴ seguint la curva que fa a l'acabar-se, y, decantant-me cap a orient, vegí a Drayent¹⁹⁵ part [d]allà d'un riuet, a hont arribí al cap de mitja hora.

Drayent¹⁹⁶ també està en un serradet, dominant una vall montanyosa y dilatada. Lo bosch corona las serras veïnals, mes va disminuint sempre, com lo cabell en una testa tinxosa, y no trigarà a desaparèixer, gràcies a la imprudència de aquesta gent. Mentre baixa-

va jo al poble, un home feya baixar a cabus-
sons dos pinatells¹⁹⁷ de pochs anys, tallats
[f. 20r] arran de terra,¹⁹⁸ havent-n'i [?] / de sechs
y de cansats de viure dos tirats de pedra més
amunt.

En la parroquial, església nova y senci-
lla, y petita y escafida¹⁹⁹ com totes las mo-
dernes, no hi ha res de particular. L'antiga
parroquial està a deu minuts del poble; és
bisantina y dedicada a Santa Margarida. Son
altar està trossejat a un costat de la iglé-
sia; és gòtic de la decadència,²⁰⁰ mes és
digne de més cuidado.

[f. 24r] 26. Partida de la Seu...²⁰¹

[f. 25r] A las 5 partiam de la Seu, y, riu avall,
riu avall, ara a la dreta, ara a l'esquerra,
he arribat a quarts d'onse a Organyà. Verament
los rius embelleixen sobre manera los païssos;
eixas montanyas, nues en gran part, rocosas y
calcàreas, reben del Segre una alenada de vida
que las²⁰² engallardeix, y, ab la faixa de
verdor que estén lo riu aurifer²⁰³ a sos
peus, són tot[al] una altra cosa. Los riberenys
aprofitan²⁰⁴ sas ayguas, sangrant-lo per
quatre o cinc canals, per abeurar sas deve-
sas, regar sos horts y rosar²⁰⁵ sos camps,
que dónan almenys dues collites.

[f. 25v] Lo que fa més impressió en eix camí són
los ponts de Sant Armengol, que pàssan lo
viatger d'una banda a l'altra del riu, fets en
una època de barbarie²⁰⁶ e ignorància supina
per un bisbe, y per un bisbe sant, que visqué

predicant y civilisant, y morí en lo millor de sa hermosa missió, en la mateixa obra del pont de Bar, que dirigia. Diu que, al saber sa cayguda del pont comensat, y no acabat encara abuy, sortí tot lo capitol de la Seu a la vora del riu a esperar que passàs lo cos del sant; se posà aquest en lo Salit,²⁰⁷ hont hi hagué una capella, anomenada Sant Armengol, fins a²⁰⁸ l'any trenta-cinch. Probaren los canonxes y beneficiats de traure'l de l'aygua, y ningú no pogué, sinó un prebené²⁰⁹ o escolà de la Seu.

Lo pont més celebrat del sant, junt ab lo pont del Diable, que tenia sota,²¹⁰ ha sigut trencat per Martínez Campos en eixos anys de guerra.²¹¹ Lo traginer m'ha ensenyat, a dreta del riu, a vint passas del pont, lo forat a hont diuen que'l sant fermà lo dimoni, que li destorbava l'obra, destruïnt de nit lo que ell bastia de dia, y las ungladas que dava a la [f. 26r] roca, agitant-se en sa inútil desesperació; y, a esquerra, penya amunt, lo raig de suor que hi deixà estampat a l'escapar-se, després de la construcció del pont.

Los constructors de la carretera han esborrat sa capella, més ensà dels Tres-punts,²¹² bé que lo sant fou tirat al riu per los cristins.

A deu minuts d'Organyà, avans d'arribar-hi, se troba una capelleta del Roser,²¹³ que visití. L'altar, triangle²¹⁴ que, dalt, aspira a arrodonir-se, és gòtic del 15²¹⁵ y de notable bellesa. Hi ha moltes imatges pintadas: la santíssima Trinitat,²¹⁶ voltada de serafins de cara encesa pel diví amor, la Verge, y, entre altres quadrets, n'hi ha un d'historich, referent a la mateixa capella, y no és dels pitjors. Dos joves de Roca Mora, casa de camp del veïnat, passavan²¹⁷ per davant d'ella quan un dels dos, encès en ira, volgué matar a l'altre. Li apuntà lo coltell, mes aquest anà a ferir son propi pit. Són dues figures, vestides a l'ús del temps, plenes de gentilesa.

[f. 26v] La parroquial d'Organyà és bisantina,²¹⁸ y té de notable la fatxada de pedra picada, y, sobre/tot, la portalada, de quatre columnes y altres tants arquets, l'altar del Roser, gó-

tich, y una Dolorosa ab son santissim Fill als
brassos, hermosament pintat.

Vora·l temple hi havia una creu de terme,
que desaparegué l'any 35, restant-ne sols dues
o tres pedras.²¹⁹

27. A las quatre del matí sortíam de la
vila ab lo v[icari] mossèn Colom, encaminant-
nos a Santa Fe, a hont arribàrem dues horas
després. Eixa capella està al N.O. de Organyà
y l'aguayta, y domina sa vall y tot aqueil
pahís. Segons la gent del pahís, és germana de
Sant[a] Carramia, que·s veu al S.O., al cim
d'una montanya alta y punxaguda, y de Sa...²²⁰
que·s veu no tan lluny, a l'O.E. Des de allí
se ovira·l Montserrat; al N.E., l'extrem de
Cadi; al S., per entre montanyas, lo Pla
d'Urgell; al S.O., Montanicell,²²¹ poblet po-
bre, posat al cim d'un turó llargarut; y,
més enllà, las Set Comellas,²²² terra àrida
[f. 27r] y seca; més ensà de Orcau²²³ / y un poch més
a ponent, lo Pitarell, hont hi ha una cova mi-
llor que [la] de Oliarmini,²²⁴ que, per falta
de guia, no trobarem.

En Santa Fe se trobans castanyas de mar petrificadas, hont la gent creu veure grabats los dits de la santa, y diu que són las pedras que li tiràvan y que ella copsava al vol, estampant-hi sa hermosa maneta. En eixa actitud està representada en l'altar major en una pobre y sencilla escultura²²⁵ a una banda d'ell,²²⁶ y, en l'altre, en l'acte de ser degollada. En la paret del temple hi ha penjat un enorme serpent embalsamat; té de vint-i-cinch a trenta palms de llarg, y l'envià de l'Africa un missioner fill d'aquest pahís.

Des de Santa Fe nos dirigírem, enfilantnos a una muntanya més alta encara,²²⁷ a la cova de l'Olimini,²²⁸ anomenada així per un oli o mineral que hi havia. No hi poguérem entrar per no trobar-la. Al mateix endret, a cosa d'una o dues horas cap a mitgdia, hi ha,²²⁹ al cim d'una serra, lo poble de Montanisell.²³⁰ Lo rector de Pessonada conegué un sacerdot, que fou lo primer vicari que hi havgué, y aquest deya que havia tractat al fundador, lladre vell retirat, per no poder ja exercir lo seu ofici. Ell havia fet allí unes

[f. 27v] barracas, que més tard se tornaren casas, y
havia comensat de conrear²³¹ aquells camps, y
al mateix temps era un oracle pels lladres, y,
quan se veia apretat, un bon espia pels mossos
de l'esquadra.²³²

* * *

[f. 28v] Sortint de la Pobla²³³ se veu, a la dreta,
Sosis;²³⁴ bosch de Llenia, entrant a Co-
llegats, a l'altra part del riu;²³⁵ Colla-
gats,²³⁶ forat dels Cornuts,²³⁷ Penya Gros-
sa,²³⁸ Colomera, de tosca, hont hi ha molts
coloms boscans; Argenteria,²³⁹ sota l'estany
de l'Argenteria, que no-s veu. És un tros de
montanya de tosca, ab lleixas o posellas y
poselletes²⁴⁰ plenas de verdor, degotant de
una a l'altra, o rajant aygua cristallina, que
a l'hivern és gel a fils, cascades, cres-
pats²⁴¹ y estranyes²⁴² eures que s'enfilan
des de baix, sabinas, &c.

Sortint de Collagats se veu a esquerra el
poble de Pujol.

He vista l'Argenteria a últims de joliol,
en lo temps en què està més despullada de sa
bellesa principal. En temps d'hivern, quan
tots aquells cortinatges de tosca, aquells
brodats en ras finíssim, aquells entretallats
en triat evori, se tòrnjan de cristall, deu
semblar allò la vel d'una fada del nort estès
al peu d'una gelera.²⁴³

Fa ressaltar sa boniquesa, y la Colomera,
que'n sembla un fragment, lo aspre y aspadat
de las vehinas montanyas de roca, y de una
sola roca, que s'aixécan com a parets de l'abi-
isme per hont camina'l viatger, a dos palms
[f. 29r] de l'abisme de / las ayguas, que udola a sos
peus. Avans d'arribar a l'Argenteria, se veu a
l'altre banda un segat²⁴⁴ en la roca viva,
espècie de fol

- 245

més alta que la de Cor-
²⁴⁶saví y més estreta, per hont desemboca un
torrent anomenat "de l'Infern".²⁴⁷ Després se
troba l'hostal de Morrerias,²⁴⁸ hont hi havia
un gran salt, fins que's trobà en Gerri una
font salada més important que aquella. Ribera
enllà, sobre un turó, se veu Bresca, poble de
²⁴⁹pocas casas.

Poble de ayre antich, negre, lleig, de carrers estrets y torts; té quelcom de l'espirit revolucionari dintre de si, puig arrasà, l'any trenta-cinch, la capella de S. Sebastià y San Feliu, sa parroquial, ocupant ara el lloc d'aquesta lo magnífich temple romànic²⁵¹ del monestir de Gerri,²⁵² del qual²⁵³ res més ne resta. Està a l'altra banda del riu, davant la població; son frontis, fins a mitj cos d'edifici, és de pedra, mes sembla postís, puig la vera portalada bisantina està dintre. Del chor primitiu, gòtic, sols ne resta el tornaveu del setial de l'abat. L'altar de Santa Catarina és lo millor que resta: gòtic y ben conservat; en lo major hi ha algun marbre. Vora la porta, a mà esquerra, hi ha un sepulcre de marbre vermell ametllat, del país; ocupa la part superior una bonica y cencera estàtua d'un abat ab sos guants, anells y crossa. Varis quadros hi ha d'algun mérit en la sagristia, església y camaril, ocupant un pany de paret d'aquest un representant la con-

[f. 30r] sagració del temple.²⁵⁴ és gran / y de moltes figures, ocupant lo centre los bisbes, abats y el comte de Pallars. Consérvan un pandero quadrat de dos palms de costat, hont estan pintats un jove y una minyona vestits a estil de últims del segle passat, ballant una dansa del temps.²⁵⁵ Las anomenadas "prioras"²⁵⁶ lo tocàvan cantant en los "batistiris" --així s'anomenen los bateigs--,²⁵⁷ presentant-se a l' hora del dinar y cantant corrandas als convidats.

[f. 31r] Peramea, o Perameya,²⁵⁸ és lo primer poble que s'troba anant de Gerri a Pobleta;²⁵⁹ era vila, antigament, y habitació del comte de Pallars. Hi ha una torre senyorial, encara, y, de sa cuyna, uns celebrats cremalls²⁶⁰ en esta forma;²⁶¹ los quatre ganxos, o penjadors, cònstan quiscun d'altres quatre barretas de ferro torsut.²⁶²

La taula del comte és estreta y llarguíssima; no té pas tres palms de ample y té un[s] quatre metres de llarch; los cantells són ribetats o...²⁶³ y ls quatre²⁶⁴ calaixos tenen, davant, un dibuix gòtic de molt bon

gust. Sobre la taula de la sagristia hi ha uns
baixos²⁶⁵ relleus, quadros dels apòstols y de
N. Senyor, que serian bocins d'algum antich
pali; són de bon gust. Davant la parroquial²⁶⁶
hi ha un tossalet, abuy coronat per un hort
voltat de fonaments de paret; aixa paret és lo
que resta de l'antich castell que dominava el
poble.²⁶⁷ Una torre li resta, a Peramea, d'a-
quells temps en sa banda de mitgdia.²⁶⁸

La iglésia y un²⁶⁹ trosset de carrer
estan empedrats ab pedras menudas formant di-
buix, y la casa de...,²⁷⁰ hont se conservan
los cremalls,²⁷¹ té dibuixos, figures, proba-
blement fetas ab motillo, en los trobals²⁷² de
las salas y cambras. Una banda de carrer²⁷³
té volta de cap a cap, que anomènan los de la
població "coberts".²⁷⁴

* * *

[f. 31v] Des de Gerri a Capdella còntan 7 horas;
se tròban y s'atravéssan²⁷⁵ Perameya, Bretuy;
Moncortès queda a esquerra, com son estany,
ample, blau y espayós. Hi havia alguns "cabus-

sons", espècie d'ànechs boscatsans,²⁷⁶ que no són bons per menjar; hi ha molta "boba",²⁷⁷ boga;²⁷⁸ vora, hi ha rouredes y alcínies, y a ponent lo domina la casa grossa de Cabestany (Cap de l'estany).²⁷⁹ A esquerra se veu Mentreuy, poble de 6 cases; s'atravessa la Pobleta,²⁸⁰ que té un hermós altar major gòtic. A ponent de la Pobleta, Estavill; ribera amunt se veu, a dreta, Envall, y Veranuy²⁸¹ al cim d'un serrat; sota, hi ha l'ermitatge de la Verge de la Plana,²⁸² y Antist al seu davant, a esquerra. Se deixa a esquerra Castell d'Estahó²⁸³ y Estell;²⁸⁴ Monrós,²⁸⁵ a la dreta, ab sas anexas: Pahuls²⁸⁶ y Pobellà. La Torre de Capdella se deixa a dreta, ab sa anexa Ayguabella; Espuy, que s'atravessa. Lo riu que ensenya el camí és Flamisell des de la Pobla a Cinterada;²⁸⁷ d'assí a Capdella, Bosia.²⁸⁸

A l'hivern esta vall veu pocas horas lo sol; per això los de per avall, per²⁸⁹ mal nom, li diuen la Vall Fosca.²⁹⁰ La Noguera Pallaresa és anomenada, en Capdella, Noguera-la.

Lo poble d'Espuy és al voltant d'un pujolet que, en altre temps, era base d'una torra; de la montanyeta aqueixa, ne diuen "lo Puy"²⁹¹, que pot haver dat nom al poble. Capdella²⁹² pot venir de "cap d'ella" --de la vall--, o de "cap de lla".²⁹³

[f. 32r] En Capdella tres persones saben de llegir; així és quel pàrroco, que és qui sab més, és lo secretari, jutge y alcalde. Ell ha d'escriure totas las cartas, resoldre totas las qüestions, traure de tots los apuros, y això fa que són verament estimats.²⁹⁴ No s'mata cap isart o cap de bestiar, al poble, que no li'n dügen part; de tot li duen present. Fins abuy ha pogut aturar que's ballen balls moderns en la plassa, com lo d'Espuy. Las cansas que cèntan los fadrins són, moltes d'ellas, aragonesas, y, per tant, mal²⁹⁵ pronunciadas y pitjor sentidas. La calsa curta, rossa, ab fil vert las botoneras alguna vegada, lo gech ab coll dret, y la barretina musca o bermella, règnan encara.

Las montanyas que vòltan la vall són de sos habitants, que las arréndan o hi prenen

bestiar a conillech,²⁹⁶ trayent-ne una trentena d'unsas l'any, que-s comparteixen.

No entra un periòdich a la vall.²⁹⁷

[f. 32v]

Bohi²⁹⁸

7 d'agost. A las 4 del matí partíam de Bohí seguint la ribera dreta del riu²⁹⁹ fins que embranca ab la riera de Comaltes³⁰⁰ o de Sant Nicolau.³⁰¹ Llavors la deixàrem per esta. Una y altra estan ombrejades de matas y pins y algun abet, sens faltar-hi'l freixe, amich de las riberas. ¡Quin delit se té, en aquella hora, a la fresca, y anant a la descuberta de hermosos paisatges, que-s desitja veure, de boscúries, tresor³⁰² d'aquells pobres y virtuosos pobles, y de amples llachs, mirall del cel!

A esquerra del riu de Comaltes,³⁰³ en sa entrada, hi ha las ruïnes d'una farga, y, mitja hora amunt, la capella de S. Nicolau,

que ha donat nom a la vall, y, a altretant³⁰⁴
[f. 33r] distància, se veu de sobte, sota'l camí, lo
llach de Llebreta, blau, ample y ple de truy-
tas. Un pescador cercava los filats que havia
parat lo vespre avans, muntat en un barcó³⁰⁵
(aixís³⁰⁶ anomena son nabei)³⁰⁷ de quatre
tions encreuats, que movia poch a poch ab dos
rems mal escalabornats.

Allí deixàrem la vall, enfilant-nos a es-
querra per unes timbas d'hont ne baixa un sa-
llent³⁰⁸ d'ayqua regular. Seguirem lo riu
caminant³⁰⁹ per uns tarterars³¹⁰ intermina-
bles, y no trigàrem a trobar un altre estany,
anomenat...³¹¹ Lo voltàrem per enfilar-nos a
la montanya Serradé,³¹² que, a sa esquerra,
s'aixeca dreta y llisa, fent difícil la puja-
da. Hi muntàrem ab l'ajuda de Déu. Sa cima
està coronada d'un torriconet arruinat, que no
semebla fet per manobres sinó per sencills pas-
tors. Lo cel està serè y sens un tel de boyra,
que semblava haber-se arreconat, escombrada de
cel y terra, en la Vall de Pallars, única en-
contrada que s'amagava ab aqueix vel a nostres
ulls. Lo Pirineu se veu des de Puigmal,
Alp;³¹³ Cadi, montanyas de Carlit, fins a

[f. 33v] Fontargent,³¹⁴ y³¹⁵ / d'assí fins a Po-
sets,³¹⁶ fent aturar la vista, ab la bellesa,
argentada vesta y grandor fora mida, las Male-
hidas³¹⁷ superbas. En aquella direcció, sota
las montanyas de Font del Ferro, se veuen dos
estanys més grans, però no tan bonichs com los
tres o quatre que s'tenen als peus, anomenats
de Como-los-Bienes.³¹⁸ Lo superior està vol-
tat y cobert de neu; sols ne té un bocí de
mitj fosa per l'aygua, que verdeja a la llum
del sol com un redall d'herba. Lo segon està
ja lliure de sas cadenes de glas, que jauen
trossejadas entre-ls rochs de la vora. Algunas
llosas de gel hi nédan, grossas com eras, d'u-
na a altra banda d'estany. Unas cabras entra-
maliadas rodàvan l'altra dia per sa vora; en-
traren, curiosas, massa endins; se'ls trencà el
glas, y nabegaren en una llosa d'aquellas fins
que l'ayre la tornà a la vora. Tota eixa vall,
fa un mes, estaria coberta de neu; ara la mitx
abriga encara ab lo vestit esqueixat de inmen-
sas congestes.

[f. 34r] A ponent, en últim terme, domina / lo am-
ple y espatillut tossal de Turbó,³¹⁹ en ple

Aragó, y més ensà...³²⁰

A mitgdia, Monsén,³²¹ domina[n]t tot
aqueix bosch de montanyes y montanyetes, entre
port d'Erta³²² y Ginebrell y Espot.

Un deslliga las de Capdella de las [d']lest
últim poble. Se veu la vall de Llachs³²³
nuar³²⁴ sa cinta argentina ab la de Sant Ni-
colau, y, darrera las dues, se comprèn la vall
lacustre de Estany Tort.³²⁵ Des de allí bai-
xarem a coll Arenós, y, a l'arribar al que el
domina per llevant, s'aixecà davant nostre una
ramada d'isarts de 15 o 16. N'hi havia alguns
de l'any, que no-s quedàvan enrera en sa lles-
ta fugida cap amunt. En cinqu mins havien
desaparegut del tot.

Lo riu que atravessa la Vall de Bohí és
lo Tor,³²⁶ que naix d'una fonteta damunt del
llach de las Monjas,³²⁷ al cap de la vall;³²⁸
avans d'entrar al Nogueral³²⁹ Ribagorçana,
dóna nom al poble Castelló de Tor. Alguns
diuen que el prengué del taure³³⁰ que descobri
la Mare de Déu de Caldes.³³¹

9. A les tres del matí, missa a la parroquiai,³³³ y, després, prenguerem lo camí de Caldas.³³⁴ A tres minuts del poble se troben las ruïnes de la capella de S. Pere, de la qual ne resta sols cencera una gran pica de l'oli, oberta en un còdol³³⁵ de granit, y que està com un obús de boca al camí. Sobre eixa ruïna hi ha la de una capelleta³³⁶ de la Verge de Caldes, que fàcilment se pot refer; més enllà, també a la dreta, hi ha la de S. Antoni de Pàdua. Se passa després la riera de S. Nicolau, y, mitja hora amunt, prop de la font del Boix, que és a esquerra, se troba una altra capelleta, d'un metre d'ample, també³³⁷ espatillada, en què s'ligeix³³⁸ un gran miracle que obrà la Verge en una senyora tulida, que, anant a caball, al veure des de allí la capella de Maria, digué: "Baixau-me!", y s'posà a caminar, anant a donar gràcias a sa celestial benefactora.

A l'altra banda del riu se veu saltar la admirable Sallent,³³⁹ encaixonada en una ca-
[f. 36r] nal que s'ha obert en la roca viva. / Salta sens esbollar-se, com un ram de fil de mans de la filadora; troba una roca a mitj saltant, y des de allí torna a llansar-se en fina, llisa y compacte madeixa, entre las dues parets de roca, fins al rebollar³⁴⁰ de faig, deixalla d'un gran bosch tallat,³⁴¹ que tapisa el³⁴² repeu de la montanya.

Per sobre el santuari un segueix un corriol entre ballaners y boixos, y, més amunt, entre faigs y pins superbos, anant a passar per prop de la Sallent, que en son primer salt³⁴³ és escabellada, fressosa e indòmita, com una fera que domaran, avans de gayre, las rocas de sa presó. Seguim bosch amunt, fins als primers pradells regats per regaladas y abundosas ayguas, y nos decantam a l'E., enfilant-nos per las enboscades espatllas del Capseras.³⁴⁴ Mitja hora amunt se troba un replà, y, après, un altre, y ja s'troba la montanya esporreta³⁴⁵ y nua, si no és de tarterals³⁴⁶ y congestas.

347

Posats al cim, no és gran l'espectacle

[f. 36v] que's / descobreix vers l'E, puig la muntanya, aprimant-se y formant oscas immenses, com una formidable serra, s'hi estén y tot ho tapa ab sos aspres punxons, més alts que'l Capseras, y desgraciadament inaccesibles; per això no posarian aquí la torre, signe geodèsich.³⁴⁸

Comaloorno³⁴⁹ s'obre als peus ple de neu encara, que envia sas ayguas destiladas al Thor,³⁵⁰ que anguileja, sens deixar-se veure, al fons de la vall de Caldas. Al S. se veu lo bosch de montanyas tallades per la vall de Llachs, Sant Nicolau, Taüll y Ginebrell, aixecant damunt totes Monsent³⁵¹ son front planer y enorme.

A l'O., plans grandiosos al peu de la serra, clapejats pels hermosos llachs Llebriquetos,³⁵² estany Gémena,³⁵³ e[stany] Roig³⁵⁴ y altres; part dallà del pla, terras ferruginosas, la serra d'Erill, que, essent la que domina Bohí, apar des de assí una carretada de terra; serras que'l guia no'm sab anomenar, y, a l'extrem de l'horissó, Mon-

sech,³⁵⁵ que, alt y planer, allarga sa curba
fins a Turbó,³⁵⁶ que sembla un pa immens al
mitx de tanta serra.

[f. 37r] Al N., sota la serra, l'e[stany] Roig,³⁵⁷
e[stany] Negre, y un altre més prop, que no li
sé'l nom; darrera d'ells, unida a las³⁵⁸ Cap-
seras, la serra de...,³⁵⁹ que té en son puig
més alt la torre dels Enginyers;³⁶⁰ més en-
llà, las serras de Rius y Colomers a dreta;
las de l'Hospici de Viella³⁶¹ a esquerre; do-
minadas totes per l'hermós y formidable Mala-
detta, que ls domina y aixafa ab sa grandor.

Des de pochs punts l'he vist tant bé com
d'aquí; ni un núvol entela³⁶² sa blanquissima
vesta de neu; son fil de serra no està confós
per cap altre; son front s'aixeca sol en l'es-
pay sota la tiara immensa del firmament, que
sembla feta espresament per ell. Lo sol de
mitjdia barreja sos raigs d'or a sa crenxa³⁶³
d'argent, y las otras montanyes, assegudas a
sos peus com esclavas, dretas com alabardas a
sos costats, afileradas o en desordre, vesti-
das de bosch o despullades, de front rient o

estifollat pel llam, contémplan, mudas d'admiració, sa excelsa³⁶⁴ reyna.

[f. 37v] Baixàrem de las Capseras petr[il] l'O.,³⁶⁶
deixant-nos anar, un xich més avall, per una
pala³⁶⁷ o rossolador que dóna prop d'un es-
tany. Eix, en sa part O., té,³⁶⁸ com un domès
blanch³⁶⁹ posat en sa vora, una gran conges-
ta, que uneix ab ell la serra. L'havíam d'a-
travessar per pujar a la serra...,³⁷⁰ mes no
gosàrem de por de rossolar a l'estany, hont
hauríam quedat gelats. Baixàrem més, y, per
uns feixanchs³⁷¹ o singleras verdas d'herba,
ab molta pena y temps, y perill, pujàrem a
hont volíam, bé que, llevat la vall de Bono³⁷²
y Bisiberri,³⁷³ plena de pins, ayguas y ver-
dor, res més vegérem. Baixàrem als plans
de...³⁷⁴ passàrem pel costat de sos dos es-
tanys, que reflectan en son ample y rodó-
ne[n]ch mirall la verdor de las voras, sembra-
das de pinatells^{374bis}. Part davall d'una com-
nafra bermella³⁷⁵ de la montanya, que també
bermelleja, maix la font del Ferro, que apro-
fitan los malalts de Caldes. Lo bosch de pins
y abets que s'estén des de allí fins a prop de

[f. 38r] l'establiment, per / la serra y per lo pla, és comparable als de S. Joan de l'Herm.³⁷⁶ Com en aqueix, n'ha passat un³⁷⁷ torb aterrant-los, arrancant-los d'arrel, escapsant-los, trencant-los pel mitx com canyas de vora el riu,³⁷⁸ y de un a un, a gabells, de cap per avall y a trossos, llansant-los aquí y allà, sens orde ni concert. Allò és un camp de batalla, hont han caygut los millors soldats d'aquellas serras.³⁷⁹ Molts ne r'estan, encara, y, en algun cantó, casi tots; mes, ay!, segons diuen, se prepara una altra exterminadora tallada.

[f. 39r] 13 d'agost. Després de dir missa, a les 3 sortírem de Bohí. Admirí a la llum de l'alva, una vègada més, aquella vall, que té en sa capsalera la Verge de Caldas y,³⁸⁰ en cada espona, tres pobles hermosos plens de gent sencilla y primitiva, y amanta de son pahís, tant, que, si algun³⁸¹ se'n va a servir al rey, torna, acabat lo trènit,³⁸² a empunyar lo bastó y ganxo de pastor que deixà quatre anys³⁸³ per lo fusell.

A tres quarts de Caldes se troba l'estany de Caballers,³⁸⁴ hont los dels banys pújan a pescar molt bonas truytas. Passat l'estany, s'adressa la pujada; lo granit se va mostrant més nu, y la terra va fent-se més rara. La vegetació també va minvant, mes fins al port³⁸⁵ se veu algun pi raquitich, nascut en una falla de roca per batallar ab lo torb y ls temporals, que no li deixan créixer y espigar. Puji al turó que s troba a part esquerra del port per veure l'estany de Mar.³⁸⁶ Està part davall, umplint³⁸⁷ una fondalada³⁸⁸ ab sas ayguas blavosas y amplias, que s còlan vers la Restanca xica, que està sota la grossa,³⁸⁹ par[t] damunt / del[s] prats d'Artias, a mitja costa. Lo torrent que baixa de l'un a l'altre, y de la Restanca al riu, forma una continua cascadeta, blanca y escumosa. Des del turó de port³⁹⁰ de Caldes³⁹¹ se veuen 10 estanys, no contant los estanyets. Cap a las serras d'estany³⁹² Tort³⁹³ se veu, fosch y abrigat per la montanya, l'estany Negre;³⁹⁴ més ensà,³⁹⁵ l'estany de las Monjas,³⁹⁶ que és lo més obert, y s veu vora mateix del camí; lo Travessani y l'estany³⁹⁷ de Cap del

[f. 39v]

Port; ³⁹⁸ la Restancla, passat aqueix, ³⁹⁹ y la Restanca de baix. Una y altra són utilisa-
das, y potser deuen son nom a l'ús ⁴⁰⁰ per què ls fan servir los aranesos. ⁴⁰¹ Quan tenen molta llenya tallada baix, ne fan un gran feix, de tots los feixos particulars, que lligan a part y assenyàlan, y la pòsan en mitx del riu, després d'haver barrat l'estany; quan hi ha prou ayqua, lo desembàrran, y el riu arrossega lo gran feix, que guian ab cordas los llenyatayres des de una y altra vora.

Des del ⁴⁰² cim se veu part de la Vall de Aran, las Malehidas de ple a ple, ^{402bis} l'es-
quena de Comaloforno ⁴⁰³ y Sarradés, ⁴⁰⁴ los cims de estany Tort, ⁴⁰⁵ Espot, ⁴⁰⁶ y, de N. a E., la cordillera pirenayca, quelcom del pla [f. 40r] de Beret, mes no / lo Pallars, per haver-hi una altra cima entremitx.

A las dues arribí a Artias; a las 5, a Jesa, ⁴⁰⁷ hont me quedí. ¡Que verda és esta Vall d'Aran, comparada ab moltes otras del Pirineu! L'ayqua raja per tots cantons; lo blat grogueja entre verdosos prats que espéran

lo redall; los arbres abrigan las montanyas;
las montanyas abrigan los pobles, que's dónan
la mà des de Tredòs a...⁴⁰⁸

Tredòs és lo poble més amunt de la comarca de Pujòlo, que conté cinc pobles, des de Artias cap amunt.⁴⁰⁹ Eixos pobles tenen per patró lo s. Cristo de Salardú, fet per mà de àngels, y la Verge de Cap d'Aran;⁴¹⁰ sobretot, la de Mongarre, que van a veure en professió lo dia...⁴¹¹ de joliol.

En Mongarre escrich estas rallas, la vigília del 15 d'agost. Hi he⁴¹² vingut per la pujada de sobre Bagergues;⁴¹³ he vist la font del Garona, que un bou aixugaria, y la del Noguera. Aquesta me deya'l guia que (al principi) se llevà primer que l'altra y-s trià lo bon terreno, planer y herbós; y l'altre, venent lo bon país ocupat, se n'anà per rocas y afraus cap a Aran.⁴¹⁴ Lo Garona passa per [f. 40v] Aran --bramant. / Noquera per Lus -- tut dous, diuen los aranesos.⁴¹⁵

Mongarre⁴¹⁶ és una de las hermites més ben posades del Pirineu. Per un costat té

Aran, y, més a prop, lo vert y grandidós pla de Beret, a mitxdia, y, al nort, pobles pagesos y pastors de Fransa y d'Espanya. Lo pla és abrigat per altas muntanyes, coronadas de abets y pins,⁴¹⁷ per una banda y altra, especialment pel nort, y sembla com una continuació del de Beret.⁴¹⁸

[f. 41r] A las 12 comensa d'arribar la gent de Canejan,⁴¹⁹ que fan l'aplech (per bergonya nostra, puig los espanyols hi són en minoria); los pastors van⁴²⁰ ab un com⁴²¹ solideo blau, negre o bermell, que té al cim línies irregulares⁴²² que fan recordar la montera⁴²³ asturiana, tricot doble y esclops ab punta cap amunt, ben ferrats.⁴²⁴ Los pagesos vesteixen trajo de burell o blau, des de la boyna (alguna n'hi ha de bermella) fins als pantalons, que són més amples que de costum; duen⁴²⁵ sabates grossas y un bastó tan llarg com ells, que saben rebatre quan convé ab la forsa d'una catapulta. Algunes barretines bermellèjan entre-los barrets y boynas,⁴²⁶ y, entre elles, la més llarga que he vista fa temps. Las donas, tan las espanyolas com les franceses, van

vestides ab robes de colors virolats; estas
duen lo mocador blavench, blanquinós o vert,
al voltant del cap a manera de corona. Unas
n'hi⁴²⁷ havia (no sé d'hont són) que vesteixen
un trajo verament d'estat mitja: vestit ca-
si⁴²⁸ negre y esporret,⁴²⁹ ab devantal gro-
g[ulen]ench com l'ample cinyell de⁴³⁰ dues cin-
tas que·ls pénjan fins a prop de terra, corba-
ta blanquinosa y florejada, una caputxeta, o
toca,⁴³¹ petitíssima, al cap, que·ls cau poch
més aball del coll, y, damunt, una còfia ber-
mella.

[f. 41v] La vigília de la Mare de Déu,⁴³² a las
12 del dia, comènsan a arribar a rua feta,
pels ports d'Orla...⁴³³ y d'Aneu,⁴³⁴ las
dones ab lo cistell al bras, los homes ab lo
sarró penyat a l'espatlla o tirant per las
banyas algun moltó que anyora la ramada. A⁴³⁵
grupos y fileras, se veu baixar entre·ls pins
gent de totas bandas. Van a veure la Verge y,
després, al rnt. administrador del santua-
ri,⁴³⁶ que reb a la porta de la casa, davant
d'una taula coberta ab un drap vermell, las
almoynas y missas que se li encomànan per la
Verge. Qui presenta alguns sous, qui un for-

matge (un li'n vegí presentar de 29 lliuras), qui un anyell o una obella, que, belant, va a reunir-se ab la ramada⁴³⁷ de la Verge. Per cada almoyna se'ls dóna una mesura de vi, present estrany, mes molt agradós⁴³⁸ per qui ve de passar lo port per llarch y dolent camí, en lo fort de l'estiu.

Se cèntan, après, les vespres solemnement y's fa una professó, trayent de son camaril a la Reyna de la vall⁴³⁹ a passejar per ella, en trionf, a mostrar-la als pastors y page-sos⁴⁴⁰ que s'hi encomànan; als pradells verdos que / adorna; als boscos que ha centúrias la ombrèjan; als blats que encara verdèjan més avall, perquè-los guarde de pedra; al poble de Mongarre, perquè l'abrigue ab son mantell; a la terra y al cel, als homes y als àngels. ¡Com ressona en las pinadas y abetars l'himne preferit de la Verge, l'Ave maris stella!! ¡Com escolta la gent del camp aquells melodiosos versos, que no entén, però que li pàrlian al cor! La llarga professó, des del padró, a hont un bou descobri la santa imatge, se'n torna a la capella, y en la entrada los

[f. 42r]

sacerdots s'atúran a cantar unas absoltas pels devots difunts, y, après, tórnan la Verge [a l'altar. Càntan los goigs, y comènsan las confessions.⁴⁴¹

A la nit, a les dones, se'ls permet quedar-se (a falta de cambres) dins lo temple, que fan ressonar fins a alta hora ab sos himnes y càntichs a la Reyna dels àngels. Moltes pàssan la nit en oració, adorant una imatge de la Verge,⁴⁴² que-s deixa sobre un pilaret en⁴⁴³ la barana del presbiteri, y anant tot sovint⁴⁴⁴ de genollons a besar ses divines plantes, des del cancell de la porta forana.

A trench d'alva se diu missa, se fa comunió general, y, com un aixam d'avellas al sortir del rusch, se'n van, quiscú per son [f. 42v] cantó, gi/rant los ulls des de las serras, per veure una begada més y despedir-se de la Verge de Mongarre, que no veuran fins a l'any que ve.

Ells hi tornaran, a l'aplech,⁴⁴⁵ si alguna nova desamortisació,⁴⁴⁶ sense cor ni

seny, no acaba de robar a la Verge de lo poch que li queda, trayent als sencills habitants de Canejan,⁴⁴⁷ de...,⁴⁴⁸ dels peus de la verge espanyola que ls té enamorats, y trencant eix tendre llaç de dues terres veïnes. Ells hi tornaran, m[es]l jo, que per atzar m'hi trobo, no hi tornaré pas, probablement; mes no serà per falta de voluntat, puig me'n vaig encantat de eix país, niu de tradicions cristianas, enamorat de la Verge y de sos sencills, amables y, sobretot, cristianissims cortesans, los francesos y ls espanyols de eixes montanyes. La Mare de Déu de Mongarre, que ls abriga a ell, estenga son beneït mantell fins a la plana, a una y altra banda de Pirineu, y fonga'l gel de⁴⁴⁹ la falta de fe, que tants cors hi glassa.⁴⁵⁰

Lo dia de l'Asumpció, a las 10, canti l'ofici, que fou de tres capellans, predicant lo s. rector de Jessa, que ho és d'assi;⁴⁵¹ després se féu altra professió, cantant l'Ave maris stella. / Després de mitgdia se n'anaren, com diu que és de costum, gran part dels francesos que restavan, per passar lo port y

[f. 43r]

arribar a casa llur⁴⁵² a bona hora.

16. A les 7 partim, ab mossèn Joan,⁴⁵³ a Montolieu,⁴⁵⁴ lo puig més alt d'esta cadena de serra, des de Pont de Rey⁴⁵⁵ fins a...⁴⁵⁶ Pujarem rivera amunt del Noguera; trencarem a la dreta, a cinc-cents passos, per la vall de Forcall;⁴⁵⁷ hem atravesat l'extrem del pla de Bagergues,⁴⁵⁸ per damunt l'estany Negre,⁴⁵⁹ hont hi ha mines de plom deixadas. Com lo Montolieu⁴⁶⁰ estava emboyrat, hem arribat sols a sa soca (coll de Hortet?⁴⁶¹), més ensà de la Horqueta;⁴⁶² després hem seguit la serra cap a sota·l port d'Orla, y des de allí hem baixat de nou al Forcall, a hont uns pastors francesos nos han convidat de llet de baca ab molta amabilitat.⁴⁶⁴

17. Després de dir missa, partim per la ribera esquerra del Noguera, que anam deixant avall, pujant-nos-en serra amunt. Arribant al cim de la serra, baixam a un llach gran y negre⁴⁶⁵ que hi ha al costat mateix de Mon[ct] Vallier;⁴⁶⁶ mes, com aquest està emboyrat, ab molta pena remontem lo port.⁴⁶⁷ Seguim la serralada fins a trobar lo de Aula,⁴⁶⁸ a

[f. 43v] hont, deix/ant lo guia, me'n baixo jo ab la maleta a coll. Dues hores més avall se m'obre als peus la vall de Conflens.⁴⁶⁹ Lo dia, emboyrat,⁴⁷⁰ no donava grans llums a aquells prats, que escalàvan la serra per cada banda, voltant las voras o marges de la vall⁴⁷¹ en totes ses curves y gracioses ondulacions del mateix domès vert, sens altres taques que algunes fonts, que hi perlejàvan aquí y allà, filant primis y argentins dolls, que rossòlan y s'escorren en un doll major, al fons de la vall. Est torrent⁴⁷² y un altre anomenat...⁴⁷³ s'embrànjan en lo mateix punt ab lo Salat, y d'aquí vindrà al poble que hi nasqué lo nom de Confluens o Conflens.⁴⁷⁴ Res de particular hi ha en sa iglésia moderna, que deixaran haviat per altra que n'estan construint. A una hora rivera amunt està'l poble de Salau, d'una font salada que naixia prop del temple, apagada abuy. Lo fundà una princesa espanyola, que, per sa vida poch ordenada, fou desterrada, primer, a un poble de la Vall d'Aran; després, assí, a hont fundà lo temple, prop del qual y ha, en una pedra, la fetxa de 1056.⁴⁷⁵ Son campanar és en espadan[y]a,⁴⁷⁶

d'un cos d'alt per rebre una campana, y tres baix, quiscun tenint davant una columneta del temps. Al capdamunt, sota la cornisa,⁴⁷⁷ hi [f. 44r] ha / una cara que aguayta baix. La portalada és sencilla, com lo demés del temple, mes, damunt, té encara las armes del Temple,⁴⁷⁸ que la ocupà, després de las monjas, fins al 1793.⁴⁷⁹ La princesa...⁴⁸⁰ trobà assò desert, voltat de boscos impenetrables,⁴⁸¹ e hi fundà un convent de religioses, prenent per patrona una Verge que fou de gran devoció per eixos pobles y ls d'Espanya, fent-hi grans romiatges. Los espanyols pagàvan tot l'anys l'oli de la llàntia.

Lo s. rector m'ha contada esta tradició. Aqueix convent de monjes fou desconegut molts anys dels pobles abuy vehins de Fransa, tan emboscat era'l país. Una vegada un ayguat se'n dugué algunes vigues treballades ribera avall del Salat, fins a Oust.⁴⁸² Sos⁴⁸³ habitants tingueren una prova de que no estava desert, aquell racó de Pirineu. Dos⁴⁸⁴ o tres cassadors, trencant branques y verder, arribaren a una altura vehina, des de hont vegeren lo⁴⁸⁵ fum del convent; no gosaren baixar-hi sense

anar a cercar més gent, y quina⁴⁸⁶ fou sa sorpresa, al veure allí un monastir de monjes!

19. Després de la missa he partit de Conflens, ribera avall del Salat. Un tres avall se troba el pont de la Taula,⁴⁸⁷ per [f. 44v] haver-hi avans una palanca de fusta, / que hi posà un espanyol. La riba és verda, emboscada, brollant-hi ayqua pe[r] tots cantons. A Seix⁴⁸⁸ s'aixampla en una espayosa plana, plantada de vinyas y arbres fruyters. La vila està a una y altre banda del riu, lligada per amples ponts. Té una hermosa iglésia, bona part de la qual sembla antiga; son campanar en espadanya⁴⁸⁹ retira al de Salau, y és tot de pedra picada. Un vell castell, mitx palau, guarda la vila.⁴⁹⁰ Avans d'arribar-hi n'he vist un altre en ruïna en un cap de serra, anomenat de la Guarda, o Guardo.⁴⁹¹ A Oust,⁴⁹² no·ns hi hem⁴⁹³ aturat, y, des del cotxe, res he vist de particular sinó el Mon[t] Vallier, que s'alça al cap d'una cadena de serra, que ve del nort a sos peus; diuen que no s'hi puja sinó per Espanya.⁴⁹⁴ Més amunt se troba, escampat, lo poble d'Ercé;⁴⁹⁵ un

estany anomenat de Lhers⁴⁹⁶ o Ers,⁴⁹⁷ que hi
ha dalt de la serra, deixa colar ses aigües
per una gran font vora'l camí. La vall és més
ample que la de Conflens,⁴⁹⁸ verda, y fèrtil
en blat de moro, blat, sobretot en herba; las
serres, totes emboscadas. Tot respira benestar
y riquesa. Sols dos noys, en tot lo trajecte,
nos demanaren caritat, y això, cantant.

Pertot he vist barretines y gech ab coll
dret⁴⁹⁹ y roba a l'antiga catalana, mes no en
cap jove;⁵⁰⁰ de manera que dintre vint anys
no-n quedará rastre. Los vells duen la barre-
tina musca,⁵⁰¹ ni llarga ni curta, deixant-la
penjar per darrera com un ret; sols los empur-
danesos la duen ab tant garbo. Duen la camisa
[f. 45r] oberta / en lo coll, com nostres avis; lo gech
de coll dret, los pantalons llarchs ab devan-
tal ample, y la armilla també ab coll dret.
Tot son trafo sembla tallat per nostres an-
tichs sastres; sos esclops ja no tenen lo nas
deforme, y cap amunt, dels de Cosserrans;⁵⁰²
són ab menos bech que-los nostres.⁵⁰³

iQuin desconsol me dóna pensar que aquei-
xa gent, la de més alta talla del Pirineu, se-

gons alguns, los últims representants dels gam-
los,⁵⁰⁴ se vaja desprendent de nostre trajo y
de nostras costums, que havia pres com a seus,
tan bons éran, y que, dintre vint anys, los⁵⁰⁵
hauran [perduto] per complet!⁵⁰⁶

Són molt religiosos encara,⁵⁰⁷ a pesar
dels banys, centres de corrupció y de misèria
moral.⁵⁰⁸ Venint jo de S. Lizier⁵⁰⁹ cap a
Aulús,⁵¹⁰ al passar lo coll de la Trapa, ab
lo breviari als dits, me vegé un d'aqueixos
vells, que estava berenant en mitj⁵¹¹ de sos
fills y néts, davant mateix de sa cabana; me
cridà, y, creyent que jo estava molt afadigat,
me oferí pa dels que tenia sobre l'herba, y vi
en un ves pla,⁵¹² de fusta, molt semblant a
un esclopèt de segador, tapat per hont surten
los dits y ab un mànech darrera. L'acceptí⁵¹³
per complaure'l; y, mentres bebia, ell entrà
dins sa barraca,⁵¹⁴ me cridà darrera d'ella,
y, presentant-me una moneda de plata, me dema-
nà que⁵¹⁵ digués una missa per los difunts de
[f. 45v] sa família,⁵¹⁶ per los vius, / y perquè Déu
beneis sa collita y sos camps. Jo me⁵¹⁷ nega-
va a pendre la moneda, oferint-me a celebrar

la missa, mes ell me digué que de cap manera la celebràs si no acceptava sa oferta. Les po-
cas paraules que m digué en patuès⁵¹⁸ --tan
semblant al català, que ns enteniam millor que ab los erudits del país-- respiràvan la fe⁵¹⁹
del temps dels patriarches. Era un home de nou
palms y mitx, d'uns 60 anys, dret com un ciri,
magrentí, de nas llarch y un xich⁵²⁰ tort, de
cabell negre encara, de fesomia franca y noble
y resolta.⁵²¹ Jo espliquí assò a algú d'Au-
lús, y m digué que ls⁵²² pagesos d'aquell
país estimàvan molt los capellans espanyols.

Anada a S. Lizier (Licerius), no al propi
sinó al de vora Aulús.⁵²³ En la parroquial
lo sant està en l'altar major representat en
l'acte de traure los dimonis del cos d'un ho-
me. Aquest està apegut a terra, revolcant-se,
y el sant arranca de sa boca un dimoni d'horri-
ble figura.⁵²⁴

Més avall del poble hi ha una font, de la
qual còntan que ell⁵²⁵ la féu rajar d'un colp
de bâcul, un dia que tenia set. Joanne diu que
la obrí tirant son bastó des de coll de Gui-
llou.⁵²⁶

Aulús és siti⁵²⁷ bellissim, deixant a part sas casas novas, hotels y casas de pla-
[f. 46r] her; la vall / és plana y henerbada,⁵²⁸ las ayguas bróllan de pertot, los arbres⁵²⁹ corénan las serras, y un cel ample y⁵³⁰ blavissim ho cobricela tot. Ribera amunt hi ha la cascada de Garbet, que ve de l'estany del mateix nom;⁵³¹ és la més notable del Pirineu, per sa altura y per lo doll d'aygua que s'hi esbalsa. Se veu ja a l'entrar en la vall d'Aulús.⁵³²

21. Anada a Tolosa.⁵³³

23. ⁵³⁴ Tornada al Pirineu per Foix y Tarascó. A mitx camí d'Ausat⁵³⁵ se deixa a esquerra lo castell de Miglos (mitx clos), nom que deu a la vall, que sembla cloure's allí. Prop de Vich-dessús⁵³⁶ se deixa a esquerra, també, una bonica cascada. Més avall se veuen covas; una me n'ensènyan, molt notable. Passi la nit y'l dia següent, dedicat a s. Bartomeu,⁵³⁷ en Ausat, fonda Blanquet, ha hont me féu companyia un estudiant, M. Abtat.

24. ⁵³⁸ A las 3 de la tarde partim, ⁵³⁹
ribera de Vich-dessòs ⁵⁴⁰ amunt; dues horas
amunt, al vifurcar-se el riu, emprenem la pujada
de la montanya de l'esquerra y anam a fer
nit als orris del pla Subrà. ⁵⁴¹

25. ⁵⁴² De bon matí pujam a Moncàlm. ⁵⁴³
La pujada és dreta y rocosa; casi al cim se
troba la font de..., ⁵⁴⁴ que raja d'una gran
congesta. Moncàlm, de 3.080 metres d'altura,
és planer; per això-n diuen la Piana, mentres
[f. 46v] dónan lo nom / de pica de Moncàlm ⁵⁴⁵ a un turó
molt més baix, mes casi inaccesible, que
acaba en punta. Se descobreix part d'Andorra,
totes ses montanyes, algunes del Pallars, les
innumerables de l'Ariège, y las de Cerdanya, y
Cadi, Puigmal y Canigó a l'extrem. L'espectacle ⁵⁴⁶
és trist: rocas blanques fereixen la
vista per totas bandes, clapejades de conges-
tes més blanques encara; algun estany en lo
vessant de las serras, fent impressió los
quatre de..., ⁵⁴⁷ que són a N.E., penjats l'un
sobre l'altre en un baixant de serra. Se veu
cara a cara Montareny, ⁵⁴⁸ que en Mongarre
anomenan muntanya de Servi; ⁵⁴⁹ la Roja, ⁵⁵⁰

que's veu des de Aulós també. Eixes últimes, les vegí mellor des del pich d'Estats (3.140 m.), que està a uns tres quarts d' hora lluny, formant una forca.⁵⁵¹ Des de allí se veu lo Pallars, especialment Areu,⁵⁵² que mor als peus de la mateixa serra; los turons d'envers Tor y Setúria.⁵⁵³

Des de Estats tornàrem a Moncalm, y, per la banda del mitgdia, emprenguérem la baixada; mitja hora o tres quarts avall atravessàrem una congesta, que seria molt fonda, puig s'hi havia fet una esquerda d'un metre de ample; més avall se veu un estany de gran fondària. Des de sas voras nos decantàrem a E. per un englebat de herba grossa, que relliscava com un vidre, empesos per la pluja, que ns feya la baixada sumament penosa. Unas dues hores y [f. 47r] mitja estiguérem baixant de Moncalm / a la ribera, y, no parant la pluja, nos soplujàrem en una balma de pastors. A las 4 reprenguérem lo camí, veyent parar la pluja y asserenar-se'l cel per la banda de Tolosa. Seguirem la ribera Soulcén,⁵⁵⁴ fins a trobar lo camí del port de...,⁵⁵⁵ que segueix, fins al cim de la

serra, un rieró que baixa en forma de cascada; més amunt d'ella se troba una cabana, y des de allí al cim hi ha encara una pujada de mitja hora.

Arribarem al port;⁵⁵⁶ lo guia m'ensenya, tres o quatre hores més avall, uns conreus, y m' digué que vers allí m'havia de endressar;⁵⁵⁷ se girà diuent-me "adéu-siau", y jo, ab la maleta a coll, començo la baixada.

Sota mateix del port hi ha un planellot; cerqui per ell rastre de camí, y, si n'hi havia, estava completament esborrat per la calamarsa que acabava de caure. Me n'aní cap a ponent, sota-lí planellot vegí un gran precipici; me dirigi envers llevant, y, encara que sense veure viarany enlloch, la emprengui costa avall, reliscant per l'herba mullada y ab perill d'esbarrar-me. La por de caure m'obligà a posar-me a la mà la feixuga maleta, y, arrossegant-la pel rost, o avansant-la de pas en pas,⁵⁵⁸ aní baixant la difícil montanya.

En això, s'acabava de fer fosch; vegí un gran estany davant meu,⁵⁵⁹ y en va cerqui per

[f. 47v] sas / voras cap camí. Tarters perilllosos per assí, herba gerda per allà, y la fosca per totes bandas, anant-se fent més negra cada punt. Me semblà que l'estany estava penjat en un gran⁵⁶⁰ si[n]gle,⁵⁶¹ d'hont era difícil baixar, y reculi, y me dirigi cap a l'O. per una pujada, cercant, per un camí de cabres que hi veia, millor sortida. Trobi, en efecte, un rastre de camí que m'ajudà a baixar del single, desapareixent davant meu.

La nit era vinguda⁵⁶² ja⁵⁶³ ab tota sa foscor; jo·m trobava sota·l single, mes en un rost herbós casi tan dret com lo precipici de dalt. Los trossos d'herba relliscanta⁵⁶⁴ succehian als tarters, hont era fàcil trencar-se una cama, o rochs y géspech⁵⁶⁵ barrejats me oposàvan doble entrebanch y perill a la vega·da. L'amplor⁵⁶⁶ del cel me deya que la vall no era tan escafida⁵⁶⁷ com jo temia, y·l remor del torrent que murmurava, crescut ab la aygua y pedra que acabava de caure, me deya que entremitx d'ell y·l rost hi havia algun espay. Això m'anima, y, de pas en pas,⁵⁶⁸ palpant ab lo parayguas, a rossegons y a qua-

tre grapas, atravessí'l pedregam y guanyí la
ribera.

Allí crido, xiulo, ahuco, y no'm respon
sinó'l torrent ab sa veu forta y aterradora;
alsi los ulls al cel y'm semblà veure parpe-
llejar⁵⁶⁹ una estrella entre'ls fexuchs y
grossos núvols que s'arrossegàvan d'un cim a
l'altre. Aquella estrella me⁵⁷⁰ féu l'efecte
d'un ull que m'aguaytava des de allà d'allit,
[f. 48r] y'm tran/quilisi. "Déu te sab aquí", me digué
a mi mateix, "y Ell té compte fins de l'insec-
te que llaura la pols". Asserenat, me poso en
sas divines mans, aconsolat de passar la pluja
sota un roch, si calia, d'estar-me de sopar
com m'havia estat de dinar, per haver-se'm
acabat a mitja matinada les provisions. Lo que
no'm feya goix era l'humitat de l'aire y de la
terra, que rajava pertot arreu, y la fredor
glacial que despèdia la calamarsada, a més de
la pròpia de tals alturas. Torní a xiular y a
ahucar, y res: la més completa y freda soledat
me rodejava.

Procurant enfonsar mes mirades en aque-
lles tenebres palpables, avansí un tirat de

pedra, vers hont lo torrent roncava més fort,
donant-me avis de que ses aygües patian, es-
queixades en un horrible precipici. "Si no
trobo'l viarany, aquí m calrà fer nit." Also
de nou lo cor a Déu, y m poso a dordoyer⁵⁷¹
amunt y avall per la mateixa vora de l'abisme.
A la llum de les estrelles, que ja éran algu-
nes, arribo a veure blanquejar a mos peus un
caminet que ne baixava⁵⁷² atrevit, com una
escala de corda d'una teulada. M'hi acosto, y
probo de baixar-hi, no donant un pas sense fer
anar davant lo bastó del paraygües. Arribo a
baix, y, ioh fortuna!, aquell caminet, com una
[f. 48v] mà / misteriosa, m'anà guiant per vora-l riu,
a través de còrrechs y torrentals que s'hi
abocàvan, podent-m'hi fer caure a mi una pedra
girella que-s trabocàs, una ensopegada en un
tronch d'arbre, o una felliscada en l'herba
fangosa.

Aixis camini llarga estona,⁵⁷³ aixafat y
trencades les⁵⁷⁴ cames pel pes de la maleta,
molestat per la gana, y més per la set, no go-
sant beure aygua per ser de calamarsa y tro-
bar-me molt suat, y, sobretot, trabat per la

fosca impenetrable. Era la primera vegada que veia aquest país d'Andorra, y no sabia en quina direcció estàvan las primeres cases, si hi havia llenyaters en lo bosch, pescadors en lo riu y pastors en la muntanya; mes "avansem", me deya yo, "que, ribera avall, quelcom hi ha d'haver".

En efecte; tot plegat, sentí més avall lladrar⁵⁷⁵ un gos, fent reverdir⁵⁷⁶ en mon cor la esperança de trobar un socós.⁵⁷⁷ Lo rumor de l'aygua en jornades de set, lo primer⁵⁷⁸ cant del rossinyol en la primavera, lo crit de "iterra!" després de llarga y tempestuosa nabegació, no foren mai⁵⁷⁹ tan dolsos per mas orellas com aquell⁵⁸⁰ lladruch, que, millor que no ho haguera fet una veu humana, semblava dir-me: "Vina, viatger estraviat, a esta cabana hospitalària: si tens set, assí hi ha un vas de llet per beure; si tens fam, hi [f. 49r] ha un boci de / pa per menjar; si tens fret, assí hi ha foch per escalfar-te; si tens son, assí hi ha un pallús per dormir". Assò⁵⁸¹ era ver; de tot hi hagué en la barraca, y lo pa de la taula del rey no-nm sabria tan bo com aquell pa negre, y no trobaria tan tou[s] com aquell

pallús sobre la nua terra los coixins de ploma
d'oca del més rich palau.

L'endemà, 26 agost,⁵⁸² era diumenge; me
lleví a punta de dia per anar a celebrar la
santa missa en Llors,⁵⁸³ sufragània de Ordino.
no.

Meritxell,⁵⁸⁴ 2 setembre⁵⁸⁵

Lo poblet de Serrat,⁵⁸⁶ no·l coneix gay-
re per haver-lo vist sols passant, y passant
de pressa; està entre les dues branques del
Valira occidental, la riera de Rialb y la de
Tristayna, que pren lo nom y les aygües de
Tristany, tres estanys⁵⁸⁷ que se las véssan
de l'un a l'altre fins al darrer, que las en-
via al Valira. En lo poble,⁵⁸⁸ vora·l camí,
hi ha una capella dedicada a S. Pere. En Llors
poch hi ha de notable; l·iglésia és sencilla y
pobre.⁵⁸⁹ Dins una casa vegí una taula antiga
que·m recordà la del compte de Pallars;⁵⁹⁰ és
més ampla, de un gruix extraordinari, ab ra-
illes per adorno. Llàstima que l'escapsaren uns

cinch palms, trobant-la massa llarga. A mitx
[f. 49v] camí de la / parròquia se troba la sufragània
de la Cortinada.

Fins a Ordino, y casi fins a Andorra, la
vall és verament hermosa: boscos en las ser-
ras, prats verdosos brollant ayqua a cada ban-
da de riu; quan la ribera s'aixampla, un po-
blet s'hi asseu, coronant-se de conreadis,⁵⁹¹
com diuen assí, a hont se veuen rengleres de
garberas.

Lo 30 d'agost, ab lo s. rector y[+1]
vicari d'Ordino, mossèn Areny,⁵⁹² d. Jo-
sep...⁵⁹³ (Rossell),⁵⁹⁴ secretari del sín-
dich,⁵⁹⁵ pujarem a Casamanya,⁵⁹⁶ seguint la
r[iera] d'Ensegú,⁵⁹⁷ y, des de coll d'Ordino,
seguint cap al N. lo fil de la serra. Des del
cim, que és sens arbres, mes aglebat, me fiu
càrrech de la doble vall formada per lo doble
Valira, mare que ha format y alimenta aqueix
hermós país, enclavat en un racó de Pirineu.
Eixa cordillera forma un cèrcol, tancat per
totas bandas sinó⁵⁹⁸ per deixar sortir las
aygas en Ardux.⁵⁹⁹ En la figura y en los

fets és una fortalesa, ab ses torres avansades, sas troneras, sas guaytas,⁶⁰⁰ que la separen de sos voltants.

Des de Casamanya se veuen, sobretot, les serres d'Andorra, des dels Meners⁶⁰¹ y Serre-ra,⁶⁰² y tot lo rengle de cimes pirenaycas, fins a las que la clouen per mitgdia: la d'Anclar⁶⁰³ --és la que millor se veu--, las de Bescaran y Maranges, Salòria, Rubió, y, per [f. 50r] la portella del Valira, las serras d'Organyà y Monsech. Fontargent, pel N.E., se veu al cap d'una serra ben dentada y aspra, darrera la qual torrèjan los cims de Carlit y las muntanyas de l'interior de l'Arieja.

L'endemà, ribera avall, me n'aní a Salòria.⁶⁰⁴ Las capelles que vegí voravil camí no⁶⁰⁵ tenen res de particular, sinó lo ser signes evidents de la gran devoció dels andorrans. A esquerra, sobre un turó, ne vegí una, dedicada a S. Cristòfol;⁶⁰⁶ darrera d'ella està penyat lo poble d'Anyós,⁶⁰⁷ hont residia.l p. Junoy.⁶⁰⁸ Més avall d'hont embrànca los dos Valiras seu, entre tarters, com una jaya que pren lo sol, Andorra la Vella.⁶⁰⁹

Sas casas, en general, estan més emblanquidas.

La de la Vall té una inscripció sobre la porta,⁶¹⁰ un matacà que hi dóna, sota la barbacana, una tronera a sol ixent.⁶¹¹ S'obre ab una clau de dos palms de llarch; l'interior dels baixos està partit en corts per bestiar. Se puja, per una ample escala, a la sala del concell y a las laterals.⁶¹² La capella és dedicada a S. Armengol. La cuyna és lo que guarda més lo caràcter, fent-se mirar los clamalls⁶¹³ enormes, hont se pot rostir un bedell.⁶¹⁴

L'endemà puji a Angulastés.⁶¹⁵ Lo camí des de Escaldas a S. Miquel⁶¹⁶ està marradejant entre prats d'hont brolla l'ayqua, y ombrejat, en sa gran part, de pollis y saules. San Miquel és una iglésia verament antiga, de pedras petitas bastida; s'hi entre pel costat, per un⁶¹⁷ pòrtich sencill. L'altar era bo, mes està retocat, y, encara que fa bon efecte, ha perdut l'estima.

Un quart amunt, sobre uns conreus y sota un serradell emboscat de pins, se⁶¹⁸ allarga

[f. 50v] l'estany,⁶¹⁹ de uns / 600 passos de llarg y
d'uns dos-cents d'ample.⁶²⁰ Dintre, s'hi ve-
uen grossos pins, ab branques y sense. No és de
molta fondària;⁶²¹ hi abúndan los barps. Un
pagès me diu que en pochs anys s'és abaixat de
10 palms. Més enllà de Escaldas una llau⁶²²
esborrà, no fa molts anys, lo poble Fené,⁶²³
ab sa iglésia de S. Pelegrí.⁶²⁴

L'endemà torni atravessar las Escaldas, y
la emprengui ribera oriental amunt. Es més
espra que l'altra, però té més conreadís.⁶²⁵
Lo poble d'Encamp, primer que's troba, està
partit en dos o tres bocins. Mitja hora més
amunt està Meritxell, poble de 8 o 12⁶²⁶ ca-
sas; la de més amunt és l'ermitatge famós de
la Reyna d'Andorra.⁶²⁷ Lo camí passa per da-
munt, [a] unas cinquanta passas; lo Valira,
per devall, a alguna distància. Lo temple és
rich, mes tot hi és modern; res parla del
temps passat, sinó la Verge. Voltan la capella
verdosos prats, que's continúan vora avall y
amunt de la ribera en casi totes valls.

Un quart d'hora amunt se troba Prats, su-
fragània de Canillo. Son altar major, dedicat

a S. Miquel, és gòtic, y, segons me diuen, germà del de S. Joan,⁶²⁸ capella de l'altra banda de Canillo.⁶²⁹ Aquest és dels més bonichs que he vist. La vida del deixeble estimat de Jesús està pintada en petits retaulets de gran bellesa de dibuix y de colors, y sobretot d'assumpto. També hi vegí una cencilla creu, de algun valor arqueològich.

En Canillo l'altar del Roser és mitjançer,⁶³⁰ y en la sacristia hi ha un quadro bonich.

Un qual[ri]t y mitx amunt de Canillo se troba, a esquerra, una cascada hermosissima;⁶³¹ no és molt alta, però és d'un sol salt, y ampla. Allí la vall⁶³² s'aixampla, se troba un poble,⁶³³ y, par[t] damunt,⁶³⁴ al cap d'una pujada, s'ovira Soldeu.⁶³⁵ Està assentat en la solana del puig de la Cabaneta,⁶³⁶ a hont groguèjan (no tots) los blats, encara per segar, y n'verdèjan alguns (abuy, 4 de setembre).

* * *

Anada al puig de la Cometa⁶³⁷

A set hores del matí partírem de Soldeu ab lo senyor vicari, Fran[cis]co Albors,⁶³⁸ de Bescaran; baixàrem fins a trobar la riera d'Incles, que des del Valira va en línia recta al port de Fontargent.⁶³⁹ És verament hermosa.⁶⁴⁰ Com la vall és ampleta, la cinta d'argent de les aygües té un vert y ample prat a cada banda, de cap a cap de la ribera. L'atra vessàrem a biaix,⁶⁴¹ anant a enfilar-nos a l'altra banda pel bosch d'Endor;⁶⁴² guanyàrem la serra y anàrem seguint-la fins al puig de la Cometa, que és de gayrebé tanta altura com Casamanya, y de molta més vista.

A llevant se veu, sota mateix, un estany⁶⁴³ l'ayqua del qual va a un altre, que no s'veu des de assí, y, vora aqueix, naix la font de Manegó, a hont diu que algun pastor vegé una llum estranya, atribuint-ho a una en-

cantada que diuen hi ha. Allí creuen que hi ha soterrat un cuyre⁶⁴⁴ de bou ple de moneda; molts l'han cercat, però fins abuy no s'ha deixat trobar.⁶⁴⁵

Se veu Fontargent,⁶⁴⁶ aspre⁶⁴⁷ y aspatat, y més alt que els altres puigs de sa serra: lo pic d'Alba,⁶⁴⁸ lo Neresola,⁶⁴⁹ lo Discaró,⁶⁵⁰ lo puig / d'Ascobes,⁶⁵¹ sota'l qual hi ha un estany, del qual, o vora ell, naix la riera d'Incles, las rocas de Juglant,⁶⁵² que amaga dos estanys,⁶⁵³ y el puig de la Cabaneta⁶⁵⁴ per sa part de ponent.

Vers mitdia, lo puig de las Neras,⁶⁵⁵ o bosch' de Soldeu, Ortafà,⁶⁵⁶ puig de Valira,⁶⁵⁷ puig dels Pessons,⁶⁵⁸ las serras de Maranges y Bescaran, lo puig de la Tosa,⁶⁵⁹ ab son estany d'Angulastés, Monsech, serras de Urganyà.⁶⁶⁰

A ponent, la Serrera,⁶⁶¹ Meners,⁶⁶² Casamanya, Salòria y Rubió, l'un darrera l'altre; y, més prop, la ribera del Ransol ab sos estanys.

Al nort, lo pla de Fontargent,⁶⁶³ lo pich de Caballere,⁶⁶⁴ y un teixit de serras y turons pedregosos y tristos fins a las terres de Foix, dont se veuen grans pinedes. És, tot això, despoblat, y ni gayres pastors hi vénen: tan mala terra és.

Diuen que uns espanyols, al passar a França en les guerres de...,⁶⁶⁵ se menjaren un bou vora la font de Manegó, y després posaren tots sos caudals dins lo cuyro⁶⁶⁶ y l'enterraren allí mateix.⁶⁶⁷

Pessons⁶⁶⁸

Per anar-hi, partirem de Soldeu a les 7 del matí pel camí del port d'Embalira, fins que se aparta de la ribera. La atravessarem un tres amunt, y per sa banda esquerra anàrem pujant la costa que s'adressa davant del primer estany. Tota eixa ribera és hermosa, aglebada y, en gran part, especialment en l'altra banda, plantada de pins, que tenen a sos peus una catifa de rododèndrums.⁶⁶⁹

De conreu, sols n'hi ha en esta banda, y s'atúran en les bordes de Soldeu.⁶⁷⁰ Arribats al primer estany, que és regular, anàrem seguint lo torrent de més a mitgdia, que pasa remorejant per sota un tarterar mitx aglebat; més amun se mostra un boci, deixant aturar⁶⁷¹ un moment ses aygües a la llum del dia, mes no arriban a formar estany; més amunt hi ha un altre y altres viots.

Pujarem al serrat que, des del mitx de tots,⁶⁷² domina tots los estanys, y vegérem lo més llunyà, que és petit; baixarem per l'altra branca de riu que volta'l turó, y no trigarem a veure un estanyol al capdamunt de la vall, un de gros més a la vora y un altre devall. Baixarem ab les aygües del riu, que, com a l'altre banda, van d'estany en estany, y no trigarem a veure'n un d'enorme forcat, per avansar-se al seu interior una peninsula rocosa. Més avall ne vegérem un o dos més, y los deixarem.

Los tarterars que se té que atravesar per visitar-los, que umplen de la vall tot lo

que no és estanys, aygualeix[en] lo plaher de
veure·ls. Cabalment⁶⁷³ las serras del voltant
no ensènyan al viatger més que tarters, més
sechs y tristos que·ls de la vall, puig en es-
ta hi ha alguns pins, molts talabarts y algun
clap de gleba ab què cubreixen sa nuesa, les
pedres balirencas,⁶⁷⁴ que allí tenen, sens
dupte, sa⁶⁷⁵ més abundant pedrera, puig tot
allò és granítich, com allí té origen lo Bali-
ra.⁶⁷⁶

Tornàrem per un camí més dret, des dels
estanys passant al puig⁶⁷⁷ dels Pessons,⁶⁷⁸
sota l'estany de Cubils,⁶⁷⁹ que no vegérem,
al bosch de Soldeu,⁶⁸⁰ y baixàrem a las Bor-
das.⁶⁸¹

NOTES

1. Dia 3: afegit al marge.
2. El Seminari Menor de Prada. Calc de la denominació francesa "Petit Séminaire". a hont prenquí ... seminari: afegit damunt; var. ant. "à las 7". Aquestes primeres línies apareixen ratllades amb llapis verticalment. Pel que fa a l'arribada de Verdaguer en aquesta institució, «il y arrivait à l'improviste [...] sans s'être faire annoncer, comme un simple touriste qui venait demander à une maison éclésiastique quelques jours, quelques heures de fraternelle hospitalité» (P. Bonet, Impressions et souvenirs, 347).
3. E. Delamont, en la seva Histoire de la ville de Prades --de la qual Verdaguer posseïa un exemplar (BC, núm. reg. 7944)--, després de parlar de la confiscació de Sant Miquel de Cuixà per l'Estat francès al febrer de 1790, i de la posterior adquisició del cennobi per Antoine Laverrou, "négotiant à Prades", diu que, amb posterioritat a la redacció del seu capítol sobre el monestir (datat "27 mars 1863"), «M. Rémy Jacomy s'est, fort heureusement, rendu propriétaire de Saint-Michel», i n'elogia el propòsit restaurador: «il est courageusement entré en lutte avec le temps et a voulu l'empêcher de consommer son oeuvre de destruction, hélas! trop avancée. Grace à M. Jacomy, l'antique chapelle de Pierre Orseolo [...] est aujourd'hui réparée, une partie de la voûte de l'église de Saint-Michel est refaite et dans un avenir prochain [...] les ruines de l'abbaye de Cuixa seront relevées et attesteront [...] les sentiments artistiques et pieux de leur intelligent restaurateur» (pàg. 498). És probable que el "M. Bonamy" de Verdaguer sigui el "M. Jacomy" esmentat per Delamont.
4. Segueix, ratllat: "y la darrera imatge que m en duguí à la memòria".
5. Aquest paràgraf té un clar paral·lel amb algunes estrofes de l'elegia "Los dos campanars" (inclosa a Patria, 1888, i incorporada, com a epíleg, a Canigó, eds. de 1889 i 1901). Probablement aquells mateixos dies

Verdaguer n'escriví uns esborranyys als primers fulls d'un quadern complementari de les presents anotacions (BC, ms. 1466, ff. 1r-3r).

6. Pere Bonet, capellà i poeta rossellonès, amb qui Verdaguer mantingué un cert tracte. El 21 d'octubre d'aquell mateix any, en rebia una carta (veg. Epistolari, IV, 96-98), en la qual el rossellonès li agraià la tramesa d'una gramàtica i un diccionari, que Verdaguer li havia promès --amb recordatori explícit al quadern complementari esmentat, f. 53r. Mort Verdaguer, mossèn Bonet evocarà l'estada de Verdaguer al Seminari de Prada en un llibre de records (Impressions et souvenirs, Ceret 1908), del qual Casacuberta extractà uns quants fragments (veg. Exc. i sojorns, 50-51). En aquesta obra, per cert, és transcriu una carta tramesa per Verdaguer a Bonet el 17 d'octubre de 1883, i que no ha estat alegada a l'Epistolari. La copio i la incorporo a l'annex III a la ressenya present. També ens n'ha pervingut una poesia, escrita en francès, que degué fer arribar a Verdaguer i que avui es conserva entre els papers del poeta a la Biblioteca de Catalunya (ms. 114, ff. 28r-30r). La transcric i la incorporo també a l'annex esmentat. Aquest capellà tenia un germà --Rodolf Bonet--, advocat i poeta, que també es cartejà amb Verdaguer (veg. Epistolari, IV, 102-103).
7. m'acompanya: ms. "m'accompanyan".
8. verament notable: afegit damunt.
9. Veg. nota següent.
10. La ribera de Lliterà o de Taurinyà, al terme municipal d'aquesta població. La guide esmentada no és altra que la Guide du touriste à Vernet et dans les vallées du Canigou (Perpignan, Ch. Latrobe, 1881) de l'erudit rossellonès Pierre Vidal. A la pàg. 13 de l'exemplar que havia pertangut a Verdaguer (BC, núm. reg. 7275), s'hi pot llegir, en efecte: «les eaux de la Llitera qui descend vers Codalet et Prades». El mot Llitera és ratllat, i, al marge, Verdaguer

hi anotà, amb lapis: "Llassera", influït potser per la proximitat de l'indret anomenat Llaceres, refugi de pastors (veg. GGCC, XV, 166b).

11. A la vall de Balaig, on avui hi ha un refugi forestal. J. Amades recull la llegenda de La ciutat de Balatx, segons la qual, al fons de l'estany d'aquest nom, hi hauria una ciutat "habitada per diables i mals esperits que embruixen i sembren el mal per tota la contrada" (Rondallística, 1133).
12. Verdaguer fa esment d'aquests estanys a Canigó (cant II, estr. 7a, vv. 27-30). C. Bosch de la Trinxeria escriví, en la ressenya d'una excursió canigonenca: «La vista sols de eixos bonichs estanyols fa oblidar les fatigas de la excursió» ("Una ascensió al pich de Balatg (Canigó)", dins De ma cuillita, Barcelona 1890, pàg. 138).
13. roch Payré: "Roch Payler", a Canigó (cant II, estr. 1a, v. 77).
14. Verdaguer anotà, uns anys abans, a la llibreta "Pirineu-79/80": «Les bruixes dels Pirineus, Conflent, Cerdanya y Rosselló tenian son punt de reunió en Canigó» (f. 8v).
15. fan lo cedàs: subratllat al ms.
16. Verdaguer recollí aquesta llegenda, en termes molt semblants, a Canigó (cant II, estrofa 1a, vv. 77-82).
17. Clerà, segons la grafia proposada per la Gran geografia comarcal de Catalunya (XV, 159-160).
18. L'església de Sant Esteve de Pomers, esmentada ja el 865, esdevingué ermitatge (GGCC, XV, 160b).
19. Puig dels Moros, a llevant de la vall del Lleç.
20. Veg. les impressions del comte de Cedillo, tot evocant la seva visita a Rià, en l'àpèndix de la seva traducció de Canigó (Madrid, 1898), pàgs. 268-269.

21. cada pedra: afegit damunt.
22. Veg. Casacuberta, Excursions i sojorns, 54.
23. al: ms. "als".
24. Veg. nota 2.
25. Arboçols (Conflent).
26. Antic poble i priorat, al terme d'Arboçols.
27. desemboca: ms. "sesemboca".
28. Santa Maria de les Grases, església parroquial romànica, avui abandonada (GGCC, XV, 144b).
29. de fusta: afegit damunt.
30. "uns 200 m. damunt el poble" (GGCC, XV, 145a).
31. Santa Maria de Marcèvol, església de l'antic priorat (segle XII), actualment en vies de restauració.
32. Expressió tòpica, que Verdaguer podia haver llegit, aplicada a les ruïnes de Cuixà, en una història d'aquest monestir: «les effrayants ravages du temps et de la main des hommes [...] Tempus edax, edacior homo» (E. Delamont, Histoire de la ville de Prades, 497; ex. de Verdaguer, BC, núm. reg. 7944).
33. Abans, ratllat: "En 1".
34. Veg. nota 28.
35. Sant Lli, el primer successor de sant Pere en el papat. Segons la llegenda, sa mare era filla d'Orellà (Conflent).
36. Aquesta tradició fou recollida per Verdaguer durant una de les seves estades al Vallspir. Veg. "Pirineu-79/80", f. 25v.
37. Vernet, a la dreta del riu de Cadi, sota el Canigó. "Le Vernet", en francès (A. Joanne, Les Pyrénées, 730).

38. La resta del foli és en blanc.
39. Castell de Vernet, cap del municipi que comprèn gran part del nucli central del Canigó i el monestir de Sant Martí.
40. A Déu: ms. "Adeu".
41. mitjansera: el DLC de Labèrnia distingeix entre mitjanser, a --"Lo que tè lo mig entre lo gran y lo petit" (II, 222b), amb el mateix significat de mediá, na-- i mitjançer --"medianer" 'intercessor' (ib.). Tant el DCVB (VII, 468a) com el DECLC (V, 669a) atribueixen al terme les dues significacions esmentades. Verdaguer se serveix tot sovint d'aquest adjetiu, sempre amb el sentit de 'mitjà, ni gros ni petit'.
42. esquelleta: subratllat al ms.
43. L'església de Sant Martí, a l'extrem del poble, correspon a una antiga capella, erigida en parròquia, després de la secularització del monestir de Canigó (1782).
44. «La humilde torre muestra cuatro románicas columnas con historiados capiteles, que para otro sitio á buen seguro se labraron» (comte de Cedillo, apèndix a la trad. cast. de Canigó, cit., p. 278).
45. Els ff. 5v-7r contenen croquis orogràfics, amb indicacions toponímiques; als ff. 5v-6r hi ha un apunt de Sant Martí de Canigó i els seus voltants, amb els noms següents: "Canal de la Creu - Cirerola - Roca de las Encantadas - Bach del Ridolter - Comalls - roch del frara - Bosch de Fontfreda - portella d Espanya - jassa de las Socas - [pla] Alamany - Coll de Mentet - Tres Estrellas [per Estelles] - T[orre]l de Goá - Serra de Goá - Bosch de S. Galdrich - passejada a S. Galdrich". Els ff. 6v-7r contenen anotacions breus (veg. infra, annex I) i croquis amb aquests topònims: "desde S. Benet - Castell - Vernet - Jujols - Verge de Vida [Argeliers] - Vilafranca y Cornellá no s'veuen".

46. La resta del foli és en blanc.
47. Pla --i refugi-- de Merialles, a la confluència de les valls de Cadí i de la Llitera podera.
48. Afegit, entre ratlles: "tocant a Canal Vert, Canal de l aixalada".
49. de: repetit a cap de ratlla.
50. Pic de Gasemir (2.422 m.).
51. Observem que Verdaguer no fa servir la denominació "puig de Balaig", per referir-se a la pica de Canigó, com ho havia fet tres anys abans (Veg. "Pirineu-1879/80", f.10r). Set anys després, C. Bosch de la Trinxeria considerava que el massís de Canigó tenia «tres cims [...] : Sethomes, Tretzevents y Balatg; los tres casi de la mateixa altitud: 2.785 m.» ("Lo Canigó", dins De ma cullita, pàg. 88). I descrivia la superfície del "pich de Balatg" amb precisió científica: «té vuyt metres de llarch sobre cinch d'ample» (ibid., pàg. 90).
52. se'n deslliga: ms. "que s en deslliga".
53. voleyar: afegit damunt.
54. Elna: ms. "Elma".
55. lo": var. ant. "un".
56. Verdaguer puja al cim del Canigó a l' hora més aconsellada. A. Joanne esmenta, fins i tot, la possibilitat que el turista hi faci nit: «Les voyageurs peuvent y passer la nuit pour voir le soleil sortir des flots de la Méditerranée. La vue est incomparable» (Les Pyrénées, 743).
57. según: llegiu "seguint".
58. s'estén: ms. "s estent".
59. Salses: ms. "Salzes".
60. Ara: ms. "Aara".

61. Espai en blanc de mitja ratlla.
62. Veg. "Pirineu-82", annex, nota 16.
63. Espai en blanc per a una paraula.
64. Costoja (Vallespir), a tocar de la frontera franco-espanyola.
65. Sant Llorenç de Cerdans, al Vallespir.
66. «A l'altitud de 2.785 metres, al matí com a la tarda, planas, turons y montanyetas son sempre negades dins la calitja y res se pot distingir» (C. Bosch de la Trinxeria, "Lo Canigó", dins De ma cullita, pàg. 89).
67. Comarca de la Fenolleda, a l'extrem septentrional de Catalunya Nord.
68. endret: "indret" (DMLC, s.v. en, addició dels editors). Veg. "Pallars", nota 43.
69. Puèg de Bugarac (1230 m.), a l'extrem occidental de les Corberes. Verdaguer anotà, al quadern complementari: "Bugarraig, en lloc de Bugarach" (BC, ms. 1466, f. 1r).
70. Cameles, poble del Rosselló, al nord dels Aspres.
71. Segueix, ratllat: "ab".
72. Circ de Cadí, al massís de Canigó.
73. cinch: afegit damunt.
74. la: ms. "las".
75. foradar: var. ant. "trencar".
76. vora: var. ant. "en".
77. Aquest paràgraf es correspon, quasi exactament, amb la nota 2 al cant II de Canigó. Bosch de la Trinxeria elogià la precisió de Verdaguer en la descripció de la flora pirinenca (veg. Casacuberta, Exc. i sojorns, pàg. 59, nota 36). D'altra banda, el Canigó és una muntanya especialment indicada per a l'observació dels diversos estatges de ve-

getació (veg. Joanne, Les Pyrénées, 742).

77bis. El f. 12r és en blanc. Els ff. 12v-14r contenen diversos croquis de l'autor amb indicacions toponímiques: "Canigó - Canals de Canigó - Quasemi [sic] - Coma mijana - Vassiver - Set homes [ratllat; més amunt, a la dreta: "puig de Set Homes"] - Costa bona - Nou Fonts - S. Tomas - Carlit / Congesta - Clot baix de Cadi".

78. en lo rieró: afegit damunt.

79. grogà: var. ant. incompl. "ber[mella]".

80. «los dos bonichs estanyols vorejats de jonchs y flors [...] tenen duas illas diminutas, circulars, totas verdas d'herbám d'un vert tendre, clapejat de jonquillas y margaridoyas alpinas» (C. Bosch de la Tr., "Una ascensió al pich de Balatg", dins De ma cullita, pàg. 138). Veg. també Canigó, cant II, estr. 9a.

81. Per a l'ús indistint, per part de Verdaguer, de les diverses denominacions catalanes del rhododendron ferrugineum (veg. nota 3 al cant II de Canigó), és il·luminadora la comparació de les successives versions del poema que proposa J. M. Solà i Camps en l'article Perfeccionament del poema "Canigó" ("Butlletí dels Mestres", 3a època, núm. 211, novembre-desembre 1986, p. 23).

82. vipre: "vipra", 'escurçó' (DGLC, s.v. vipra). El DCVB, a més de la forma vibra, recull la variant antiga vipera, mat. sign. (X, 830a), de la qual la forma usada per Verdaguer seria una variant contracta.

83. A sota hi ha les anotacions següents: "Herba de S. Joan - herba forta - jonsa - doncell - herba tova - Teix, mata ls burros; n hi ha pochs a Canigó, mes ni ha algun - Variejär, per Variar - Una pastayre deya: Deu te fassa bo, pasta de mill".

84. Casacuberta qualifica aquesta llarga anotació de "bell quadret en prosa [...] un dels bons fragments de la part inèdita de les seves ressenyes d'excursió" (Exc. i so-

jorns, 63). Tot seguit la transcriu, amb ortografia regularitzada i amb algunes modificacions textuais (ibid., 63-65). Els fulls que segueixen tenen una ratlla vertical al mig, ja que, anys després, sota el títol de "Posta de sol", Verdaguer convertí aquestes impressions descriptives en una prosa literària independent, encara inèdita (BC, ms. 365, ff. 82-83). La transcriu i la incorporo a l'annex III al text present.

85. Verdaguer havia visitat aquesta comarca als estius de 1877 i 1880. Potser hi havia tornat a la tardor de 1881, durant una estada a la Vall de Ribes (veg. estudi introductori, capítol IV, apartat 1).
86. a la llum del sol: var. ant. no ratll. "al pondres lo sol".
87. que s'enfonzava: afegit damunt.
88. petitas y agraciades: afegit damunt.
89. Conjunt de serres de la Muntanya cerdana, on hi ha els cims més alts de la Baixa Cerdanya.
90. yan: ms. "vay".
91. d'ayre d'ayre: locució no enregistrada a cap repertori lexicogràfic. El DCVB i el DECLOC recullen d'aire, 'de pressa', i l'exemplifiquen amb passatges de L'Atlàntida. Verdaguer manté aquesta locució en la reelaboració literària d'aquestes pàgines (veg. l'annex III a la present ressenya). Trobem una locució similar (de bell ayre) a la relació "A vol d'aucell", § 78.
92. pot: ms. "pots".
93. y aquell altre ... caure: afegit entre ratilles. El traç i la tinta semblen posteriors, com els fragments incorporats a la fi de l'anotació (veg. nota 113).
94. En la reelaboració posterior d'aquest fragment Verdaguer és més precís: "L'amich Oller, no sé a hon" (annex III, f. 82r).

95. montanyas: var. ant. "serras".
96. abuy: afegit damunt.
97. anyells: var. ant. "moltons" (abans, ratllat: "anyelis").
98. anyells: var. ant. "moltons".
99. de vello d'or: afegit damunt. Per a vello veg. "Pallars", nota 86.
100. en nostras firas y mercats: afegit damunt.
101. des del famós robo dels argonautes: afegit posterior. Verdaguer fa allusió a la llegendà del velló d'or --cercat a la Còlquida per Jàson i altres herois grecs--, elaborada literàriament per Apol·loni de Rodes.
102. lo pincelli: var. ant. "los pincells".
103. en gracioses línees: afegit damunt; línees és escrit amb llatí (var. ant. "ondulacions").
104. pinosas: 'pinedes', terme «dels Pirineus en general» (DECLC, VI, 511b, s.v. pi). Subratllat al manuscrit.
105. més blancas encara: afegit damunt.
106. Segueix, damunt i no ratllat: "a las con-
gestas que".
107. en lo: cal entendre "al", d'acord amb la resta de la frase.
108. ha tramontat: var. ant. "tramonta".
109. posar per corona: var. ant. "agarberar".
110. a la última: var. ant. incompl. "de la dar-
meral".
111. Un vol d': var. ant. no ratll. "Las ale-
gres".
112. que ... y Tuxent: var. ant. "no acabant una
cansó".

113. A partir d'aquí, la resta de l'anotació presenta un canvi en el trac de l'escriptura. La lletra --i alguna grafia-- és de la darrera època de Verdaguer. Tot fa pensar que aquest fragment hi fou afegit per l'autor al moment de la redacció de la prosa intitulada "Posta de sol" (veg. annex III a la present ressenya).
114. la: var. ant. "aquella".
115. antiga: afegit damunt.
116. Segueix, ratllat: "com la seva".
117. Reserva més pròpia del capellà que no pas de l'autor de les Jovenívoles.
118. Casacuberta, guiat segurament pel text reelaborat més tard per Verdaguer (veg. annex III a la present ressenya), completa aquesta estrofa: "[...] del meu cor / que em trevessa [sic] les entranyes" (Excursions i sojorns, 64).
119. Abans, ratllat: "A la segona posada".
120. Quan ne són: var. ant. "La una diu que n te nou".
121. Casacuberta introduceix canvis notables en aquesta estrofa. Veg. annex III, i nota 118.
122. posada: var. ant. "represa".
123. tan bonica ... tonada: aquesta ratlla manca en la transcripció de Casacuberta (Exc. i sojorns, 65).
124. La llegenda sobre Sant Guillem, continguda en la present anotació, fou reelaborada posteriorment per Verdaguer i inclosa en el recull de Rondalles, publicat pòstumament (ed. 1905, pàgs. 44-47).
125. Segueix, ratllat: "mori".
126. Alf: var. ant. "Alp". «El despoblat d'Alf era situat a l'indret de l'actual Mas Reverallat [...] al lloc hi hagué l'antiga parròquia de Sant Jaume d'Alf. Sembla que és

l'església que després es dedicà a Sant Guillem, perquè, segons la tradició, hi morí Guillem, un pelegrí que viatjava a Sant Jaume de Galícia al segle XI, que havia emmalaltit a Isòvol i les restes del qual foren traslladades per dos nobles de Llívia fins a la plana d'aquesta vila (on hom construí l'ermita de Sant Guillem de la Prada de Llívia). L'esglésiola de Sant Guillem del Mas Revellat és una petita nau coberta amb volta de canó [...] (aquest [mas] fou construit el 1593)» (GGCC, XV, 327a).

127. "Parroquia d All", afegit a sota.
128. s'era: "s", afegit damunt.
129. per una peste: afegit damunt.
130. quedà: var. ant. "continuà".
131. de S. Guillem: afegit damunt.
132. Veg. nota 126.
133. rependran: amb el sentit de 'tornar a prendre' aquest verb no figura al DGLC. La primera accepció del verb reprendre (o repandre) que recull el DCVB és, justament, "tornar prendre" (IX, 386b, amb un exemple de L'Atlàntida).
134. capellà: afegit damunt.
135. Des de Lo o[à]rrocó de Das fins a S. Guillem, afegit en lletra més petita a la part inferior del f. 17v i a la superior del f. 18r.
136. lo: ms. "los".
137. Soler: amb un signe d'interrogació al ms. Pel pont del Soler, al límit del terme municipal d'Urtx, hi passa l'antic camí d'Alp a Puigcerdà. Veg. Jolis-Simó, Cerdanya, 47.
138. la Parada: la Prada de Llívia (veg. nota 126). Error de l'autor, degut probablement a la relació semàntica amb el verb següent.

139. Des de També hi anava jo fins a ho prometeren, afegit, en lletra normal, a la meitat superior del f. 17r.
140. de seguit: ms. "desseguit".
141. car[r]achs: "xerracs"? Els diccionaris relacionen una forma similar --carrau-- amb xerric-xerrac ('instrument de fusta [...]', DGLC, s.v.; 'soroll del carrau', DMLC, s.v.). Coromines defineix una accepció del mot carraca com a 'xerrac de fuster' (DCLC, II, 586a).
142. al peu: afegit damunt.
143. Una variant d'aquesta llegenda explica l'origen del pont del Diable, situat aigua amunt d'Isòvol. Segons aquesta tradició, el pont fou construït pel diable a canvi de l'ànima d'una noia. Veg. GGCC, XV, 327a.
144. l'atrassaren: atraçar té el sentit d'"indicar (a algú) el camí per a anar a un indret" (DGLC, s.v.); d'"encaminar, dirigir algú a un lloc o persona" (DCVB, s.v., acc. 3a). Coromines n'aporta diversos testimoniatges, orals i escrits --cap, però, de Verdaguer--, i afirma categòricament que «és una sospita errònia i infundada creure [...] que [atracar] estigui per adreçar, mot del tot diferent en el sentit bàsic, i que, fins quan s'hi acosta en certs usos és amb un altre matís» (DECCLC, VIII, 809a, s. v. treure).
145. sandàlias: ms. "saldalias".
146. La tenian ... avuy: afegit damunt.
147. enraderit: "enredrat, ert de fred" (DCVB, V, 10b). Coromines escriu: «enrederit i enrederat han restat vius en terres d'Osona», i cita un fragment d'una carta de Verdaguer (DECCLC, VII, 140b, s.v. rave).
148. si l[i] volian donar llenya: var. ant. "si l volían deixar escalfar". Segueix, ratllat: "Lo deixaren à la llar".
149. Segueix, ratllat: "en".

150. La capella de Santa Bàrbara, tocant a Das per la banda de ponent.
151. mitjanser: veg. nota 41.
152. Riu de Pendís (Bellver de Cerdanya).
153. «Ermita de Sant Grau d'Urús, dita també Sant Pau del Puig d'Urús» (EGOC, XV, 318a).
154. Cova propera a la fou de Bor, a un km. al sud del poble d'aquest nom, del municipi de Bellver de Cerdanya. Té dos corredors practicables, amb un recorregut total d'uns 2.000 m.
155. mitjansera: veg. nota 41.
156. cami: ms. "campi".
157. Font de la Fou de Bor, prop de la qual hi ha la Tuta Gran o fou de Bor.
158. Riu de Pendis (Bellver de Cerdanya).
159. terrars: 'indret de terres'. No enregistrat en cap dels repertoris lexicogràfics consultats (DGLC, DCVB, DECLC...).
160. Segueix un espai en blanc de vuit ratlles.
161. Coll de Tancalaporta, sota el pic de Comabona (2.530 m.). Ms. "Tanca la Porta".
162. La Tosa d'Alp (2.536 m.).
163. Verdaguer havia pujat al Puigmal pel juliol de 1880 (veg. Epistolari, III, 46-47).
164. Sota la serra d'Ensija, entre Saldes i Vallcebre, al Berguedà.
165. esgardalenç: variant d'escardalenc, no enregistrada a cap diccionari. Aplicat també a una muntanya, però en la forma més habitual, trobem aquest adjetiu a Canigó: "del front esgardalenç de Tretzevents" (cant IX, estr. 16^a, vers 3).
166. Cim (2810 m. alt.) del massís del Carlit, a

l'Alta Cerdanya. Verdaguer hi havia pujat, l'estiu de 1880, segons confessava a Antoni Puiggari en una carta d'aquella mateixa tardor (veg. Verdaguer a la pica d'Estats, 95-97).

167. Pic de Fontargent (2582 m. alt.), fronterer entre Andorra i el País de Foix (França).
168. Els Cortils, sota la coma del mateix nom.
169. no sent: 'excepte, llevat de'.
170. Segueix, ratllat: "que".
171. Segueix, ratllat: "que".
172. càusan: var. ant. "fan".
173. Actual despoblat, dins l'antic terme de Riu de Pendís, al camí del coll homònim.
174. Serra de Matanegra, sota el pic del mateix nom (1.909 m. alt.).
175. "Lo Clot de Maixeró verdós y ombrivol" (Canigó, IV, estr. 8a, vers 1).
176. Muixeró ... niu de moixons: etimologia errònia, com en tants altres casos. Veg., però, nota següent.
177. «No sé de què li ve 'l nom a aqueixa soliu clotada, ver niu de moixons amagat entre les branques del Cadí, que, com per abrigarla, perden aquí sa esterilitat y's revesteixen de verdor. No s'hi veu un palm de roca, la gespa y la florida jonga la encautan tota y les fonts hi brollan, umplint-la de murmuris y de vida» (Canigó, cant IV, nota 1).
178. Veg. "Pallars", f. 5r.
179. del cim: afegit damunt.
180. de l'altra serra: afegit damunt.
181. Josa de Cadí, antic municipi unit, l'any 1973, al de Tuixén.

182. Segueix, ratllat: "y".
183. potser: ms. "pot ser".
184. A la llibreta complementària, Verdaguer hi anotà, en passar per Josa de Cadi: "Espluga: balma - paraula viva" (BC, ms. 1466, f. 50v).
185. La resta del foli és en blanc.
186. Tuixén (Alt Urgell). L'anotació que segueix ocupa els ff. 18v-20r de la llibreta complementària de la present ressenya (BC, ms. 1466). La incorporo al text perquè duu data i sobreix justament una jornada de l'excursió.
187. ròsan: per arròsan; veg. "A vol d'aucell", nota 747.
188. bell: ms. "vell".
189. Fórnoles de Cadi, municipi avui agregat al de Lavansa (Alt Urgell).
190. Espai en blanc de mitja ratlla.
191. de caball: afegit a sota.
192. san[t]s: afegit damunt.
193. Veg. "Pallars", § 3, i nota 10.
194. Segueix, ratllat: "fins a".
195. Adraén, poble del municipi de Lavansa, situat en un coll, a l'extrem occidental de la serra del Cadi.
196. Veg. nota anterior.
197. ginatells: "pinetells", "pins petits". El DGIC i el DMLC enregistren el terme tan sols amb un sentit micològic. Alcover i Moll, en canvi, atribueixen primordialment al mot el significat de 'pi petit', i l'exemplifiquen amb una citació de Caniqó (DCVB, VIII, 584a).
198. arran de terra: var. ant. "d'arrel".

199. escafida: forma anterior a l'actual esquifit, -ida (veg. l'entrada del mot al DECLC, III, 693a). Ja trobem escafít al DLC de P. Labèrnia, amb la següent definició: "curt, estret: se diu regularment del vestit" (I, 804a), i Verdaguer mateix havia usat aquesta forma en una estrofa --després suprimida-- del ms. de L'Atlàntida presentat als Jocs Florals de Barcelona. Per a Coromines escafít, -ida «resta predominant en les comarques occidentals i muntanyenques [Urgell, Ripollès]. També a les Illes, i en particular a Mallorca» (*ibid.*, 693b).
200. gòtic de la decadència: gòtic tardà; veg. "Excursió a l'Alt Pallars", § 77.
201. La resta del foli és en blanc.
202. Segueix, ratllat: "fa [engallardir]".
203. "lo Sicoris aurifer" (Canigó, IV, estr. 6a, vers 1). «Aqueste río Segre suele llevar arenas de oro, según lo dicen algunos de los autores referidos [...] y señaladamente Marineo. En Lérida y Balaguer las buscan, y hallan algunas» (G. Pujades, Crónica universal, lib. I, cap. IV; ed. 1829, t. I, pàg. 11).
204. aaprofitan: ms. "aprofinan".
205. rosar: veg. nota 187.
206. barberie: per barbaria o barbàrie. El DCVB defineix així la primera forma: "Gent bàrbara" (II, 288b, amb exs. medievals). Coromines vacilla en l'accentuació del mot: «Barbarie [-ària o -aria?, s. XV, Tomic] [...] barbària [1805, Belv., -bàrie, escr. Renaix.]» (DECLC, I, 639b), i en nota afegix «En castellà tampoc és segur on accentuava Nebrija el seu "barbaria, cosa peregrina [...]"» (*ibid.*, 640a).
207. Rec del Salit, un dels més antics i importants del terme.
208. a: ms. "al".

209. prebené: "escolanet de cor (la S. d'U., apud Aguiló, Dicc.)" (DCVB, VIII, 815b, s.v. prebener). Preben(d)er, segons Cormines, hauria donat, per evolució fonètica e > o, provenir (DECLOC, IV, 773b, s.v. haver). El mot figura al ms. amb inicial majúscula, subratllat, i amb un signe d'interrogació al final.
210. junt ab lo pont ... sota: afegit a sota. A. Joanne els confon en un de sol: «Le pont de San Armengol, appelé aussi pont du Diable» (Les Pyrénées, 651).
211. La Tercera Guerra Carlina (1872-76), encara molt recent per a Verdaguer, si fem cas del temps verbal amb què l'evoca. Veg. "Piri-neu-82", f. 4v, i nota 16.
212. Trespoints: ms. "Tres Ponts".
213. Antiga capella del Roser, al camí de Fígols a Organyà, avui desapareguda (GGCC, XVI, 100b).
214. triangle: ms. "triangue".
215. 15: seguit d'un signe d'interrogació al ms.
216. Segueix, ratllat: "la Verge".
217. passavan: ms. "passavant".
218. L'església de Santa Maria, que allotjà antigament el priorat d'Organyà, «és romànica, bé que força modificada i amb additaments posteriors» (GGCC, XVI, 144a).
219. Espai en blanc de tres ratlles i mitja.
220. Al ms. hi ha un breu espai en blanc. El nom de la santa és Pelaia. Veg. anotació del f. 19r a l'annex I a aquesta ressenya.
221. Montanissell (Coll de Nargó).
222. Serra de Setcomelles (1.492 m. alt.), al límit del terme de Montanissell amb el d'Abella de la Conca (Pallars Jussà).

223. Antic municipi, avui agregat al d'Isona (Pallars Jussà).
224. Cova de l'Olirmini, dita popularment "de l'Ormini", segons m'informa Anna M. Guàrdia, filla d'Organyaà.
225. Segueix, ratllat: "y".
226. Segueix, ratllat: "mentres".
227. Casacuberta creu que es tracta de la serra de Carreu (veg. Excursions i sojorns, 69).
228. Veg. nota 224.
229. ba: ms. "sa".
230. Montanisell: ms. "Montisanell". Veg. supra, f. 26v, i nota 221.
231. comensat de conrear: var. ant. "conreat".
232. La resta del foli és en blanc. També ho és el recto del foli següent.
233. La Pobla de Segur (Pallars Jussà).
234. Sossís, agregat del Pont de Claverol (Pallars Jussà).
235. El pallarès Joan Lluís parla dels "boscos de Llania, que es troben [...] a l'altra banda del riu" (El meu Pallars, I, 9).
236. Estret de Collegats, límit entre els dos Pallars, al terme de Gerri de la Sal.
237. "Roc Cornut" escriu en uns versos l'esmentat Joan Lluís (El meu Pallars, II, 38).
238. Tossal Gros, segons l'índex toponímic que acompaña un mapa de la zona encartat al començament del volum II d'El meu Pallars, de Joan Lluís.
239. La roca de l'Argenteria, de degotalls i estalactites, a la paret oriental de l'estret de Collegats. Verdaguer s'hi refereix a Canigó: "la rica Argenteria, que en la

penya / pará algun geni ab enciseres mans" (cant IV, estr. 14a, vv. 7-8). L'any 1983 s'hi aixecà un monument al·legòric commemoratiu del pas de Verdaguer cent anys abans (veg. Verdaguer a la pica d'Estats, 39-41).

240. posellas y poselletas: «posella [...] ha pres el sentit de 'prestatge' o 'lleixa', 'relleix en una paret per posar-hi objectes'; [...] Verdaguer devia aprendre-ho en els Pirineus» (Coromines, DECLC, VI, 742a, s.v. posar). El poeta anota, al quadern corresponent a l'excursió de l'estiu del 1882: "Posella: prestatge, antosta, del armari-biblioteca. Sota Ainet, vora la borda de Besant, hi ha la posella dels diners, hont s'en trobaren una olla plena" (BC, ms. 1467, f. 91r).
241. crespats: "Fang clivellat per l'acció del gel" (DCVB, III, 726a, amb citació de Verdaguer. Mot no recollit per Coromines amb aquest significat (DECLC, II, 1042a, s.v. cresp).
242. a fils ... y estranyes: afegit damunt; var. ant. no ratll. "que entre ls boixos".
243. "Cordinatges de tosca y brodadures, / cascades d'argent fos en l'ayre preses, / garlandes d'euva en richs calats suspeses, / d'alguna fada finestró diví" (Canió, cant IV, estr. 15a, vv. 1-4). Veg. també la descripció que en fa Joan Lluís a El meu Pallars, II, 37.
244. segat: "tall, escletxa [...] Tall del terreny" (DCVB, IX, 793a).
245. fol
u: "gola d'un avenc" (DECLC, IV, 155a). Ms. "Fo". Verdaguer havia visitat, feia pocs dies, a la Cerdanya, la fou de Bor (veg. supra, f. 20v).
246. Prop de Cortsaví (Vallespir) hi ha les gorges de la Fou, congost profund i espectacular obert a la roca per un petit afluent del Tec. Verdaguer les havia visitades, tres o quatre anys abans, durant unes curtes estades al Vallespir.

247. Barranc de l'Infern, que desguassa a la Noguera.
248. Hostal de Morreres, vora el barranc del mateix nom. Famós i popular, avui enderrocat, s'hi han associat diverses llegendes (veg. Joan Lluís, El meu Pallars, II, 40-42).
249. La resta del foli és en blanc.
250. Gerri de la Sal, al Pallars Sobirà.
251. romànich: veg. "A vol d'aucell", nota 186.
252. Antiga abadia de Santa Maria de Gerri, de mitjan segle XII.
253. qual: ms. "quan".
254. L'església abacial fou consagrada per l'arquebisbe de Tarragona, acompanyat d'altres bisbes catalans i del comte de Pallars, el 25 de setembre de 1149 (GGCC, XII, 58a).
255. Probablement la morisca, dansa d'una sola parella, pròpia del Pallars (GEC, X, 318c).
256. anomenadas "prioras": afegit damunt; var. ant. no ratll. "pabordessas". Prioras (subratllat al ms.): "Prior d'una confraria: el majordom o obrer major" (DCVB, VIII, 886a).
257. batistiris: subratllat al manuscrit. "Acte de batejar (Andorra, Ordino, Organyà)" (DCVB, II, 373a); "amb el sentit de 'bateig' i 'festa del bateig' a l'Alt Pallars" (DECLC, I, 727a).
258. o Perameya: afegit a sota.
259. La Pobleta de Bellveí (la Torre de Cabdella).
260. cremalls: 'clemàstecs'. Veg. clamalls, infra, f. 50r, i nota 613.
261. Al ms. hi ha un dibuix de l'autor alièn.
262. los quatre ganchos ... torsut: afegit.
263. Espai en blanc per a una paraula.

264. quatre: afegit damunt.
265. baixos: afegit damunt.
266. Abans, ratllat: "capella".
267. L'antic castell de Peramea havia pertangut al monestir de Gerri (veg. GGCC, XII, 62-63).
268. La torre dels Colomers, avui molt arruïnada (veg. GGCC, XII, 63b).
269. La iglesia y un: var. ant. "En la iglesia y en un".
270. Espai en blanc per a una paraula.
271. Veg. nota 260.
272. trobols: 'trespols'; "trebol [...] sostre", testimoniat al Pallars (DCVB, X, 472a). Per a Coromines (DECLC, VIII, 791b) trebol és la variant del català occidental per a trespol (cat. or.) / trispol (Mall.). més avall, però, aporta diverses citacions verdaguerianes de trespol (*ibid.*, 792b). Ni el DCVB ni el DECLC, tanmateix, no enregistren la forma trobol, aquí consignada.
273. Una banda de carrer: var. ant. "Un carrer".
274. coberts: "indrets urbans i vilatans que són transitables a sotllit" (DECLC, II, 787b).
275. y s'atravéssan: afegit damunt.
276. "se veuen nedar els capbugons, anecs boscartans" (Rondalles, ed. 1905, pàg. 48, dins "L'estany de Montcortès"). Cabussó (subratllat al ms.): "nom de diverses espècies d'aus aquàtiques palmípedes" (DCVB, II, 795a, amb la citació de Verdaguer suara transcrita); "una de les menes d'ànec salvatge" (DECLC, II, 515a).
277. boba: subratllat al ms. Variant de boga 'balca'; bova, forma predominant "en tot el català occidental", segons J. Coromines (DECLC, II, 29a).

278. boga: afegit damunt, en lletra més petita.
279. (Cap de l'estany): afegit damunt. Segueix, ratllat: "Échaurà sortit d'assí lo nom del cèlebre trovador rossellonès?" Veg., per a les darreres ratlles, Rondalles, ed. cit., pàg. 48. Veg. també, supra, "Pirineu-82", annex, nota 45.
280. La Pobleta de Bellveí (la Torre de Cabdella).
281. Beranui o Brenui (la Torre de Cabdella).
282. Antic santuari de la Plana, avui església de la Plana de Mont-ros.
283. Castellestado (la Torre de Cabdella).
284. Astell (id.).
285. Mont-ros (id.).
286. Paüls de Flamicell (id.).
287. Senterada (Pallars Jussà).
288. Nom amb què també és conegut el riu de Bellera, afluent del Flamicell. És errònia l'accentuació amb què el consigna el DCVB (II, 608a, s.v. Bòsia). Veg. l'avertiment de Coromines sobre aquest punt (DECLC, II, 146b-147a).
289. per: ms. "mer".
290. A l'ivern ... la Vall Fosca: afegit entre ratlles.
291. lo Puy: subratllat al ms.
292. Capdella: ms. "Cap d'ella".
293. Etimologia errònia, com en altres casos.
294. S'entén "els rectors". Anacolut, com en altres casos.
295. mal: ms. "malt".

296. a conilloch: "contracte entre un ramader i un propietari de pasturatges pel qual cedeix al primer el dret de pasturar en la terra del propietari, durant el termini estipulat" (DMLC, 290b; addició dels editors). El Tresor d'A. Griera enregistra el terme a la Pobla de Segur i a la Torre de Cabdella (apud Coromines, DECLC, V, 237b, s.v. lloc). Verdaguer anota, al quadern complementari: "Conillregar: tenirlos [els animals] en conilloch, o tenir en poder de altre per un cert temps, pagant un tant" (BC, ms. 1466, f. 59r).
297. Al f. 48v del quadern complementari esmentat, Verdaguer hi anotà: "i d'Agost, partirem de Espuy a les 6 del matí, atravesarem la riera Flamissell per la" [la resta del foli, en blanc]. Casacuberta suposa que el poeta degué pernoctar a Espui, després d'haver passat una nit a la rectoria de Cabdella, abans de deixar la Vall Fosca (veg. Excursions i sojorns, 71).
298. Verdaguer passà de la Vall Fosca a la de Boí pel coll de Cabdella --anomenat també de Rus o de Taüll. Sembla confirmar-ho un croquis muntanyenc, fet d'allà estant pel poeta, en el qual hi ha les següents indicacions orogràfiques: a la part inferior, des d'on està situat el dibuixant, "Coll de Capdella"; a l'esquerra del croquis, "Possets"; al centre, "Malehida", i, a la dreta, "Montan[yes] de Caldas". La guia francesa que duia Verdaguer diu, a propòsit d'aquest coll i el panorama que s'hi divisa: «Du col on a une des plus belles vues des Pyrénées [...] C'est la plus belle vue que l'on puisse avoir des Monts-Maudits» (Joanne, Les Pyrénées, 542).
299. La Noguera de Tor, que travessa la vall.
300. Comaltes: ms. "Como los Altos". Verdaguer escriví, amb llapis, "Comaltes" a sota de "Como Los Altos", a la pàg. 537 de la guia que feia servir durant aquella excursió (A. Joanne, Les Pyrénées).

301. **Riu de Sant Nicolau**, a la vall o ribera del mateix nom, una de les més famoses del Pirineu català, inclosa --a la seva part alta-- dins el parc nacional d'Aigües Tortes i de Sant Maurici.
302. **tresor**: var. ant. "tresors".
303. **Comaltes**: ms. "Comes Al[t]es". Veg. nota 300.
304. **altretant**: "una quantitat igual" (DCVB, I, 561a).
305. **barcó**: mot no enregistrat en cap dels diccionaris habituals (DGLC, DCVB, DECLC...). Veg. nota 307.
306. **aixís**: ms. "anxis".
307. **nabei**: "navei" (DCVB, VII, 720a, enregistrat a Cabdella). Per a Coromines és una forma usual també a Boí, vestigi de *navilium, variant no documentada del llatí NAVIGIUM 'embarcació, vaixell' (cp. cast. navío, fr. ant. navoi, occ. ant. navey). Veg. DECLC, V, 887a i 888a, s.v. nau. Al quadern complementari Verdaguer anotà: "Nabey - barcó - barqueta: quatre fustas, com una tramadeta de ray" (BC, ms. 1466, f. 44r).
308. **sallent**: "salt d'aigua, cascada" (DMLC, s.v.; addició dels editors d'acord amb la Secció filològica de l'IEC).
309. **caminant**: afegit damunt.
310. **tarterars**: els repertoris lexicogràfics consultats només enregistren la forma tarteral: "1. Tarter molt gran [...] 2. Illot format en el riu per les pedres que aquest arrossega i diposita [...]; cast. llera" (DCVB, X, 165b). "Tarteral: col·lectiu molt difós per tot l'alt Pallars i Ribag[orga]" (DECLC, VIII, 330b). Veg., però, més avall (f. 36r): "tarterals".
311. Espai en blanc per a una paraula. Es tracta versemblantment de l'estany de Sarradé d'Amunt, dominat per la Pala Alta de Sarradé

(2.982 m. alt.).

312. La Pala Alta de Sarradé, que domina l'estany del mateix nom (veg. nota anterior).
313. La Tosa d'Alp (2.537 m. alt.).
314. Pic de Fontargent (2.582 m.), fronterer entre Andorra i l'Estat francès.
315. y: repetit a l'inici de la pàgina següent.
316. Pic de Pocets (3.375 m. alt.), també dit punta de Llardana, entre l'Alta Ribagorça i el Sobrarb aragonès. És el segon cim en elevació del Pirineu.
317. Les Maleïdes (o la Maleïda), nom donat al massís de la Maladeta, el més elevat dels Pirineus, per Verdaguer i altres escriptors del segle passat. En francès és conegut amb el nom de Monts Maudits. Veg. "Pirineu-82", annex, f. 46v.
318. Estanys de Comalesbienes, circ lacustre sota el pic del mateix nom.
319. Pic del Turbó (2.556 m. alt.), cim del massís muntanyós homònim, al límit entre la Ribagorça i la vall aragonesa de l'Éssera.
320. Espai en blanc per a una paraula.
321. Montsent de Pallars (2.883 m. alt.), entre la Vall Fosca i la Vall d'Assua.
322. Coll d'Erta, entre la pica de Cervi i els pics d'Erta, que comunica les valls de Viu i de Boí.
323. Coma de la Vall de Boí, estesa des del tuc de Carang (2.789 m. alt.) fins a la ribera de Sant Nicolau.
324. nuar: var. ant. incompl. "envi[ar]".
325. Estany de la capçalera de la Vall Fosca, damunt Cabdella.
326. La Noguera de Tor, afluent de la Noguera Ribagorçana.

327. Estany des Monges, sota el Montardo d'Aran, a la capçalera de la Vall de Boí. havia pertangut als monjos de Lavaix (GGCC, XII, 305b). Verdaguer anotà, més encertadament, al quadern complementari: "E. des Monges" (BC, ms. 1466, f. 32r).
328. al cap de la vall: afegit damunt.
329. N: afegit damunt.
330. taure: el DLC de Labèrnia només recull taur com a variant antiga de toro, on remet (II, 794a). El DCVB atesta taure, en el sentit de 'toro', al Capcir (X, 180a). Coromines considera taure i taur formes medievals occitanes (DEOLC, VIII, 615a).
331. Caldes de Boí, santuari i centre termal i turístic de la Vall de Boí, sota el pic de Comaloferno.
332. Pic de Comaloferno (3.030 m. alt.), el cim més alt del massís de Besiberri. Ms. "Como Lo Forno".
333. Sant Joan de Boí, església de la població on Verdaguer pernoctava. Casacuberta suposa que, aquells dies, s'hostatjà a la rectoria (Excursions i sojorns, 72).
334. Veg. nota 331.
335. còdol: var. ant. "pigal".
336. capelleta: "pilar", escrit damunt.
337. Segueix, damunt i ratllat: "mitx".
338. llegeix: var. ant. "conta".
339. Cascada que forma el barranc de la Sallent, afluent de la Noguera de Tor.
340. rebollar: "bosc de rebolls" (DCVB, IX, 197b).
341. deixalla d'un gran bosch tallat: afegit damunt.

342. tapisa: el DCVB recull el verb tapissar, sinònim d'entapissar (IX, 148a).
343. salt: ms. "sant".
344. Pic de Capseres o punta Senyalada (2.951 m. alt.), conegut també per pic de la Torreta i pic dels Soldats. Veg. Jolis-Simó, Pallars-Aran, 97.
345. esporreta: veg. "Mongarre", nota 21.
346. tarterals: veg. nota 310.
347. espectacle: ms. "espectable".
348. per això ... geodèsich: afegit damunt. Allusió a la torreta geodèsica aixecada al cim del Capseres per Schrader l'any 1878. Veg. Jolis-Simó, Pallars-Aran, 97 i 99.
349. Comaloorno: ms. "Coma Lo Forno". Veg. nota 332.
350. La Noguera de Tor, dita també riu de Caldes.
351. Montsent de Pallars (2.883 m. alt.).
352. Llebriquetos: "Llubriqueto", segons Coronines, que els situa «dans la haute montagne d'Erill» (Estudis de toponímia catalana, I, 129). Com en el cas de Comaltes (veg. nota 300), Verdaguer va esmenar la grafia aberrant de la guia Joanne (Como de Los Llebriticos), i la canvià en "Como de Llebriquo" (Les Pyrénées, 538).
353. Estanys Gémenes, circ lacustre al vessant meridional del pic de Comaloorno, format per l'estany Gémena de Dalt i l'estany Gémena de Baix.
354. Estany Roi, sota el coll del mateix nom.
355. El Montsec d'Estall --anomenat també serra de Montgai--, sector ponentí del Montsec, entre la Noguera Ribagorçana i el riu de Queixigar.
356. Veg. nota 319.

357. Veg. nota 354.
358. las: ms. "al as".
359. Espai en blanc per a una paraula: Tumeneia?
360. Veg. nota 344.
361. Muntanya d'Er Ospitau de Vielha, a l'entrada de la Vall d'Aran.
362. entela: "entaca", escrit damunt.
363. crenxa: amb el significat de 'carena d'una muntanya', és un mot propi del Pallars Sobirà i l'Alta Ribagorça, segons Coromines (DECLC, II, 754a, s.v. clenxa).
364. excelsa: ms. "encelsa".
365. Paràgraf transcrit per Casacuberta, amb força fidelitat i mantenint-ne les grafies originals, a Excursions i sojorns, pàg. 73.
366. pel[r] 1'O.: ms. "pel O".
367. pala: "vessant de muntanya llis i de pendent molt fort, gairebé vertical" (DCVB, VIII, 120b). Accepció metafòrica documentada en tot el Pirineu català, des de la Cerdanya fins a la Ribagorça, segons Coromines (DECLC, VI, 180b).
368. Segueix, per error, "una".
369. blanch: afegit damunt.
370. Espai en blanc per a una paraula.
371. feixanchs: subratllat al ms. Amb el significat de 'gran cinglera' Coromines documenta el terme al català occidental pirinenc, especialment «a les altes valls del Pallars Sobirà, i de la Noguera Ribagorçana superior, on abunda més que enllloc» (DECLC, III, 931, s.v. feix).
372. Vall de Barravés, al sud del massís de Bessiberri.

373. Vall de Besiberri, als peus del massís del mateix nom, al terme de Vilaller (Alta Ribagorça).
374. Espai en blanc per a una paraula. Abans, ratllat: "Llebriquet[o]". Es tracta, potser, del pla de la Cabana.
- 374bis. pinatells: "pinetells", 'pins petits'. Veg. nota 197.
375. bermella: afegit damunt.
376. Verdaguer visità Sant Joan de l'Erm l'any anterior, de pas cap al Pallars Sobirà. Veg. "Pallars", §§ 13 ss., i "Pirineu-82", ff. 15-16.
377. un: var. ant. "lo".
378. riu: ms. "riy".
379. Veg. "Pirineu-82", f. 15, i "Excursió a l'Alt Pallars", f. 4v).
380. y: repetit a cap de ratlla.
381. algun: s'entén "algun noi".
382. trènit: deformació vulgar de trienni: «Espai de temps (originàriament de tres anys) que algú ha de passar exercint un càrrec, complint un compromís, una obligació» (DCVB, X, 491a, s.v. treni, amb una citació del vigatà Collell). Coromines documenta trènit al segle XVII (DECLOC, VIII, 784b).
383. Veg. nota anterior.
384. Estany de Cavallers, a la capçalera de la Noguera de Tor, a la Vall de Boí, dins el massís de Comaloforno. Avui és un pantà, que alimenta la central de Caldes.
385. El port de Goellicrestada, o coll de Cress-tada (2.475 m. alt.), entre la vall de Boí i la de Valarties, al sud del Montardo d'Arran. Veg. Casacuberta, Exc. i sojorns, 72.
386. Estanh de Mar, a la capçalera de la ribera de Valarties, al terme d'Arties (Vall d'A-

- ran), al vessant septentrional del Besiberri.
387. umplint: var. ant. "emplint". Veg. DECLC, VI, 65.
388. Segueix, ratllat: "d aygas".
389. Avui únic estany d'Era Restanca, a la vall de Rius, dins l'antic terme d'Arties.
390. port: var. ant. "Coll".
391. Verdaguer denomina erròniament el port des d'on fa la següent descripció. Per la posició que es desprèn del camp visual referit, s'ha de tractar del port de Goellicrestada (veg. nota 385) i no pas del de Caldes, situat més a llevant, i, doncs, més allunyat dels estanys aranessos descrits a continuació. L'estany des Monges, d'altra banda, és sota mateix del port de Goellicrestada, i es veu, segons anota Verdaguer, "vora mateix del camí".
392. estany: ms. "Estanyt".
393. Estany de la capçalera de la Vall Fosca, damunt Cabdella, un dels més grans de la conca del Flamicell.
394. Damunt l'actual pantà de Cavallers, a la capçalera de la Noguera de Tor.
395. més ensà: repetit al ms.
396. Estany des Monges, sota el Montardo d'Aran. Veg. nota 327.
397. l'estany: ms. "i Esestany".
398. Estanh d'Eth Cap d'Eth Pòrt, damunt l'estany d'Era Restanca.
399. aqueix: ms. "aqueig".
400. l'ús: var. ant. "lo us".
401. «en llengua d'oc [...] restanca per 'resclosa' [...] a la Vall d'Aran designa la boquera d'un estany: pujant des d'Arties

[...] cap a la carena de la Vall de Boí, es troba l'Estany de la Restanca, al peu del Coll de Crestada» (DECLC, VIII, 266, s.v. tancar). El derivat verbal és restancar, occità i antic, segons Coromines (ibid.).

402. Des del: abans, ratllat: "A las".
- 402bis. de ple a ple: "directament i sense obstacles" (DCVB, VIII, 659b).
403. Comaloferno: ms. "Como lo Forno".
404. Sarradés: ms. "Barradés", potser per confusió amb Barravés, nom d'una vall veïna. Tant el pic de Sarradé com la Pala Alta del mateix nom són relativament propers del Comaloferno.
405. Pic del Tort (2.886 m.), pic de Peguera (2.942 m), o, més versemblantment, els pics de Subenuix (2.930 i 2.872 m.).
406. Probablement, els dos Encantats (2.747 i 2.738 m.), damunt d'Espot.
407. Gessa, prop de Salardú.
408. Espai en blanc per a una paraula.
409. El terçó de Pujòlo, una de les antigues divisions territorials de la Vall, comprenia, des del segle XVII, els pobles o parròquies de Gessa, Salardú, Unha, Tredòs i Bagergue (GCC, XVI, 198).
410. La Mare de Déu de cap d'Aran, venerada al santuari homònim prop de Tredòs.
411. Espai en blanc per a una o dues xifres. Verdaguer hi anotà, provisionalment: "2 ?".
412. he: ms. "ha".
413. Bagergue (Salardú).
414. Veg. la mateixa tradició recollida per Maurice Gourdon, a "Pallars", nota 197.
415. Veg. ibidem.

416. El text dels folis següents es correspon amb el de la carta que Verdaguer envia a Collell uns dies després i que, amb el títol de L'aplec de Mongarre, es publicà a "La Veu del Montserrat" i a "La Ilustració Catalana". Més tard, fou inclosa a Excursions y viatges (1887). Remeto el lector a la meva edició d'aquest text per a les notes que aquí li estalvi.
417. coronadas de abets y pins: afegit damunt.
418. La resta del foli és en blanc.
419. Municipi aranès de l'extrem nord de la Vall, molt allunyat de Montgarri. Pel sentit de la frase, potser caldria entendre "la gent de[ll] Coserans", regió gascona d'on provenia la majoria d'assistents a l'aplec aranès.
420. van: ms. "vab".
421. Abans, ratllat: "especie".
422. lineas irregulares: var. ant. "las líneas com irregulares".
423. montera: «Prenda para abrigo de la cabeza, que generalmente se hace de paño» (Diccionario manual e ilustrado de la lengua española, 2a ed., Madrid, Espasa-Calpe, 1977, pàg. 1026b). Sense subratllar al ms.
424. ben ferrats: afegit damunt.
425. duen: afegit damunt.
426. boynas: var. ant. "gorras".
427. n'hi: ms. "nihi".
428. casi: afegit damunt.
429. esporret: veg. "Mongarre", nota 21.
430. Abans, ratllat: "que".
431. o toca: afegit damunt.

432. La vigília de la Mare de Déu d'Agost, és a dir, el dia 14 d'aquest mes.
433. Espai en blanc per a una paraula: Aulà? Salau? Orets? De fet, l'altre port més proper a Montgarri és el de Coma Gireta, al límit del Pallars amb la Vall d'Aran.
434. Aneu: ms. "Areu" (veg. "Mongarre", § 3). Crec que Verdaguer no es refereix pas al port de la Bonaigua, ni al coll d'Airoto, relativament propers, ja que a la redacció definitiva d'aquestes impressions llegim: «comensaren a veure's baixar dels ports la gent de l'altra banda del Pirineu» ("Mongarre", § 5).
435. A: afegit damunt.
436. Veg. "Mongarre", nota 26.
437. ab la ramada: var. ant. "ab sas novas companyas".
438. agradós: escrit damunt d'"acceptable", no ratllat.
439. de la vall: var. ant. "del pla".
440. pastors y pagesos: "var. ant. "homes".
441. Càntan ... confessions: afegit entre línies. Càntan, ratllat.
442. una imatge de la Verge: var. ant. "la Verge".
443. un pilaret en: afegit damunt.
444. Damunt, i ratllat: "ab".
445. a l'aplech: afegit damunt.
446. alguna nova desamortisació: var. ant. "algun governador" i "algun agent de govern".
447. Canejan: ms. "Canejant". Veg. nota 419.
448. Espai en blanc de mitja ratlla.
449. de: ms. "que del".

450. tants cors hi glassa: var. ant. "hi glassa ls cors".
451. Veg. "Mongarre", nota 26.
452. a casa llur: construcció gramatical ben viuva, encara avui, en algunes comarques de la Catalunya subpirinenca (Osona, Ripollès, Garrotxa...). Aquesta construcció és justament el testimoni adduït per Coromines per rebutjar la hipòtesi de la influència francesa en l'ús de l'adjectiu llur (pronunciat, en aquest cas, sense C). Veg. DECLC, V, 310b.
453. Potser un dels celebrants de l'ofici de l'aplec.
454. Tuc de Montoliu (2.660 m.), damunt l'estany del mateix nom. "Turó" l'anomena Verdaguer a Caniòg (cant IV, estr. 22a, vers 1); veg. DECLC, VIII, 936 i ss.
455. Pònt de Rei (Bausén).
456. Espai en blanc de mitja ratlla.
457. Concavitat formada per la ribera d'Eth Forcalh.
458. Veg. nota 413.
459. Estanh Nere d'Eth Forcalh, a la capçalera del riu del mateix nom.
460. Veg. nota 454.
461. Verdaguer deu fer allusió al coll o port d'Orets, entre el tuc de Mauberme i el tuc d'Er Òme.
462. Port d'Era Horqueta, sota el pic de Comenge.
463. sequit: var. ant. "atravessat".
464. y des de allí ... amabilitat: afegit.
465. Segurament l'estanh Long, dellà la frontera francesa.

466. Mont Valièr (2.838 m. alt.). Veg. "Pallars", nota 29. Verdaguer féu una marca, amb lapis, al costat mateix de la indicació "Mont Vallier" de la guia Joanne que utilitzava (Les Pyrénées, 581).
467. El coll de la Pala de la Clavera (2.522 m), sota el pic de la Pala, fronterer amb l'Estat francès.
468. Abans, i ratllat: "Sal[lau]".
469. Conflenc, a la ribera del Salat, al Cosenans (departament francès de l'Arieja). Topònim gascó no recollit a la GEC. Adopto la grafia de l'AUC, que manté la n etimològica, com féu Verdaguer en la present antació. A Canigó, però, el mot apareix sense n (cant IV, estr. 248, vers 1). La pronúncia occitana actual deu ser la que reflecteix la grafia francesa Couflens. Tanmateix, a l'època de Verdaguer, s'escrivia també, en francès, Conflens: «on atteint bientôt Conflens [i nota: "Conflens signifie confluent"]» (Manaud, Promenade, 102).
470. emboyrat: afegit damunt.
471. las voras o marges de la vall: var. ant. "la vall".
472. Segueix, no ratllat: "s embranca", i, ratllat, "davant".
473. Espai en blanc per a una paraula.
474. Verdaguer manté aquí la n etimològica, potser per analogia amb el topònim català Conflent (veg. L'Atlàntida, cant I, n. 7).
475. Després de la data hi ha un signe d'interrogació. Veg. "Pallars", f. 13v (§ 73). A la guia Joanne que feia servir Verdaguer, hi llegim, a propòsit de Salau: «l'église paraît dater du XIe siècle]. D'après la tradition, elle aurait eu pour fondatrice une princesse exilée d'Espagne» (Les Pyrénées, 552). I, en un llibre sobre el Cosenans que havia pertangut a Verdaguer (BC, núm. reg. 7510), hi llegim: «A Salau nous

rencontrons le souvenir d'une princesse espagnole qui vint en ces lieux, vers le XIe siècle, fonder un couvent et s'y cloîtrer en expiation d'une jeunesse peu édifiante» (Manaud, Promenade, 103).

476. en espadan[yl]: 'd'espaldanya'. Locució no enregistrada per cap repertori lexicogràfic català. Coromines afirma que «tant o més usat (almenys en el segle XIX) en català que en castellà és el terme arquitectònic i arqueològic campanar d'espaldanya» (DECLC, III, 624a). Al DCVB el mot és enregistrat només amb significat botànic (V, 370b). Veg. la mateixa locució infra, f. 44v.
477. sota la cornisa: afegit damunt.
478. Orde militar del Temple, o dels Templers, fundat a Jerusalem el 1118 i suprimit per Climent V el 1312.
479. «Ce cloître a du passer ensuite aux templiers, ainsi que le témoigne encore une croix de Malte appendue à un reliquaire dans l'église même» (Manaud, Promenade, 104). «Le cloître que les chevaliers de Malte possédaient à Salau n'existe plus; il n'en reste que des pierres encastrées dans les murailles des maisons particulières» (Joanne, Les Pyrénées. 552).
480. Espai en blanc per a una paraula.
481. impenetrables: ms. "impenetrables".
482. Oust: Ost, a la vall del riu Garbet. Ms. "Aust".
483. Sos: var. ant. "Los".
484. Dos: var. ant. "Los".
485. lo: afegit damunt.
486. guina: ms. "quino".
487. Pònt-de-la-Taula, població a la confluència de l'Alet i el Salat, al Coserans. "C'est l'endroit où la douanne percevait les

- droits de passage aux divers ports du haut Couserans» (Manaud, Promenade, 100, nota).
488. Sèish (fr. Seix), a la ribera del Salat.
489. en espadanya: veg. nota 476.
490. «Sur la montagne [...] qui domine la Seix au S.E., s'élève [...] le château ruiné de Mirabal» (Joanne, Les Pyrénées, 580).
491. «Le château de la Garde [...] fondé, disent les habitants, par Charlemagne. Les restes de cette forteresse ont encore un aspect imposant» (ibid.).
492. Dust: ms. "Aust". Veg. nota 482.
493. no·ns hi hem: ms. "no 'ns hem hi hem".
494. sinó·l Mon[t] Vallier ... Espanya: afegit damunt.
495. Ercé: ms. "Erce". Població de la ribera del Garbet.
496. Abans, ratllat: "Llers".
497. anomenat de Lhers o Ers: var. ant. "del mateix nom". «Lac ou étang de Lhers ou de l'Ers» (Joanne, Les Pyrénées, 586); «l'é-tang de l'Hers» (Assier, Aulus-les-Bains, 35); «l'Etang de Lers [...] les trois lacs d'Ers» (Speleus, Ca et la dans les Pyrénées, 146-147).
498. Veg. notes 469 i 474.
499. ab coll dret: afegit damunt.
500. «les jeunes gens commencent à modifier le costume national» (M. Gourdon, A travers l'Aran, 23).
501. musca: afegit damunt.
502. Cosserans: Coserans (o Conserans), regió de Gascunya, a la conca del Salat, avui dins el departament francès de l'Arieja.
503. «Les habitants ont conservé en grande par-

tie leurs anciennes coutumes: ainsi les hommes se servent encore de la fronde. La coiffure des femmes consiste en un mouchoir blanc replié en bandeau sur le front et formant en arrière un triangle dont la pointe pend librement sur la nuque» (Joanne, Les Pyrénées, 584-585).

504. galos: "gals", naturals de l'antiga Gàllia. Subratllat al ms.
505. los: afegit damunt.
506. Aquest paràgraf i el precedent foren transcrits per Casacuberta; amb ortografia regularitzada i algunes modificacions, a Excursions i sojorns, 76-77.
507. «Les habitants de cette commune se sont de tous les temps fait remarquer par leur foi et leur piété» (Manaud, Promenade, 93).
508. El coetani Bosch de la Trinxeria, en canvi, té tota una altra opinió dels balnearis, més d'acord amb els gustos burgesos de l'època; veg. Recorts d'un excursionista (Barcelona, 1887), pàg. 393.
509. Sant Lisièr d'Uston, a la ribera de l'Alet.
510. Aulús-dels-Banhs, a la vall del riu Garbet. «Acreditada estació balneària estiuenga», segons Casacuberta (Exc. i sojorns, 78).
511. mitj: ms. "mitjs".
512. pla: afegit damunt.
513. L'accepti: var. ant. "beguí".
514. barraca: var. ant. "casa".
515. Segueix, ratllat: "li".
516. Segueix, ratllat: "y".
517. me: repetit a cap de ratlla.
518. En gascó, variant dialectal occitana.
519. fe: ms. "fa".

520. un xich: afegit damunt.
521. Aquest paràgraf, des de al passar lo coll de la Trapa, fou transcrit també per Casacuberta, amb ortografia regularitzada i alguna lleu modificació, a Excursions i sojorns, 77-78.
522. que·ls: var. ant. "que aquells".
523. Sent Lisièr d'Uston (veg. nota 509), no pas Sent Lisièr, població de més amunt de Sent Girong, a la ribera del Salat.
524. Tot i que no em consta que Verdaguer, en aquesta època, hagués començat a practicar exorcismes, no deixa de sorprendre la descripció d'una representació plàstica d'aquesta pràctica religiosa.
525. ell: sant Lisièr, esmentat al paràgraf anterior.
526. «on dépasse la chapelle de Hount Santo, ainsi nommée d'une fontaine que saint Lisièr, d'après la légende, fit jaillir en lançant son bâton du haut du col d'Ustou, à 20 kil. de là» (Joanne, Les Pyrénées, p. 583). Verdaguer marcà, amb una ratlla vertical al marge, aquest fragment de la guia.
527. siti: "lloc on hom es troba" (DGLC, s.v.); "lloc, en general" (DCVB, IX, 934b). Veg. també DECLC, VII, 872 ss., s.v. seti. Cal no oblidar, tanmateix, que Verdaguer podia llegir, en les guies franceses que consultava, el corresponent site. El mot apareix també a l'esborrany d'"A vol d'aucell" (f. 27r).
528. henerbada: llegiu "enherbada".
529. arbres: ms. "abres", amb una c més petita afegida damunt, entre la a i la b.
530. y: var. ant. "ho".
531. «la magnifique cascade du Garbétou [...] le Garbétou, espèce d'étang à demi-desséché qui alimente la cascade. Le lac du Garbet

- se trouve à une lieue plus loin» (Assier, Aulus-les-Bains, 28). En la carta a mossèn Bonet --no recollida a l'Epistolari i que reproduceixo a l'annex III-- Verdaguer evoca la visita que féu a aquesta cascada durant la seva estada a Aulús.
532. Verdaguer confon, segurament, aquesta cascada amb la famosa --i propera-- d'Arse (o Arse), de la qual fa esment a Caniçó (cant IV, estr. 24a, vers 3). Casacuberta suposa que Verdaguer la visità, encara que no ho consignés als seus apunts de viatge (veg. Excursions i sojorns, 78). Tot amb tot, el poeta féu un senyal, amb lapis, al marge del següent fragment de la guia que manejava: «la magnifique cascade d'Arse, peut-être la plus belle des Pyrénées; la chute du milieu s'étale en une vaste nappe d'eau qui n'a pas moins de 50 à 60 mét[res] de largeur» (Joanne, Les Pyrénées, 587). Recordem, encara, que, «anant a veure la cascada de Garbet», com escriví poc després ell mateix (veg. carta a l'annex III), fou detingut pels duaners francesos, que el prengueren per un subversiu. Veg. Excursions i sojorns, 80-84.
533. Casacuberta no sap donar compte dels motius per a aquesta anada de Verdaguer a la capital del Llenguadoc, llevat que el poeta volgués reveure uns indrets visitats per ell sis anys abans (Exc. i sojorns, 78-79). Podria haver-hi anat amb Justi Pepratx, que estiuejava a Aulús, tal com suposa Casacuberta (ibid., 79).
534. 23: ms. "22". Canvio aquesta data, que considero un lapsus de Verdaguer. En aquesta anotació el poeta diu que l'endemà és sant Bartomeu, festa litúrgica que, aleshores com ara, s'esqueia el dia 24 d'agost. Per aquesta mateixa raó haig d'esmenjar les datacions dels dos dies següents, d'acord també amb la data posterior del dia 26, que aquell any s'esqueia efectivament en diumenge, tal com anota Verdaguer (veg. infra, f. 49r). D'aquesta manera es pot establir amb certesa la data de la seva celebrada ascensió a la pica d'Estats.

535. Auzat, prop de Vic-de-Sòg, a la ribera del riu d'aquest nom.
536. Vic-de-sòg (fr. Vicdessos), a la ribera del riu del mateix nom.
537. Veg. nota 534.
538. 24: ms. "23". Veg. nota 534.
539. La guia Joanne indica, molt detalladament, l'ascensió al Montcalm i a la pica d'Estats (Les Pyrénées, 607-610).
540. de Vich-dessòs: afegit damunt.
541. Afegit, entre ratlles: "se troban moltes cascadas, una fageda".
542. 25: ms. "24". Veg. nota 534.
543. El Montcalm (3.080 m. alt.), "gran mirador sobre tota la zona pirinenca del comtat de Foix i sobre les planes llenguadocianes" (Casacuberta, Excursions i sojorns, 79).
544. Espai breu, just per a una paraula.
545. Punta del Montcalm (2.958 m. alt.), al nord de la muntanya d'aquest nom.
546. espectacle: ms. "espectable".
547. Espai en blanc per a una paraula. Es tracta dels estanys de Picot, sota el pic homònim, esmentats en una anotació del quadern complementari (veg. annex II, f. 29r).
548. Pic de Montarenyo (2.620 m. alt.), al límit del Pallars Sobirà i del Coserans, entre els ports de Mariola i de Tavascan.
549. Prop del pic de Montarenyo hi ha el coll de Cerbi (2.490 m.). Per al significat pallarès del terme "muntanya", veg. GGCC, XII, 18a.
550. Pic de la Roia de Mollàs (2.644 m. alt.), més enllà del pic de Montarenyo.
551. Per aquesta ressenya Verdaguer és consider-

rat el primer muntanyenc que trepitjà el cim més alt del Pirineu català. La precisió, en aquest cas, de Verdaguer (nom, altitud, etc., de la pica) anul·la les reserves amb què algú ha acceptat aquesta ascensió (veg. GGCC, XII, 18a). L'any 1983, amb motiu del centenari, els excursionistes catalans li tributaren, allí mateix, un homenatge, que comptà amb la presència del president de la Generalitat de Catalunya, senyor Jordi Pujol. En aquesta ocasió es donà el nom de "pic Verdaguer" al cim N.O. (3.125 m.) dels tres que sobrepassen a la pica d'Estats, i s'hi col·locà una placa. A la pica, se n'hi col·locà una altra, obra de l'escultor Josep Ricart, amb un baix relleu del poeta, un perfil de la muntanya i la següent inscripció: "Centenari de l'ascensió / de Verdaguer / a la pica d'Estats / el 25 d'agost de 1883. / Homenatge dels excursionistes". Per a més detalls veg. Verdaguer a la pica d'Estats. Centenari 1883 - 1983. Homenatge dels excursionistes (Barcelona, 1985), esp. pàgs. 41-47.

552. Darrera població de la Vall Ferrera, sota el Monteixo.
553. Verdaguer havia recorregut aquests indrets del Pallars Sobirà l'estiu anterior. Veg. "Pirineu-82", ff. 19v-20v, i "Excursió a l'Alt Pallars", f. 7.
554. Ribera del Solcén (fr. Soulcem). Després d'aquest mot hi ha un signe d'interrogació.
555. Al ms., ratllat: "Arensal ó Negre".
556. Casacuberta suposa que aquest port deu ser el Negre o d'Arinsal, o, menys probablement, el de les Bereites, o, encara, el de Rat, tots ells a més de 2.700 m. d'altitud (Excursions i sojorns, 84). Precisant més, E. Albert creu que es tracta del port de l'Angonella, entre el de Rat i el d'Arinsal, l'únic des d'on es veuen uns conreus: els de les bordes de la Mollera, damunt Llorts (La vella Andorra, 26). En un article recent, però, R. Redondo i Sardà conclou que Verdaguer entrà a Andorra, després

de passar el port d'Arinsal, per «un coll o port format pel pic d'Arinsal i el roc de Montmantell», des d'on «una canal sense dificultats baixa a la coma dels estanys de l'Angonella» (Verdaguer a la pica d'Estats, 24). Aquest autor bateja amb el nom de Verdaguer tant el port com la canal per on creu que va passar el poeta en entrar a Andorra, i proposa a les autoritats del Principat que li donin validesa oficial (*ibid.*, 29-30).

557. endressar: "Dirigir, guiar per un camí" (DCVB, IV, 917b, acc. 2a d'endrecar, amb exemples d'autors medievals). Verdaguer ja se serví d'aquest verb a L'Atlàntida (veg. DECLC, III, 203a, s.v. dret).
558. de pas en pas: locució que no figura al DCVB, s.v. pas. Coromines la documenta en el valencià Joan Esteve: «"de pas en pas o a poc a poc: passim" [...] (Li[ber] Ele-giantiarum, E-VII-2)» (DECLC, VI, 314b). No n'he trobat enllot testimoni modern.
559. Segurament, un dels tres estanys de l'Angonella. E. Albert suposa que era el segon, el més gran, que desguassa per un precipici (La vella Andorra, 26). R. Redondo diu que es tracta de l'estany del Mig (Verdaguer a la pica d'Estats, 25).
560. gran: afegit damunt.
561. si[n]gle: var. ant. "si[n]gra".
562. vinquada: var. ant. "baixada".
563. ja: intercalat, amb lletra més petita.
564. relliscanta: 'relliscosa, rellisquent(a)'. No he trobat aquesta forma adjetiva en cap dels repertoris lexicogràfics habituals.
565. géspech: variant formal de gespa, pròpia del Conflent, la Cerdanya i el Ripollès, segons el DCVB (VI, 279b-280a). Per a Coromines és una forma únicament cerdana (DECLC, IV, 488a). Verdaguer escriu també, en una anotació de l'estiu anterior, gespe (per gespa), i anota la suposada forma

- aranesa gesp (veg. "Pirineu-82", f. 44r, i nota 179).
566. amplor: "amplitud" (DCVB, I, 645b). Corominas recull el mot entre els derivats d'ample (DECLC, I, 290a).
567. escafida: veg. nota 199.
568. de pas en pas: veg. nota 558.
569. parpellejar: afegit damunt,
570. me: intercalat, amb llettra més petita.
571. dordoyer: "Curar afanyosament i vigilant [...] (Plana de Vic); cast. estar alerta" (DCVB, IV, 572a, s.v. dordoyer, amb una citació vigatana, probablement de Collell). «Dordollar (-giar) 'moure's inquietament, afanyosament' (vigatà)», sense cap exemple ni citació literària, i amb remissió a la del DCVB (DECLC, III, 188a).
572. ne baixava: afegit damunt.
573. E. Albert creu que el poeta va entrar a les Valls d'Andorra "per una banda molt difícil, accidentada, perdedora, plena de risc", i que, "extraviat i fora camí [...] posà quatre hores on no n'hi ha més d'una i mitja" (La vella Andorra, 26).
574. les: var. ant. "mes".
575. lladrar: var. ant. "lo lladruch d".
576. reverdir: "renovar, retornar vigorosament" (DCVB, IX, 464b). El DGCLC enregistra el verb, però no en recull aquest sentit figurat.
577. un socós: var. ant. "una cabana". La forma socós és considerada dialectal per Alcover i Moll (DCVB, IX, 968b, s.v. socors). Corominas considera aquesta forma una «variant molt comuna de socors» (DECLC, VII, 993b). En un altre punt remarca que «Verdaguer va escriure [...] socós [...] en el seu original de L'Atlàntida de 1877 [...] si bé en l'edició li ho van canviar en socors»

(*ibid.*, II, 963a, s.v. córrer).

578. primer: afegit damunt.

579. may: afegit damunt.

580. aqueill: var. ant. "lo".

581. Assò: "A moltes comarques [...] açò conviu amb això" (DCVB, I, 122b). Coromines fa observar que "els grans guiadors de la Renaixença" van mantenir l'ús d'aquesta forma pronominal, enfront d'això, que l'ha anada desplaçant, sobretot "a Barcelona i en alguns altres parlars ciutadans". Per demostrar-ho cita justament Verdaguer (DECLC, III, 719b, s.v. est). Llegim també açò en una obra primerenca del vigatà J. Collell (La revolució y les antiqualles, Barcelona 1872, pàg. 6).

582. Datació correcta, que m'ha dut a esmenar les dues anteriors. Veg. nota 534.

583. Llorts, a la ribera d'Ordino.

584. Santuari de la parròquia de Canillo, on es venera la Mare de Déu de Meritxell, declarada el 1873 patrona d'Andorra. La construcció antiga, del segle XVI, desaparegué en un incendi l'any 1972.

585. Aquesta és la darrera anotació estiuenga datada per Verdaguer. Tan sols al darrer paràgraf d'aquesta llarga evocació dels dies passats a les Valls el poeta anota una data diferent. Hem de creure que aquesta última datació ---"4 de setembre"-- afecta només les darreres ratlles del quadern. Per als desplaçaments de Verdaguer durant la seva estada al Principat, veg. E. Albert La vella Andorra, 23.

586. El Serrat, tres km. amunt de Llorts, a la capçalera de la vall d'Ordino.

587. Els estanys de Tristaina, a la capçalera de la riera del mateix nom. Verdaguer, que coneix l'estimologia d'aquest topònim (<TRIA STAGNA, 'tres estanys'), en modifica la forma per acordar-lo més amb la correspo-

nent evolució comuna del mot llatí STAGNUM. Aquests estanys són esmentats al cant IV de Canigó (estr. 57a, vers 2), amb la mateixa denominació d'aquest fragment, i també, en la forma Tristanya, a Los jardins de Salomó (ed. 1907, pàg. 27).

588. poble: ms. "pobre".
589. "la seva esglésiola [...] té un notable retaule barroc" (GGCC, XVI, 374b).
590. Veg. supra, f. 31r.
591. conreadís: "terreny cultivable d'una propietat" (DGLC, s.v. conradís); "terreny cultivable; cast. labrantío" (DCVB, III, 410a, s.v. conradis). Coromines recull tan sols "conreadís o conradís" (DECCLC, I, 413b, s.v. arrear). Verdaguer usà el mot, amb funció adjetiva, a Ayres del Montseny, pàg. 32: "un prat conreadís". Veg. també "Pirineu-82", f. 55r.
592. Membre, potser, de la Casa Areny-Plandolit, una de les més importants i tradicionals d'Ordino.
593. Espai en blanc per a una paraula. Veg. nota següent.
594. Josep de Riba i Camariot, de la Casa Rossell d'Ordino (avui Casa Fiter-Riba), on Verdaguer s'allotjà uns dies durant la seva estada al Principat (veg. Albert, La vella Andorra, 28-29). L'any 1983, Ricard Fiter i Vilajoana, descendant dels amfitrions de Verdaguer, féu collocar una placa commemorativa a la porta de l'oratori de l'esmentada casa, amb el text següent: "En aquest oratori, durant la seva estada a la casa senyorial de Rossell, els dies 26-30 d'agost del 1883 hoste d'honor dels senyors de Riba, celebrà la santa missa mossèn Jacint Verdaguer".
595. Més tard fou veguer episcopal de les Valls (veg. Albert, La vella Andorra, 28).
596. Pic de Casamanya (2.702 m. alt.), entre les dues Valires. Ms. "Casa Manya".

597. Torrent o riu de Cegudet, nom d'un antic barri d'Ordino, a l'altra banda del Valira. Verdaguer es confon amb el nom del riu de l'Ensegur, a la propera comarca homònima (veg. Albert, La vella Andorra, 30).
598. sinó: 'excepte, fora de'; acceptació 4a de sinó al DCVB (IX, 924b), sense exemples moderns.
599. Arduix (Anserall), poble de l'Alt Urgell, a la ratlla d'Andorra.
600. guaytas: en femení, i significant 'conjunt de persones que presten servei de vigilància', figura, com a addició dels editors, al DMLC de P. Fabra (s.v. guaita). Corominas diu que guaita «començà usant-se com a mot de gènere femení, i acabà [...] com a mot masculí», i ho demostra amb una cita ciò de L'Atlàntida. Tanmateix, en constata un ús femení actual, bé que molt especialitzat (veg. DECLC, IV, 687b-688a).
601. Pics del Mener Vell (2.820 m.) i del Mener Nou (2.828 m.), d'on s'extreia la major part del ferro per a les fargues d'Andorra.
602. Pic de la Serrera (2.914 m.), fronterer amb l'Estat francès.
603. Pic d'Enclar (2.317 m.), a la serra del mateix nom.
604. Salòria: Llegiu "Sant Julià de Lòria". Lapsus ja detectat per Casacuberta (Exc. i sojorns, 88, nota 77). En una carta a Collell, enviada des de Coflens (de fet, Auzat) el 24 d'agost, Verdaguer dóna l'adreça andorrana següent: "S. Julià de Loria. -- Mossen Juan Anglada, Vicari" (Epistolaris, IV, 83). En aquesta adreça va rebre, efectivament, algunes cartes (ibid., 86).
605. no: ms. "ne".
606. Església romànica d'Anyós, damunt l'espadat que domina la vall de la Valira del Nord.
607. «Anyós [...] es troba en un alt planell

prop de la serra de l'Honor» (GGCC, XVI, 368a).

608. Tomàs Junoy (Alp, 1778 - Anyós, 1860) fou el darrer prior dominicà de Puigcerdà. Ex-claustrat el 1835, fou durant tres anys provicari d'Anyós. L'any 1838 publicà, a Tolosa de Llenguadoc, una Relació sobre la Vall de Andorra. Verdaguer en posseïa un exemplar (BC, núm. reg. 5461).
609. Els pocs dies que Verdaguer passà a la capital de les Valls s'hostatjà a la Casa Guillemó, un dels antics i més prestigiosos casals de la vila, a petició del seu propietari, Francesc Duran, síndic del Consell General (veg. E. Albert, La vella Andorra, 35).
610. Damunt el portal adovellat de la Casa de la Vall hi ha l'escut d'Andorra, gravat en pedra, i, sota d'aquest i la coneguda divisa Virtus unita fortior, una breu inscripció en llatí. Tant l'escut i la divisa com la inscripció hi foren col·locats a mitjan segle XVIII (veg. GGCC, XVI, 290a i 348b).
611. Verdaguer degué veure aquest edifici tal com apareix en un dibuix publicat el 1884 i reproduït a La vella Andorra, pàg. 35.
612. Destaquen, per la importància de les seves funcions, la sala de sessions del Consell General de les Valls, i la sala de justícia o Tribunal de Corts.
613. clamalls: "clemallis". Per a Alcover i Moll és una variant de clemàstecs (DCVB, III, 210a). Això no obstant, la forma andorrana del mot és, segons els mateixos autors, cremalls (*ibid.*, 211a). Coromines considera preferent la forma cremalls, documentada ja al segle XI. Observeu que Verdaguer escriu cremalls en una anotació pallaresa del mateix estiu (veg. "Pirineu-83", f. 3r), però clamalls --com aquí-- en una nota de l'estiu anterior (veg. "Pirineu-82, annex, f. 37v").
614. «Non loin de la chapelle est la cuisine [...] quatre chenets de fer, d'une hauteur

colossale, prouent qu'au besoin on peut y faire râter un boeuf» (Joanne, Les Pyrénées, 648-649). J. Aladern escriurà també, a propòsit d'aquestes instal·lacions: «Mentre dura 'l concili [els consellers] menjan y beuhen y dormen junts, en la Casa de la Vall, que al efecte està proveïda de llits y de grans cassolas y marmitas» (Cartas andorranas, 36).

615. Engolasters (1.504 m. alt.), a la parròquia de les Escaldes-Engordany.
616. Església de Sant Miquel d'Engolasters, romànica, amb un campanar llombard, esvelt i elegant. Tenia pintures al fresc, actualment al Museu d'Art de Catalunya (GGCC, XVI, 356a).
617. Abans, ratllat: "sota".
618. se: ms. "de".
619. L'estany d'Engolasters, de 62.500 m² de superfície i 17 m. de fondària en algun punt, és un enigma per als geòlegs, ja que no s'alimenta de cap riu ni té cap sortida. Això explicaria, potser, la creació de la llegenda segons la qual un antic poblet fou colgat per les aigües perquè una dona refusà de fer caritat a un pobre. Verdaguer la degué conèixer allí mateix, i la inclogué, més tard, en el seu aplec de Rondalles (ed. 1905, pp. 58-61). Tanmateix, trobem apunts d'aquesta tradició en les anotacions de l'estiu anterior (veg. "Pirineu-82", annex, f. 54v), escrites al seu pas pel Pallars, prop de l'estany de Montcortès, l'origen del qual s'explica també per una llegenda similar. Veg. "La ciutat d'Engolasters" a Amades, Rondallística, pàg. 1134. Semblantament, "La Rondalla de Barbazan", recollida per Verdaguer durant el seu viatge a Lorda uns anys abans, i publicada a la premsa a la fi de 1891 (inclosa pòstumament al volum Prosa florida, "L'Aveng" 1908, pp. 32-33), narra també la desaparició d'un poble gascó pels mateixos motius.
620. Sota mateix d'aquesta última ratlla, i envoltat de text, al manuscrit hi ha un di-

buix, de forma ovalada, que sembla una representació gràfica de l'estany esmentat.

621. Veg., però, nota 619.
622. llau: Verdaguer usa sempre aquesta forma, sentida a la gent del Pallars (veg. "Pirineu-82", f. 50v; "Pallars", § 77 i nota; annex I a "Pirineu-83", f. 20r), i en precisa el significat al quadern complementari de les presents anotacions (BC, ms. 1466, ff. 52r, 55v i 56r).
623. «El Fener era un antic lloc, desaparegut per una ensulsiada de la muntanya veïna el 1865» (GGCC, XVI, 356b). De la catàstrofe, en dóna una viva descripció, recollida d'un testimoni ocular, l'esmentat J. Aladern a les seves Cartas andorranas, pàgs. 48-49. Veg. també la documentada aproximació científica al fenomen de l'esfonadrement d'aquest poble andorrà publicada, poc després del pas de Verdaguer per les Valls, per l'enginyer de mines i amic del poeta Silvi Thos i Codina, en una monografia intitulada Reconocimiento físico-geológico-minero de los Valles de Andorra (Madrid, "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España", tomo XI, 1884). Verdaguer posseï un exemplar (BC, núm. reg. 7600) de la segona edició d'aquest treball, apareguda, en forma de llibre, a Barcelona l'any 1885 (veg. ibid., pàgs. 63-81).
624. Més enllà ... S. Pelegrí: afegit, en lletra més petita.
625. conreadís: veg. nota 591.
626. 12: var. ant. "11".
627. A Canigó, Verdaguer fa dir a "l'hermitá de Meritxell": «[...] millor Reyna i senyora / en Meritxell trobaren estes valls» (cant XII, parlament 13è). Veg. nota 584.
628. Església romànica de Sant Joan de Caselles, un quilòmetre més amunt de Canillo. Té un porxo del segle XII, i, a l'interior, un notable retaule gòtic, de 1525, amb escenes de la vida de sant Joan (GGCC, XVI, 385).

629. l'altra banda de Canillo: var. ant. "aprop de Canillo".
630. mitjanser: veg. nota 41.
631. La cascada d'en Moles, a la Valira d'Encamp.
632. La vall de Ransol, "constellada de poblets" (Albert, La vella Andorra, 47).
633. L'Aldosa de Canillo, o, potser, Ransol.
634. par[t] damunt: ms. "paldamunt".
635. A 1.825 m. d'altitud, és el poble més alt dels Països Catalans i de la Península Ibèrica (GGCC, XVI, 296b).
636. Pic de la Cabaneta (2.841 m. alt.)
637. Alt o cap de la Cometa (2.710 m. alt.), a la ratlla de Franga.
638. «Aquest sacerdot era nebot de mossèn Isidre, un beneficiat de les Escaldes que morí a noranta-tres anys» (Albert, La vella Andorra, 49). Albert, però, escriu "Albós" (ibid., 48).
639. Anomenat, també, port d'Incles (2.252 m.).
640. A l'entrada de la vall d'Incles un monòlit --collocat el 1961, en ocasió d'un homenatge andorrà a Verdaguer-- recorda els versos que el poeta li dedicà a Canigó (cant IV, estr. 26a, vv. 5-7).
641. a biaix: 'al biaix'. Locució no enregistrada al DCVB ni al DECLC. Veg. infra, annex III, f. 82).
642. Bosc d'Entor, sota el cap o punta del mateix nom, entre el riu d'Incles i el de Ransol.
643. Potser l'estany de l'Isla, o el d'Anrodat.
644. cuyre: variant dialectal (rossellonesa, pallaresa i ribagorçana) de cuir o cuiro, se-

gons el DCVB (III, 823a i 824a). Per a Coromines és una forma antiga i dialectal de cuiró, comprovada en part del Rosselló, «a la Vall de Boí [...] i a la de Cardós i Vall Ferrera», però no pas a la Ribagorça (DECLC, II, 1093). Més avall, però, Verdaguer escriu cuyro.

645. Veg. una relació més completa d'aquesta llegenda, recollida per E. Albert d'un pastor de la vall d'Incles, i transcrita, en apèndix, a La vella Andorra, pp. 59-60. Veg. també "Pallars", f. 15r.
646. Pic de Fontargent (2.582 m. alt.).
647. aspre: ms. "asbre". En relació amb l'ús sovintejat d'aquest adjetiu per Verdaguer, veg. DECLC, I, 451a.
648. Pic de l'Alba (2.764 m.), dellà la frontera francesa, damunt l'estany del mateix nom.
649. Pic de Nerassòl (2.633 m.), dellà la frontera. Var. ant. "Neserola".
650. Pic de Siscaró (2.631 m.). Ms. "Ciscató".
651. Pic d'Escobes (2.778 m. alt.).
652. La cresta de Juclà, formada essencialment pels quatre Pics Negres de Juclà, inferiors a 2.400 m. d'altitud. «A l'O. du pic Noir de Joucla, appelé aussi Rocas de Juglan» (A. Joanne, Les Pyrénées, 644).
653. Estanys de Juclà, regulats avui per rescloses per al seu aprofitament hidroelèctric.
654. Veg. nota 636.
655. Bony de les Neres (2.228 m. alt.).
656. Pic d'Hortafà (2.537 m. alt.).
657. Pic Negre d'Envalira (2.825 m. alt.)
658. Pic dels Pessons (2.865 m. alt.).
659. La tosa de Braibal (2.641 m. alt.), a la comarca andorrana de la Molina.

660. Monsech ... , Urganya: afegit posterior.
661. Pic de la Serrera (2.914 m. alt.), fronte-
rer amb l'Estat francès.
662. Meners: afegit damunt. Veg. nota 601.
663. Segueix, no ratllat: "los Estanys no".
664. Pic de Cabalhèra (2.555 m. alt.), dellà la
frontera francesa.
665. Espai en blanc per a una paraula.
666. cuyro: veg. nota 644.
667. Veg. nota 645.
668. Estanys esmentats a Canigó (cant XII, par-
lament de "L'hermità de Meritxell", vers 9,
i nota 2).
669. cododèndrums: gènere d'ericàcies perennifò-
lies, una espècie del qual (el rhododendron
ferrugineum) rep en català diverses denomi-
nacions: neret, gavet, barset, talabard,
boix florit, boix de Núria, boix de munta-
nya o boix de la Mare-de-Déu (veg. DMLC,
632a, 854b i 1184a; DCVB, II, 337a i 550a).
Veg. també Canigó, cant II, nota 3, i, su-
pra, nota 81.
670. Les bordes de Soldeu o d'Envalira, sota el
port del mateix nom.
671. aturar: var. ant. "veure".
672. des del mitx de tots: afegit damunt.
673. Cabalment: "justament, amb exactitud" (DC-
VB, II, 765b, amb una citació de Verdaguer).
674. "les granítiques pedres yalirengues" (Canigó, cant XII, nota 2).
675. sa: var. ant. "la".
676. com allí té origen lo Balira: afegit damunt
amb tinta més fosca.

677. al puiq: var. ant. "la serra".
678. Veg. nota 658.
679. Estany del Covil, sota els pics del mateix nom.
680. Bosc de Moretó, a la ribera esquerra de la Valira.
681. Veg. nota 670.

2.B.1. ANNEX I

[Canigó]

[f. 1r] Quan hi ha cap bruixa, diuhens: "Aquella ja ha anat a Canigó".

[f. 6v] ...¹ hi floreixen marfull, talabart, miosotis, orengas, blau de cel,² gabarrera, centaura, saúch, argelaga, vinca, campanetas blavas, l'arbre tell, viudetas vora l'aygua, englantinas, argentissos³ (en francès...⁴): estepas, escabiosa;⁵ rouredes, alsinias.⁶

Hi he vistos molts nabius, gers⁷ --assi, gersos--⁸ y maduixas.

Jan Peruna, home de Castell,⁹ muntà, fa molt temps, a Sant Martí lo Vell¹⁰ a genolls, y, com era de nit, dos homes li fèyan llum.

[1.] Castell.¹¹ La pujada. Los camps. Lladet, seguint lo torrent de Lladet, hont llaurava Gallardó.^{11bis} Coll de Jou. Creu Mitjana. Fontfreda. La creu del Ferro. Rander, uns camps no molt grans, poch notable. Collada de l'Eusebi. Collada de Pi. Font de Donapà. Collada de la Llepodera. La Roqueta. Pla Guillèm. Font de la Perdiu. Las Estables.¹² Serra Vernet.¹³ Vista de Sant Guillem.¹⁴

2. Sant Martí. Costa de S. Martí. L'Abet Gros. La Cirerola. Bach de Murà. Jassa de Murà. Font del Nauch.¹⁵ Coll de Segalés. La Solana. Cadí: per la jassa, atravessa la riera de Cadí. Lo Collet Vert.¹⁶ Llapodera.¹⁷ Pla Guillèm. O, per Cadí: esquerra de la jassa, anant als plans de Cadí, travessant Coma Mitjana. Collada Més Alta. San Guillèm.

3. Castell. Coll de Jou. Creu Mijana. Creu del Ferro. Marialles. Llapodera. Comall¹⁸ de Set Homes. Collet Vert.¹⁹

4. Castell. Padró de St. Catarina. Las Esqueras. La Molina. Ridolter. Pas Estret. La [f. 9v] Llempa. Plaça dels Carralls.²⁰ / La Manada. Salt de l'Aigua. Canal d'en Gay. Canal dels Astús. Murà, deixant a part esquerra los Canals Verts.²¹

* * *

Una guilla y un gripau se desafiaren a qui veuria avans sortir lo sol. La guilla se girà de cara a mar, y, com és més gran que el gripau, lo vegé avans que el gripau; mes aquest s'havia girat a Canigó y ja l'havia vist.

* * *

[f. 19r] Vora²² Urganyà hi ha, al cim de tres montanyas, tres capellas, dedicada[s] a Sta Fe, Sta Pelaya y Sta Carramia. Los diuen las tres germanas. Diuen que las féu un mateix escultor.

* * *

En los Quatre Camins,²³ de Puigcerdà cap a S. March, hi²⁴ anàvan a ballar las bruixas cada dijous vespre.

Pobles desapareguts de Cerdanya

Presquiró. Població situada al N.O. de Vellver; ne resta una capella dedicada a s. Mamet,²⁵ propietat del marquès de Monistrol. Sas parets són molt vellas.²⁶

Alf. Poble hont morí s. Guillem. Era més alt que la Casa d'Alf.²⁷

Saga. Entre Ger i Bolvir,²⁸ en la Solana;²⁹ no n'réstan més [que] quatre cases.³⁰ En la porta de l'iglésia hi ha pedras que denotan³¹ antigor.³² Diuen que és lo poble més vell de Cerdanya. Pujades diu que és Pi.³³

Santa Maria de Sagramorta.³⁴ En l'Alp, davant la Molina. Fa tres anys morí en Alp un home de 96 anys, y digué al s. rector que ha-

via³⁵ oït missa en son temple, y que n' quedava un carrer de cases sens taulada.

Sant Martí de Pallerols. Encara n' diuen los Pra[lt]s de Pallerols, prop de la Guingueta.³⁶

* * *

[f. 19v] Sant Valeri era arquebisbe de Saragossa;³⁷ fou desterrat a Aneto, sobre Vilaller, prop de la Vall d'Aran.³⁸ Allí vivia fora de la població, en una barraca, a hont ell venerava sant Vicens (abuy és iglésia, dedicada al mateix sant).³⁹

Anetum oppidulum, anomena 'a aquell poble'l reso⁴⁰ del sant (30 janer,⁴¹ sants d'Espanya).⁴²

Las cendras, segons lo mateix reso, estan dins un "insigne monumentum in caenobio Roda nuncupata conspicitur".⁴³

Fou enterrat⁴⁴ al castell d'Strada⁴⁵
(ne parla'l reso),⁴⁶ en un puig⁴⁷ del qual
ne quédan ruïnes. Sant Valeri, ab los fels⁴⁸
del poble de Aneto, edificà l'iglésia, que és
la primera que tingué s. Vicens.⁴⁹

Lo temple està sota'l puig que sosté'l
castell.⁵⁰

De la Maladetta, en Cerdanya y Andorra
se'n diu Malehida.

[f. 20r]

Caldas de Bohí

Un xich més amunt de la Verge de Caldas
de Bohí hi ha un faig, en las fullas del qual
naixen uns grans groguenchs que serveixen per
grans de rosari.

A prop de id., parròquia de Arillaval,⁵¹ hi ha una hermita de S. Cristòfol. Un ayguat se'n dugué Arill-amunt; quan baixava la gran llaú⁵² de casas sobre sa capella, lo sant arrancà a fugir, deixant assenyalades les petjades, de trenta palms de una a l'altra.⁵³

Entre Areny y Pont de Suert⁵⁴ hi ha una capella, sola ruïna d'un antich monastir. Dintre, des de fora se veu una mòmia, anomenada "cos sant". No se sab de qui és.⁵⁵

* * *

[f. 24v] 26 joliol. De la Seu a Organyà.⁵⁶

Castellciutat⁵⁷
Montferrer⁵⁸
Arfa
Adrall⁵⁹ Parrà de Orté⁶⁰

Pla de S. Tirs⁶¹ Hostalets⁶²
Noves⁶³
Berén⁶⁴
Tost Reula (casa sola)⁶⁵

Lo primer pont que s passa és pont de la
Torra. Pont del Diable.⁶⁶ Pont de S. Armen-
gal o pont dels Andorrans.

Escalas, o Priorat de Tresponts.⁶⁷

Pujalt,⁶⁸
Figols⁶⁹ sota Santa Fe

Organyà

Hi ha roures, alcinas, verns, saulas,
clops, "aubas"⁷⁰ (albas), trèmols, gabarne-
ra,⁷¹ barza⁷² o romaguera, satalieras bor-
das.

* * *

La Marededéu Trobada, vora Montferrer.
 Sant Quiri, al cim d'una montanya aguda, anomenada de Berén.⁷³ Sant Pere Codinet,⁷⁴ vora'l camí. Sant Armengol, vora'l camí (en ruïnes). Santa Fe, al cim de la montanya de Mont-roig,⁷⁵ terme d'Urganyà.⁷⁶

* * *

Cóntan que'l comte de Pallars, baixant un dia d'ivern de la montanya, estava tot cobert de neu, y, sens adonar-se'n, entrà en l'estany⁷⁷ de Montcortès.⁷⁸ A l'arribar al mitx, se n'avisià quan lo glas s'esquerdava, sota las potas del caball; prometé fer⁷⁹ una gran presentalla a la Verge del monestir de Gerri, y no se n'entrà. Quan ja sortian y emprenian la baixadeta,⁸⁰ per dirigir-se a Peramea, lo criat li preguntà si ho compliria, lo que

havia promès. Ell li respongué: "Aygua passada, Mare de Déu enganyada". Al poch temps quedà orb, y, coneixent sa falta, prometé-l [f. 30v] doble / que avans a la Verge de Gerri si li tornava la vista. Lí tornà, y llavors volgué cumplir-ho; passà al poble mitja hora⁸¹ més amunt de Gerri, que s diu Comte⁸² des de que ell anà a fer-hi escriptura o comte de donació de la montanya de Pentina, encara abuy la més verdosa y emboscada del voltant, y de totes las terras que hi ha entre ella y el monestir.⁸³

* * *

[f. 32v] Tocant a Barruera, hi ha una roca molt alta y aspadada, anomenada "de Carrera". Un pastor, estant al cim d'ella, trobà un fil; l'anà seguint, seguint, y anà baixant dins un⁸⁴ gran⁸⁵ forat [fins] que s'és⁸⁶ perdut, y trobà grans cambres y, dintre, encantats y encantades, caballers y grans senyores. En algunes cases de la vall diu que tenen encara tovallons y roba d'encantats.

Anant de Barruera a Llesp, camí de Tres Fonts, un pastor, guardant son remat, trobà un fil de seda; lo anà capdellant, capdellant; vegent que'l bestiar se foraviava, trencà lo fil, y sentí una veu que deya: "¡Tu haguesses capdellat un xich més!" En lo mateix punt, pujant d'Urgell tres comerciants de bestiar,⁸⁷ dos d'ells vegeren una nena d'uns nou anys, molt hermosa, dins una mata de boix. Un dels dos és lo pare de mossèn Gabriel Farrero, rector de Ballesta,⁸⁸ de la Seu d'Urgell.⁸⁹ D'aquell punt, ne diuen "la roca dels Encantats". En Casa Orella, que és allí a la vora, lo mateix que en Casa Pena, de Durro, tenen unes estovalles dels Encantats, y diuen que may seran pobres ni richs, y aixís és.

* * *

T[radició]. Estany de Montcortès.

Una dona hi entrava, per passar a l'altra

banda⁹⁰ quan era glassat,⁹¹ ab una pastereta al cap per salvar la població⁹² (éta[í] volta hi havia fam?). La gent, des de la vora, li deya: "No[t] gires, no[t] gires". Ella se girà, y, trencant-se-li lo glas, s'enfonzà, y diu que ara surt, la nit de S. Joan, a passejar-se pe[r] l'estany⁹³ ab una pastereta al cap.⁹⁴

* * *

[f. 38v]

[Vall de Bohí]

Una emboscada,⁹⁵ anomenada Corronco de Durro,⁹⁶ domina la vall a hont tingueren son últim fach los carlistes en l'última guerra. En lo poble de Durro, ha 60 anys hi havia 18 sacerdots fills del poble; per això, quan trona, diu la gent d'aquestas muntanyas al mal temps: "Vés a Durro, que hi ha capellans", perquè tants lo podran ben bnehir.

* * *

Diu que l'escorsó ("colobre", assí)⁹⁷
fuig de l'ombra del freixe, y que la segona
escorsa cura de sa picada. Los porchs cèrcan
los escorsons per menjar-se'ls, y'l que se'n
menja un diuen que s'engreixa tot seguit.

* * *

La gavarnera⁹⁸ és mal mirada assí per
haver dit⁹⁹ a la perdiu que tenia amagada la
Verge Maria, quan fugia d'Herodes. La perdiu
deya: "Sota la gavarnera la trobareu".

NOTES

1. Mot il·legible.
2. blau de cel: damunt, en tinta, "escabiosa?"
3. argentissos: "argentis" (DCVB, I, 854b). Verdaguer mateix en dóna una definició, dues ratlles més avall: "argentissos, espècie d'estepa grossa, anomenats així per sa flor blanca". I, al quadern complementari, anotà: "argentis - argentissos, estepas; per la flor blanca?" (BC, ms. 1466, f. 62v).
4. Espai en blanc per a una paraula: argentin?
5. «lo botanista podrà fer un bon aplech de plantas alpinas» (C. Bosch de la Trinxeria, "Lo Canigó", dins De ma cullita, cit., pàg. 94).
6. rouras, alsinas: separat, i en tinta.
7. gers: "gerds". Segons Coromines (DECLC, IV, 477b), Verdaguer introduí el mot en la llengua literària (veg. Canigó, passim), i en proposà un derivat femení personalitzat (gerdera), no recollit al DCVB. Veg. la següent anotació lexical, al quadern complementari: "Jerdons - Jers" (BC, ms. 1466, f. 56r).
8. gersos: Coromines recollí aquest "plural de doble signe" (cp. calamarços) al Conflent, a la població d'Orbanya (veg. DECLC, IV, 478a).
9. Castell de Vernet o de Sant Martí (Conflent).
10. Sant Martí Vell, antiga parròquia de Castell de Vernet, a mig camí entre el poble i el monestir de Canigó.
11. Segueix, ratllat: "Lladet".
- 11bis. Veg. estudi introd., cap. VII, nota 36.
12. Refugi dels Estables, sota el coll de Boca-cerç, a l'alt Vallespir.
13. A sota: "sus Prats de Molló".

14. Sant Guillem de Combret, al terme del Tec, aigua amunt del riu de la Comalada, a uns 1.300 m. d'altitud. Veg. "Pirineu-79/80", nota 2.
15. Coromines parla de La Font del Nau, a Raileu (Conflent), on diu que és viva, també, la forma nauç 'còm, canal' (DECLC, V, 944a).
16. Llegim "Collet Vert" a Canigó (cant V, estr. 1a, v. 8), i «le col Vert» a la guia francesa que feia servir el poeta (Joanne, Les Pyrénées, 743). Tammateix, a la Guide de P. Vidal esmentada (veg. "Pirineu-83", nota 10), Verdaguer hi subratlla, amb lapis, la indicació "Collada Verda" (p. 104).
17. Riu --i jaça-- de la Llipodera.
18. Comall: 'cometa, coma petita'. La forma genèrica del mot «té gran extensió a tot el Conflent [...] Alt Vallespir [...]; a la vall de Prats de Molló n'hi ha molts» (DECLC, II, 850b-851a, s.v. còm). Terme no enregistrat al DCVB.
19. Veg. nota 16.
20. A sota, ratllat: "debris del ferro"; sense ratollar: "cagaferro".
21. Quasi tota la resta del foli és en blanc. A la part inferior hi ha l'anotació següent.
22. Vora: var. ant. "En".
23. Cruïlla dels camins de Puigcerdà a les Pereres i de Puigcerdà a Age i Vilallobent. S'hi creua també la carretera comarcal.
24. Segueix, ratllat: "ha ls quatre".
25. Mamet: ms. "Mamert".
26. No he sabut trobar constància en cap del topònim cerdà Presquiró. L'erudit historiador, fill de Puigcerdà, mn. Salvador Galceran em manifestà, en conversa particular, que desconeixia el nom d'aquesta població. L'actual capella de Sant Mamet fou l'església

- sia parroquial de l'antic poble d'Anes, a tocar del terme de Prullans (veg. GGCC, XV, 338b).
27. Era més alt que la casa d'Alf: sembla afegit posteriorment. Veg. "Pirineu-83", nota 126.
28. Bolvir: ms. "Vellvir", segurament per confusió amb Bellver.
29. Veg. "Pirineu-83", nota 89.
30. Saga és avui un llogaret del terme de Ger, vora la carretera comarcal. La reconstrucció recent de moltes de les seves cases i una remodelació urbanística general han convertit Saga en un poble nou.
31. denòtan: ms. "donotan".
32. «L'església parroquial de Santa Eugènia de Saga és un edifici romànic d'una sola nau [...] amb portal a migdia» (GGCC, XV, 324).
33. Saga és esmentat a l'acta de consagració de la catedral d'Urgell (any 839); Pi se cita en un document de l'any 948 (apud GGCC, XV, 324 i 336).
34. Despoblat de Sagramorta, prop de la Molina, vora el torrent d'aquell nom. Hi havia una església dedicada a sant Vicenç. L'única borda que restava el 1927 esdevingué refugi per als esquiadors.
35. Abans, ratllat: "hi".
36. El topònim Prat de Pallarols apareix diverses vegades al Dietari de la fidelissima vila de Puigcerdà (ed. S. Galceran, Barcelona, Fund. S. Vives, 1977). L'enregistra, documentat des del 839 fins al segle XIX, el repertori toponímic de Pere Ponsich ("Terra Nostra", núm. 37, 1980, p. 161); apareix, també, documentat entre els segles IX i XIV, al recull Cerdanya: toponímia principal [d'E. Moreu-Rey] ("Societat d'Onomàstica. Butlletí interior", XXII, desembre 1985, pàg. 10).

37. arquebisbe de Saragossa: var. ant. "penitent".
38. Aneto, petit nucli prop de Senter de Barravés (Vilaller), a l'Alta Ribagorça.
39. Prop d'Aneto, en direcció N.E., hi ha l'antiga església parroquial de Sant Climent, romànica, i més al nord hi ha les restes de l'ermita de Sant Quintí, també romànica. Veg. GGCC, XII, 314a.
40. reso (cast.): "rés" (DCVB, IX, 411a, amb una citació de Verdaguer). En la litúrgia catòlica, "ofici eclesiàstic que es diu diàriament" (DGLC, s.v.).
41. La festa litúrgica de Sant Valeri correspon al dia 29 de gener.
42. «Cum igitur exilio causa Valerio, solum vertendum esset, relicta civitate Valentia, in Aragoniae Provintiam sese contulit [...] Anetum ejusdem Provintiae oppidulum ad habitandum sibi delegit» (Breviarium romanum, exemplar de Verdaguer, BC, núm. reg. 7037, pàg. 227*).
43. «Insigne vero nunc monumentum ejus reliquias continens, ac nomen referens, in Coenobio Roda, vulgo nuncupato conspicitur» (ibidem).
44. enterrat: ms. "desterrat", lapsus de Verdaguer (veg. nota 46).
45. d'Strada: var. ant. "d Estrada". Veg. nota següent.
46. (ne parla'l reso): afegit damunt. «Cujus corpus non longe ab eo loco in Castro, cui nomen est Strada, christiani pie sepelie-runt» (Breviarium romanum, cit., ibid.). El castell d'Estrada era situat al nord de la població d'Aneto, prop de l'ermita de Sant Quintí (GGCC, XII, 314a).
47. en un puig: afegit a sota.
48. fels: 'fidels'. El DCVB recull el mot com a variant de feel i hi remet per a la defini-

ció. Coromines remarca que «fel [...] usa encara Joan Pujol [...] i es manté encara poc o molt a Mallorca i València» (DECLC, III, 919a).

49. «et ut proclivis sui in Vincentium animi significationem aliquam ederet, templum eo in loco christianorum sumptibus erigendum curavit; quod primum beati Vincentii nomine dedicatum est» (Breviarium romanum, cit., ibid.).
50. La resta del foli és en blanc, llevat d'una ratlla --l'anotació següent-- a la part inferior.
51. Erill-la-vall (Barruera). Ms. "Arillavall".
52. llau: veg. "Pirineu-83", nota 622, i "Pallars", nota 151.
53. Segueix un espai en blanc de cinc ratilles.
54. Suert: ms. "Suart".
55. La resta del foli és en blanc.
56. Mantinc la disposició dels topònims del ms.
57. Ms. "Castell Ciutat".
58. Montferrer de Segre.
59. Ms. "Ardmali".
60. La Parròquia d'Hortó (el Pla de Sant Tirs).
61. El Pla de Sant Tirs.
62. Els Hostalets de Tost (el Pla de Sant Tirs).
63. Noves de Segre.
64. Antic poble del terme de Noves de Segre, avui despoblat.
65. Mas de la Reula, al sud del terme de Noves de Segre.
66. Segueix, ratllat: "y Pont de S. Armengol". Antic pont d'Espia o d'Espí, avui enderro-

cat.

67. Ms. "Tres Ponts". De fet, es tracta de dos llocs diferents: el Mas d'Escales i la caseria del Priorat de Tresponts (veg. GGCC, XVI, 96a).
68. El Pujal d'Organyà (Cabó), sota la muntanya de Santa Fe.
69. Fígols d'Organyà.
70. aubas: subratllat al ms.
71. gabarnera: variant dialectal de gavarrera (DCVB, VI, 237b; DECLC, IV, 430b). Veg. infra, f. 38v --"gavarrera"--, i nota 98.
72. barza: "esbarzer" (DMLC, s.v. barsa, addició dels editors). "Planta espinosa de la família de les rosàcies" (DCVB, II, 336b, s.v. barsa o barza). Verdaguer anota, a la fi del quadern de l'estiu anterior: "Barsa: filadora, esbarsa -er" (BC, ms. 1467, f. 93v).
73. «dalt el puig de Sant Quiri [...] es troba l'ermita de Sant Quirze i Santa Julita, coneguda popularment per Sant Quiri» (GGCC, XVI, 151b).
74. Moderna capella de Sant Pere de Codinet, que recorda el nom de l'antic monestir benedictí de Sant Climent de Codinet, lloc de refugi i hospitalitat prop del camí d'Urgell (veg. GGCC, XVI, 93a).
75. Mont-roig: ms. "Monroig".
76. Santuari de Santa Fe d'Organyà, o de Montroi, dalt de la muntanya de Santa Fe.
77. estany: ms. "estant".
78. Montcortès: ms. "Mont Cortés".
79. fer: var. ant. "dar".
80. baixadeta: var. ant. "pujadeta".
81. mitja hora: afegit damunt.

82. Comte: var. ant. "Compte".
83. Anotació ratllada verticalment. Reelaborada posteriorment, fou inclosa dins el volum Rondalles amb el títol "L'estany de Montcortès" (ed. 1905, pàgs. 48-52). Al cambril del monestir de Gerri hi ha pintat, en quadres al fresc, aquest suposat miracle, descrit ja pel dominicà N. Camós en el seu Jardí de Maria plantado en el Principado de Cataluña (Barcelona, 1657), cap. XXVIII, pàg. 264. Verdaguer havia pres algunes notes sobre l'estany durant l'excursió de l'any anterior (veg. "Pirineu-82", annex, f. 54r).
84. un: ms. "una".
85. gran: les dues primeres lletres són ratllades.
86. s'és: ms. "ces".
87. "Los comerciants eren: Agustí Freixa y Joseph Farrero, de Barruera, y Fernando Canut, de Erill-aball". Anotació d'una altra mà, a la part superior del f. 35r. Veg. nota 94.
88. Bellestar (Aravell).
89. r[ec]itor de Ballestar, de la Seu de Urgell: afegit damunt; var. ant. "beneficiat de Betlhem [sic]".
90. per passar a l'altra banda: afegit damunt.
91. quan era glassat: afegit a sota.
92. Segueix, ratllat: "de Pallars".
93. pe[r] l'estany: ms. "pel estany".
94. Al f. 35r hi ha, escrita per una altra mà (el rector de Peramea?), l'anotació següent:

«Del estany de Moncortés.-- Altres di-
huent, que ere la ciutat del Pallás, lo
que vuy es l'estany de Moncortés, cual

Ciutat anà à fons, per castich imposat
per la Divina Providència y que desde
allavors, servíe per alguns anys, Peramea
com Capital de Pallás. I per aixo se
diu que te algunes antigalles que han
admirat alguns inteligençs artistes, com
són per exemple, uns cremalls de ferro
que serveixen en la casa... y que molts
han fet llargues hores de camí per exa-
minarlos. Lo principal que tenent de
admirable és, que apesar de posar tot
al pes en luna banda no tors l'altra.

Té ademés Peramea alguns edificis,
que ademés de la antigüetat, revela
l'haber sigut habitats per persones
d'autoritat, segons es dedueix de les
distribucions interiors, com son de sa-
les y més sales.»

95. emboscada: «Notem una acc[epció] local oc-
cidental 'país boscós', en cançó popular de
1832 [recollida per Milà al Romancerillo]»
(DECLC, II, 146b, s.v. bosc, nota 17).
96. Serra del Corronco de Durro, dins el terme
homònim. Verdaguer degué confondre aquest
topònim amb el barranc o riuet de Durro en
fer una esmena al seu exemplar de la guia
Joanne: «le Dorronco del Durro» presenta
una B, a llapis, sota la D --errònia-- del
primer mot. Veg. Les Pyrénées, pàg. 537.
97. ("colobre", assí): afegit damunt.
98. gavarrrera: damunt la segona r Verdaguer es-
criví una n. A continuació, i ratllat:
"(aixis anomenan". Veg. supra, f. 24v, i
nota 71.
99. Segueix, no ratllat: "que".

2.8.2. ANNEX II

[f. 5r] Lo rentadis¹ ---"reguera"² de la Mel havia baixat fins baix, y això que és a 15 metres d'altura. També-s tròban, baix, bocins de bresca.

Lo canal de la Mel tindrà 800 metres de llarg; la roca Melera³ tindrà de 80 a 100 metres. Amplària del canal: uns 10 cm.⁴

* * *

[f. 11v]

Pere Pinya⁵

Uns diuen que era de Cadi,⁶ y altres, de Mentreix; altres, de Balaig. Tenia 200 anys y dos fills: un de 98 anys y altre de 102. Ell estava allitat. Un dia el petit digué que queya quelcom que cobria la terra, blanch y fred. "¡Dueu-me'n un grapat!" L'i dugueren, y ell digué: "Fills meus, això és neu; jo, quan era

petit, sentí a dir que en temps antich havia nevat. Quan serà dia, cal arrancar la bacada, y, hont lo taure⁷ s'arrestarà, casa anirem a parar". A Coll de Terranera⁸ s'arrestà pri-
[f. 12v] mer, mes, al cap d'una estona,⁹ / s'aturà a la plassa de S. Agustí, darrera del Pallol.

* * *

Vernet

Diu que, al costat de la primera casa que feren, hi havia un vern, que li donà nom.¹⁰ No és pas veill. Quan un ayguat se'n portà al poble de Vilallonga (encara hi ha l'i- glésia), la gent anà a fer un poble en l'altura.¹¹

* * *

[f. 13r] Conca de la Dona. Més enllà de Mantet,¹² anant a Núria, a la portella d'Espanya.¹³ Una vegada un pastor hi veyé una dona sense roba; ell li donà sa capa y ella li contà que els mals esperits l-hi havian duyta.

* * *

[f. 16v] La Tosa¹⁴ - Port de Coll de Jou - Se-
quer¹⁵ - Penyolas Altas¹⁶ - Muixaró¹⁷ (no han
sentit dir mai "bech de moixó"¹⁸ - Pandís -
Tancalaporta¹⁹

* * *

[f. 17r] Urganyà - Montanicell - Cova de l'Olimpi-
ni, a una hora.²⁰

Santa Fe. Hi ha unes pedras al cim, pet-
xinas vivalvas. Diuen que apedregaren la santa
y que la santa las tornava, y per això tenen
la mà impressa, y, veyent que no podian matar-
la, la degollaren.

Lo Santcristo d'Oliana y la Verge de Cas-
tell-llebre estan una a cada part de riu, per-
què poguessen enraonar. La Verge manà al riu
que no fes fressa, y no-n fa.

La Verge fou trobada en una isleta, hont
hi ha un pilar;²¹ fou trobada per una llebre.

* * *

[Congost de Tresponts]

[f. 17v] Lo pont de sota S. Armengol té un altre pont, sota, dolent, per hont casi no-s podia passar. Diuen que'l féu lo diable per fer caure las personas. Sant Armengol volgué fer-ne altre més gran; lo diable ho destorbava, aterrant de nit lo que fèyan de dia. Lo sant li lligà a la roca, hont encara-s coneix lo forat, y no-l deixà anar fins que fou acabat lo pont. Llavors lo diable fugí, y-s coneixen las urpadas serra amunt, y una reguera²² que hi féu la seva²³ cua.

* * *

En Alàs, a una hora de la Seu, a l'altra banda del Segre, diu que hi hagué un temple a Alà.²⁴

* * *

A una hora de Sort hi ha Montardit. Ve de
Mons ardens, perquè s'cremà.²⁵

[f. 18r] Set Comellas.²⁶

Abella, hont hi ha una pedra sobre el
poble lligada ab cadenes.

Orcau, hont hi ha de pà[ro]lo lo germà
del s. rector de S. Domingo.

Pobla de Segur. Collegats (pas, no po-
ble). Gerri. Sort (no és notable). Peramea:
vide "clematis". Moncortès (estany).²⁷ Sort.
Monrós (castell).²⁸ Pobleta.²⁹ Veranuy.³⁰
La Torre de Capdella. Port de Taüll, dels més
alts de Capdella.

* * *

[Vall d'Aran]

[f. 28v] Sobre Jessa, en la montanya de Corilla,³¹
Sant Martí de Corilla és³² una cova que té,
davant, una paret. Suposa Joseph Pont, canon-
ge de Gessa,³³ en sa història de S. Martí,
que allò era una cova d'esperits malignes; per
això el sant se posà a guardar la porta.³⁴

La m[ontanya] des de Jessa amunt, un
tros de solana, és Corilla.³⁵

Des de llavors no ha caygut cap puyí³⁶
o s[obreneu].³⁷

Darrera l'altar hi ha un forat, que va a
S. Joan d'Artias.

* * *

[f. 29r] De Moncalm³⁸ se veuen, a E., los 4 es-
tanys de Picot,³⁹ en escala, l'un darrera
l'altre.

[f. 38r] Estanys sota Sarradé, coberts de glas y neu, entre la qual l'aygua verdeja. Mars de neu vers port de Caldas, sota las Malehidas. Bosch de serras a mitgdia, llevant, nort y ponent; sas crestas, com pins borts.

* * *

[f. 42r] De Frescau,⁴⁰ per un salient⁴¹ molt alt, baixa l'aygua a Estangento.⁴²

[f. 42v] Lo Cubeso⁴³ té una illa verdosa y ab alguns rochs.⁴⁴

[f. 43v] Estanys de Capdella

Tangento;⁴⁵ s'hi han agafat truytas de 18 lliuras. Frescau, molt gran. La Mar,⁴⁶ major. Saboró,⁴⁷ sense peix. Colomina.

A esquerra⁴⁸ d'eixos: Fossé,⁴⁹ petit; estany Tort; Nariolo⁵⁰ o Llaunado; Cubeso; Castieso; Axarola; Vidal; Morto.

A Rus:⁵¹ Travessagnes; estany Tapat;
estany Salado; estany de Franci; [estany] Ne-
gre de Riba [?].

[f. 45v] Las m[ontanyas] del N. són⁵² agudas com
capsadas de pins; hi ha mils congestas, alguna
d'estensió. Lo més vert és riba de Ricuerna y
Sallente.⁵³

[f. 46v] Los boscos majors són S. J[oan de l']Herm
y Ribalera.⁵⁴

* * *

[f. 50v] Josa

La llet de tot animal que no remuga no
pren, y, per consegüent, no se'n pot fer for-
matge.

Quan les campanas de dos pobles veïns tòcan plegades, mor algú. Se diu de Monferrer y Arfa, y altres.⁵⁵

Cadinell⁵⁶

Comensa a ponent de Josa; dura fins davant de Cornellana, entre E. y S. És una muntanyeta de una hora de llarg, baixeta y de menys rocas y més vegetació que el Cadí.

La Fesa és un còrrec fondo en una serra, hont hi ha neu tot l'any.⁵⁷ Los pasto[r]s la fan fondre per beure, per no haber-hi cap font per allà. És a l'indret de Cornellana, a l'altra banda de la muntanya. Des de [f. 51r] la Bastida⁵⁸ / se veu.⁵⁹

* * *

[Vall de Bohí]

[f. 54r] La Verge de Caldas està al cap de la Vall. A cada part d'ell[al]: a dreta, Durro, Taüll y Bohí; a esquerra, Cardet, Barruera⁶⁰ y Eril --o Erill-- avall,⁶¹ San Quirch y Julita de Durro,⁶² S. Quirch de Taüll,⁶³ S. Nicolau de Bohí, Sta. Llúcia de Cardet, S. Salvador de Barruera y S. Cristòfol d'Eril.

* * *

[Cerdanya]

[f. 57v] Torre de Cadell, casa de la p[ar]ròquia de Coborriu de Vellver.

La mare manà a la criada q[ue] llansàs las criatures al riu de Rodolayna; sobre eix riu hi ha ruïnes d'una altra torra de Cadell. Eixa tradició consoна més ab lo de tirar las criatures al riu; altrament, la primera n'és molt lluny, y hi ha tres rius entre mitx.

Una sargantana de dues cuas, posada dins una ampolla plena de farina de blat de moro, forma'l número que ha de traure la rifa grossa.

En la Roca Roja, S. de Gósol, hi ha un forat que baixa tan fondo que un home⁶⁴ enso-gat⁶⁵ no ha trobat lo sòl. Dintre hi ha encantats.

* * *

En⁶⁶ Castanesa,⁶⁷ província de Huesca, bisbat de Urgell, la nit de S. Pere y S. Joan plàntan un pal --ne diu[e]n faro--⁶⁸ al cim d'una serra; cada minyó y noy hi posa a costat, en pabelló, una teya; las encenen, y surten pel bosch o carrer en professió, y ho van a consumir a la plassa.

En tot aquell país se fa aixís. També-n diuen "les falles".⁶⁹

NOTES

1. rentadis: mot no enregistrat, com a substantiu, en cap diccionari. Sembla d'ús local molt específic.
2. reguera: subratllat al ms. "rastre [...] deixalla d'un fluid que passa" (DCVB, IX, 304b, amb un exemple de Verdaguer). Coromines n'aporta un exemple de L'Atlàntida, en la seva primera redacció (DECLC, VII, 166a).
3. Melera: "que produceix mel" (DCVB, VII, 329a, amb una citació de Verdaguer). Significat no recollit al DGLC ni al DMLC.
4. Al verso del foli anterior i a la meitat inferior d'aquest hi ha croquis de la roca Melera i de la canal de la Mel, aquesta "desde l cim".
5. Anotació d'una llegenda rossellonesa. A Canigó es fa un esment d'aquest personatge i la seva llegenda (cant VI, passatge "Lo Rosselló", estr. 18-20).
6. S'entén la vall de Cadi, sota el Canigó.
7. taure: veg. "Pirineu-83", nota 330.
8. Coromines rebutja la forma Ternera, «pronúncia reduïda, recent, de la forma constant i antiga Terranera, compost de Terra ne(q)ra» (DECLC, VIII, 438b).
9. La resta del foli és en blanc.
10. Explicació etimològica popular i inexacta, com en altres ocasions. En aquest cas, però, té més fonament perquè realment hi ha verns a les vores del riu de Cadi, i perquè el castell de la població fou infeudat antigament a una família cognominada Vernet (veg. GGCC, XV, 179).
11. «La primitiva església parroquial [...] es trobava [...] al lloc dit Sant Sadurní de Vilallonga [...] una inundació l'arrasà el 1710 [...] Hom la substituí aleshores per l'església del castell» (ibidem).

12. Mentet, a l'extrem meridional del Conflent, a tocar de la frontera franco-espanyola. Ms. "Manteu".
13. També anomenada portella de Mentet, a continuació del pic de la Dona (2.702 m.).
14. La Tosa d'Alp (2.536 m. alt.).
15. Puig Sequer (2.050 m.), sota la Tosa d'Alp.
16. Penyes Altes de Moixeró (2.276 m. alt.).
17. El Moixeró (2.078 m.), a l'extrem occidental de la serra del mateix nom.
18. Relació onomàstica (moixó - Moixeró) infinita.
19. Colls de Pendís i de Tancalaporta.
20. a una hora: afegit damunt.
21. Segueix, ratllat: "Lo S. Cristo".
22. reguera: veg. nota 2.
23. la seu: ms. "lo seu".
24. Allà: ms. "Hallá". Un altre cas d'etimologia popular, sense més fonament que l'analogia formal.
25. Etimologia errònia, com en el cas anterior i en tants altres.
26. Serra de Setcomelles, al Pallars Jussà, contrafort oriental de la serra de Sant Gervàs.
27. Montcortès (estany): afegit a sota.
28. Monrós (castell): escrit amb llapis.
29. Pobleta: escrit amb llapis.
30. Veranuy: escrit amb llapis.
31. Serra de Corilha o de Sant Martin, a l'antic terme municipal de Gessa.

32. és: var. ant. "hi ha".
33. Afegit, damunt: "1600" (abans, ratllat: "186").
34. Recull també aquesta llegenda l'esmentat M. Bourdon (A travers l'Aran, 44-47).
35. Veg. nota 31.
36. puví: terme aranès, definit així per Corominas: «'viento muy fuerte que arremolina la nieve (cat. torb)', 'alud provocado por el viento'» (Vocabulario aranés, 98a). Verdaguer anotà, en aquest mateix quadern: "Poví: leveig en aranès" (f. 53v). Això no obstant, en una altra anotació lexical del mateix quadern documenta el mot, palatalitzat, en territori català: «Los goigs de la V. de Caldas diuen "un llevaig tan furiós"» (f. 52r). Per a laveig/lauveig/lauet, 'llau' (<LABES>), veg. J. Corominas, Vocabulario aranés, 75b-76a. Veg. també "Pallars", nota 151.
37. "sobreneu: leveig petit" (f. 53v). Veg. nota anterior i «Mongarre», nota 48.
38. Moncàlm: ms. "Molcalm".
39. Sota el pic homònim, ja en territori francès.
40. Un dels estanys de la capçalera de la Vall Fosca (veg. infra, f. 43v).
41. sallent: veg. "Pirineu-83", nota 308.
42. Estany Gento, que separa la Vall Fosca de la Vall d'Espot. Al ms. el nom figura al centre del croquis corresponent a l'estany.
43. Un altre dels estanys de la capçalera de la Vall Fosca (veg. infra, f. 43v).
44. Al ms., a sota, hi ha un croquis allusiu.
45. Estany Gento (veg. nota 42).
46. Estany de Mar, el més alt (2.412 m) i també el més profund de la zona.

47. Estany de Saburó.
48. esquerra: var. ant. "dreta".
49. Estany Fosser.
50. Estany Neriolo. El f. 43r conté un croquis al·lusiu i la següent explicació etimològica: "Nariola [sic]: [el nom] li ve de l agua negrosa".
51. Circ de Rus, a la capçalera del torrent d'aquest nom, afluent del Flamicell.
52. Abans, ratllat: "sem[blan]".
53. El Riquerma i el riu de Sallente, que formen el Flamicell.
54. Amb referència a un croquis inferior de tot el Pallars Sobirà.
55. Segueixen anotacions lexicals: "Clocar, de la lloca, es castellá? cascatejar, en la vall de Ribas; cascallejar, en la Seu - cantar la gallina. Espluga, balma; paraula viva. Camí avensador".
56. Elevació del terreny, damunt la solana de Cadí, al vessant meridional de la serra d'aquest nom.
57. Segueix, ratllat: "Es al extrem".
58. La Bastida d'Hortons (Alàs).
59. La resta del foli és en blanc.
60. Abans, ratllat: "Erill".
61. Erill-la-vall (Barruera).
62. Capella de Sant Quirc, prop de Durro, que tenia un frontal d'altar dedicat als sants Quirze i Julita, avui al Museu d'Art de Catalunya (veg. GGCC, XII, 306b).
63. Capella de Sant Quirze, dins el terme parroquial de Taüll, al sud-est del poble (veg. ibid., 304b).

64. home: ms. "homo".
65. ensogat: "lligat amb una soga" (DCVB, V, 34a). Verdaguer anota, en aquest mateix quadern: "ensogarse: baixar, o pujar, ab una corda una persona o cosa" (f. 58v).
66. En: ms. "Es".
67. Poble agregat a Montanui, a la Vall de Castanesa (Alta Ribagorça).
68. ne diu[en] faro: afegit damunt. A la Vall de Boí, segons J. Coromines, el "Faro" és el «cim on hi ha la fogaina més grossa» la nit de Sant Joan (DECLC, III, 861b).
69. fallas: subratllat al ms. «A la Vall de Cardós falla s'ha convertit en el nom de la fogaina gran que es fa a la plaça del poble en aquella nit» (DECLC, ibidem).

2.8.3. ANNEX III

TEXT NUM. 1

[P. Bonet, Impressions et souvenirs, pàgs. 352-353]

Barcelona, 17 octubre, 1883.

Caríssim,¹

Tan mateix es hora d'escriure quatre ra-
lies a² vosté...³ de qui guardo tan dolços
recorts. No es que l'hage⁴ oblidat, mes mon
viatge d'estiu ha sigut molt llarg, y d'ensà⁵
que estich de tornada (que fa pochs dias) no
he tingut un punt de repos. En esta petita
Babilonia de Barcelona no solament no's⁶ pot
reposar, sino que no's pot escriure: lo temps
sempre y⁷ curteja.

Mon viatge pels Pirineus fou molt felis;
cap contra temps / tingui⁸ que valga la pena
de contar, sino en Aulus, ahont anant a veure
la cascade de Garbet, los douaniers me detin-

gueren, fentme presentar al chef, qui'm digué que m'havian pres per un republica disfressat dels que anavan a moure la revolucio en Espanya.⁹ Il n'hi ha boucoup de ce gent là en Espanye, deya'l carabiner¹⁰ que'm menava a¹¹ l'autoritat.

Res he pogut escriure desde llavors, sino esta cansoneta del sant Rosari, que no val la pena de llegir.¹²

Quantas vegadas m'he recordat de vosté en esta temporada! ...¹³ de nostre anada a¹⁴ la hermosa font dels Flagells;¹⁵ del encantador camí (del rech) de sant Miquel,¹⁶ y sobre tot del Canigo que veya desde la finestra, y que no tornaré a veure fins Deu sab quan! Ditzós vosté, que la veu cada dia «coronada de plata y vestida de flors».¹⁷

18

Veja¹⁹ vosté, en que li pot ser util eix seu sirvent y amich de cor.

Jacinto Verdaguer, pbre.

NOTES

1. Respecto l'ortografia del text, llevat d'algunes transcripcions aberrants, que s'aparten massa de la grafia habitual de Verdaguer. Les indico, però, en nota.
2. Ed. "à".
3. Supressió textual.
4. Ed. "l'hague".
5. Ed. "densà".
6. Ed. "n'os".
7. Llegiu "hi".
8. Ed. "tingué".
9. Veg. Excursions i sojorns, 84, nota 72.
10. Ed. "deya l'carabiner".
11. Ed. "à".
12. Devia ser el cànctic "Lo sant Rosari", inclòs posteriorment al volum Cántichs (Barcelona, Llibreria y Tipografía Católica, s.d. [1889]), pp. 84-87. Casacuberta, que no degué conèixer aquesta carta --tot i que reproduí unes pàgines del llibre de Mn. Bonet, molt properes a la present transcripció--, suposà que es tractava d'un exemplar de L'Atlàntida (veg. Excursions i sojorns, 98, nota 5).
13. Supressió textual.
14. Ed. "à".
15. Ed. "Flageillis". Veg. "Pirineu-83", f. 2v.
16. Sant Miquel de Cuixà.
17. la veu ... vestida de flors: cal entendre "la muntanya".

18. Supressió textual, indicada així mateix a l'edició.

19. Ed. "veya".

TEXT NÙM. 2

[BC, ms. 114, ff. 28r-30r]

Improvisation

—
Au célèbre poète Catalan Verdaguer
—

Hommage de reconnaissance et d'admiration
—

P. Bonet [rubricat]

professeur de Rhétorique, au Ptit. Séminaire de Prades,

— 5 Juillet 1883 —

- [I] Poète, en te voyant, j'ai senti dans mon âme
S'éveiller je ne sais quel indiscret désir;
La Sainte Poésie et m'excite et m'enflamme:
Oui, je voudrais chanter avant que de mourir!
- [II] Je voudrais étancher à la source abondante,
À la source où tu bois l'harmonie à grands traits,
Je voudrais étancher cette soif dévorante
Qui fait perdre à mon âme et son calme et sa paix.
- [III] Pardonne, ô Verdaguer, à l'enfant sans haleine
Dont l'audace en des vers, ose te célébrer;
Je ne sais point chanter... je balbutie à peine...;
Si je ne chante point... oh! je sais admirer.
- [IV] Si je t'admire, ô toi, poète magnifique,
Que la Muse a touché de son aile de feu;
Toi, qui ravis au Ciel la flamme poétique,
Et qui charmes le monde en vers harmonieux.

- [V] Dans l'antique cité, dans Vich, la ville illustre,
Assise au fond des bois, comme un vrai nid d'oiseau,
Pour donner à sa gloire encore un nouveau lustre,
Par un soin délicat, Dieu plaga ton berceau.
- [VI] Tu grandis sur ces monts à l'aspect triste et sombre;
Sur les bords des torrents tu t'asseyais le soir,
Écoutant leur murmure, et poursuivant, dans l'ombre,
Du regard et du cœur, la Muse, ton espoir.
- [VII] Là, tu vivais, enfant, dans ces gorges sauvages
De Collsacabré et du Congost; sur chaque fleur,
Sur chaque roc, trouvant, en sublimes images,
En traits de feu, gravé les Nom du Créateur.
- [VIII] Et, bientôt, tu chantas... Entre tes doigts, la lyre
Tantôt retentissait comme un coup de clairon;
Puis, désolée ainsi qu'une âme qui soupire,
Murmurait un son doux comme un cri d'alcyon.
- [IX] Aux héros catalans tu tressas des couronnes,
Que les temps éternels ne flétriront jamais;
Oui, l'immortalité, Poète, tu la donnes,
Tu la donnes à ceux que tes vers ont chantés.
- [X] La vaillante jeunesse en chants patriotiques,
En chants d'amour suave et pur comme le ciel,
S'exhalait... mais bientôt, près de dieux domestiques,
Se sentit à l'étroit ton génie immortel.
- [XI] Bientôt cet horizon à ton âme inquiète
Ne suffit plus...; il faut, il lui faut l'Océan,
Avec l'espace immense et le ciel, au poète,
Pour déployer son aile et prendre son élan.
- [XII] Il lui faut le fracas horrible des orages,
Et la foudre qui gronde avec un bruit profond;
Il lui faut les éclairs sillonnant les nuage
Des écueils à franchir et des gouffres sans fond.
- [XIII] Il lui faut, il lui faut les vagues blanchissantes,
Et les flots succédant aux flots tumultueux;
Les vaisseaux indomptés, vastes cités mouvantes,
Sur des montagnes d'eau s'élevant jusqu'au ciel.
- [XIV] Ainsi l'aigle se plaît, sur les plus hautes cimes,
Impassible, à bravée l'ouragan en fureur;
Et son aile étendue au dessus des abîmes, (*)
Il promène partout son œil dominateur.

- [XV] Là, bercé sur les flots, t'enivrant d'harmonie,
De ces gouffres béants sondant la profondeur,
Ton œil ravi découvre un monde, et ton génie
Se rebâtit dans sa beauté, dans sa grandeur.
- [XVI] O La Ciutat Comtal, (**), garde le du naufrage!
Puissent pour toi les vents être calmes et doux!
Sur les flots apaisés puisse dormir l'orage!
Poète, reviens-nous!
- [XVII] Reviens-nous, car tes chants font tressaillir notre âme
Ces chants tout imprégnés et d'amour et de foi;
Reviens-nous, nous voulons voir resplendir ta flamme,
Et chanter avec toi!
- [XVIII] O La Ciutat Comtal, vogue, vogue rapide,
Et que les flots d'azur viennent baisser tes flancs!...
Tu portes Verdaguer, centre de l'Atlantide,
Orgueil des Catalans!

(*) Ms. "abîmes".

(**) "Ciutat Comtal" (o "Ciudad Condal") és el nom del vapor transatlàctic a bord del qual Verdaguer datà la dedicatòria de L'Atlàntida, el 18 de novembre de 1876, a la tornada del seu darrer viatge a Amèrica.

TEXT NUM. 3

[BC, ms. 365, ff. 82-83]

[f. 82r]

Posta de sol¹

Veig aquexa hermosa plana de Cerdanya per
tercera o quarta vegada, y may m'havia² sem-
blat tan bella com avuy, que la he contemplada
a la llum del sol, que s'enfonsa tristament
derrera la montanya de Maranges. Los segadors
estan en la fogarada del seu penós treball.
¡Que n'han feta, de feyna! Los ordis estan
agarberats en petites y agraciades garberes en
forma de creu, de tres garbes per branca; los
mestalls que no jauen abatuts per terra estan
a la punta de la fals; y les daurades xexes
y ls rossos forments abàxan lo cap a terra,
com l'arbre hi abaxa ses branques, quan en se-
tembre estan carregades de fruyt, y com lo ve-
llet,³ que, carregat d'anys y de mèrits, in-
clina'l cap pensivol cap a la terra, que'l

crida y espera.

Los blats de la Solana han caygut tots de fexa en fexa; los del fons de la vall van cayent y ajayent-se d'aire d'aire,⁴ com los soldats valents en lo fort de la batalla; y, als de l'Aubaga,⁵ no ben grochs y madurs encara, se'ls pot repetir l'adagi: "Quan vejas la barba de ton vehí pelar, posa la teva a remullar", y aquell altre, tan sabut: "Qui no ha caygut, està per caure".

L'amich Oller,⁶ no sé a hon,⁷ ha comparat les montanyetes que als peus de la gran cordillera vòltan la Cerdanya a esquenes enormes d'elefant: tan netes y pelades soLEN estar. Donchs ja, avuy,⁸ compararia ses petites ondulacions, y-los serradets que dónan relleu a la Plana,⁹ a pacífichs anyells, que-s déxan tondre per la lluenta fals, mes no ab anyells com los que corren y s'estílan per aquí, de fina llana blanca, sinó ab anyells de bellor¹⁰ d'or, com no se'n veuen gayres¹¹ des del temps dels argonautes.

Lo sol, que's pon en un cel serè com uns ulls de dotze anys, abixa ses derreres llums a la encantadora plana, y la rossor dels blats creix y's daura y sobredaura ab la rossor de [f. 83r] sos raigs, que hi bàxan des de l'altura, cada moment¹² més a biaix.¹³ Y l'or sobreix¹⁴ de les xexes apar que sobreixi y s'estenga¹⁵ a les salceredes y salicars,¹⁶ que en agraciades línees segueixen lo Segre, Cerdanya avall; a les "pinoses"¹⁷ negrenques que fàxan les montanyes d'Alp, Tosas, Puigmal y totes les de la serralada de mitxdia, fins a l'arrocat¹⁸ Cadí; a les congestes¹⁹ que emblanquexen ses cimes; a les boyres que, més blanques encara,²⁰ s'ajócan en sa cima, com en los arbres més alts los aucells cansats de volar; y al cel mateix, que en aqueix instant misteriós sembla pendre quelcom de la vestidura de la terra, o, millor, abrigar-la ab son rich mantell de resplendor. Axò és lo bes de comiat que dóna'l sol a la terra, despedint-se'n fins a demà, que's tornaran a veure, després d'unes quantes hores d'anvorament.

Lo sol ha tramontat la serra; los segadors, llassos y molts de suor, embridan lo vo-

lanti; los lligadors fan lo venci²¹ per la derrera garba, que ls mossos de la masia s'afanyan a posar per corona a la última garbera.

Un vol d'espigoleres d'algun poble vehí surten del rostell, carregades de rams d'espiques, y entònan aquella antiga cansó cerdana, que sembla talment feta expressament per elles:

"Les nines de Camprodon
tenen molta anomenada;
n'han baxat a espigolar
baix al fondo de la plana."²²

Los segadors, que, tot posant-se el volant en bandolera per anar-se'n cap al mas, les han sentides, agafen la cansó a la segona posada:

"N'han baxat a espigolar
baix al fondo de la plana;
quan ne són a mitx segar,
n'arreplègan les manades."²³

Les espigoleres se senten més lluny:²⁴

"Quan ne són a mitx sègar,
n'arreplègan les manades;
la una diu que'n té nou,
l'altra, les hi han robades."²⁵

Y a una y a altra posada segueix, com un rossegall de poètica tristor y de melancòlica inspiració, aquella resposta tan bonica, tan dolsa y plena d'esperit del terrer, com satonada, verament malaguanyats per los amors de la terra:

"Adéu, punteta del sol,
estrella de l'alba clara,
espineta del meu cor
que'm travessas les entranyes."²⁶

Les espigoleres se senten més lluny:²⁴

"Quan ne són a mitx segar,
n'arreplègan les manades;
la una diu que-n té nou,
l'altra, les hi han robades."²⁵

Y a una y a altra posada segueix, com un rossegall de poètica tristor y de melancòlica inspiració, aquella resposta tan bonica, tan dolsa y plena d'esperit del turrer, com sa tornada, verament malaguanyats per los amors de la terra:

"Adéu, punteta del sol,
estrella de l'alba clara,
espineta del meu cor
que-m travessas les entranyes."²⁶

NOTES

1. Abans, a la part superior esquerra: "J.M.J.".
2. m'havia: ms. "l havia".
3. Segueix, ratllat: "pensívol".
4. d'ayre d'ayre: veg. "Pirineu-83", nota 91.
5. La Baga, serra de la Muntanya cerdana.
6. Al quadern d'excursions de l'estiu de 1883 era més imprecis: "Algú" (f. 15v).
7. A Pilar Prim (1906) llegim: «aqueilles muntanyasses que la imaginació comparava a colossals paquiderms petrificats» (ed. Gili, pàg. 28). No he sabut trobar, però, la mateixa comparació en un text olleria publicat en vida de Verdaguer.
8. Segueix, ratllat: "les".
9. La Plana de Cerdanya, una de les dues entitats que conformen el relleu de la Baixa Cerdanya (veg. GGCC, XV, 272b).
10. bello: llegiu "vello".
11. no se'n veuhen gayres: var. ant. "no n resta cap".
12. moment: var. ant. "punt".
13. a biaix: veg. "Pirineu-83", f. solt [Andorra], i nota 641.
14. sobrer: afegit damunt.
15. Segueix, ratllat: "á les verdes pinoses y".
16. salicars: forma enregistrada per Labèrnia, que la defineix com a "salsereda" (DLC, II, 659a); tanmateix, salsereda hi és definit com a "salitar, bosch de sàlsers" (ibid., 661b). Altres diccionaris recullen formes

afins: saligar (DGLC i DMLC; DCVB, amb exemples de Verdaguer; DECLC), salidar (DCVB, que el considera propi de la Plana de Vic, apud Aguiló; DECLC).

17. pinores: subratllat al ms.
18. arrocat: "ple de roques" (DCVB, II, 31a).
19. congestes: var. ant. "boyres".
20. emblanquexen ses cimes ... encara: var. ant. "s ajocan més blanques encara".
21. venci: variant dialectal de vencill (DLC, II, 992b; DCVB, X, 697a).
22. Al ms. tota l'estrofa és subratllada.
23. Al ms. tota l'estrofa és subratllada.
24. lluny: ms. "lluns".
25. Al ms. tota l'estrofa és subratllada.
26. Al ms. tota l'estrofa és subratllada.

3. Una recensió critica excursionista

Gràcias a Déu, ja no són tot flors en l'arbre del Renaixement literari de Catalunya; ja no són tot poesias de certamen,¹ que naixen al matí per morir a la tarda,² ni més ni menos que las flors que han adornat lo sitial³ de la reyna⁴ de la festa. Si no, llegesca's «Anuari (any segon) de la Associació d'Excursions Catalana», que s'acaba de publicar.⁵

Obre'l volum la Excursió als Pirineus centrals, per d. Arthur Bofill,⁶ que divideix en tres parts: "De Barcelona a Castanesa", "La Maladette y sos encontorns",⁷ "La⁸ Noguera Ribagorsana".

En la primera, passant per Barbastro, nos fa conèixer Graus, per hont passà sant Vicens Ferrer,⁹ l'escursionista de més bona mena que ha sortit de nostras terras, y, sens dupte, lo més important y profitós.¹⁰ Allí perdé son company de predicació, lo beato Cerdà, que fou enterrat prop de l'altar major de Nuestra Se-

Rora de la Peña.¹¹ Nos conta la tradició que lo sant profetisà que no entraria la misèria en la casa a hont son company exalàs lo darrer sospir. En la iglésia parroquial se conserva un santcristo, present del sant predicador.

Havent-nos parlat avans de las riberas del Cinca y de l'Ésera, nos mostra [las] de l'Isàbena, més frescas y pirenaicas. Castanosa ofereix la particularitat de que, sent població aragonesa,¹² pertany al bisbat d'Urgell; son llenguatge és un ayguar-y-vi¹³ de castellà y català, dominant aquest en la paraula, l'altre en la pronunciació.¹⁴

Parlant dels entornos de la Maladeta, la flora, lo païssatge y las costums li inspiran bonicas ideas.

Des del port de Venasch nos acompaña als peus de la Maladeta, fins a pujar a la Renclusa, o Rinclusa, cabanya adossada a una roca,¹⁵ a hont viu un aragonès, à costas dels que pújan a fer l'assensió de la gran montanya, sent molt notable que ell¹⁶ no s'haja determinat a fer-la, en alguns anys que hi està. Sa mare

l'anava a veure, un dia de boyra; s'extravia,
y anà a caure en un precipici del terme de
Viella, a hont la trobaren uns pastors, y no
ell, l'infelis, a pesar d'haver consultat un
endevinayre de Tolosa, que serví, si no per
altra cosa, per escurar-li la butxaca.

Davant de la Renclusa entra dins la terra
un gros torrent, d'ayqua blanquinosa, com que
portès cals, anant a sortir, segons diuen, a
l'altra banda de la immensa muntanya de la Ma-
ladeta.¹⁷

Llàstima que el s. Bofill hagués de baixar
sens poder arribar al cim, per causa del
temps, que és allí molt insegur.

Des de allí nos conduceix a Banyeres¹⁸ y
a la Vall de Aran,¹⁹ a l'Hospital de Viella,
y al Monsech, sentint no poder-nos entretenir
en sa profitosa escursió.

No és menys interessant la que segueix,
de d. Cels Gomis,²⁰ a la Vall de Venasch. La
mot propi²¹ Nethou, que és a la primera pla-

na, nos fa recordar que, en l'estudi anterior,²² lo s. Bofill l'ha escrit així: Aneto, sent així que els aranesos pronuncian Neto, que, segons los sabis, és lo nom d'un déu celtiber,²³ que seria adorat en aquellas fredes alturas.

Molt justament fa notar la tallada que dels boscos pirenaichs se fa, sense orde ni concert, y contra tota rahó.²⁴ S'ocupa del llenguatge barrejat, dels usos y costums de Venasch, coronant sas observacions geogràficas ab un preciós mapa.²⁵

NOTES

1. de certamen: afegit damunt.
2. al matí ... tarde: var. ant. "y moren sense donar fruyt".
3. sitial: var. ant. "estrado".
4. reynas: ms. "Reyna".
5. «Anuari de la Associació d'Excursions Catalana», any segon, 1882 (Barcelona, Tip. de Lluís Tasso y Serra, 1883; XVII + 612 pàgs.). El volum és dividit en quatre seccions: la primera, "Excursions", conté, entre altres, les ressenyes següents: Excursió als Pyrineus centrals..., per D. Arthur Bofill (pàgs. 3-98); La Vall de Venasch, per D. Cels Gomis (pàgs. 99-120); Excursions dans la Haute Catalogne au mois de Juin 1882 per Maurici [sic] Gourdon (pàgs. 121-134); Explorations topographiques dans le Haut Aragon..., per lo Sr. Baró A. de Saint-Saud (pàgs. 135-166), a més de diversos itineraris per Catalunya (pàgs. 167-432). La secció "Poesia" conté un Aplech de cansons populars catalanes recullides per D. Cels Gomis [...] y anotadas per Don Francisco Maspons i Labrés (pàgs. 493-513). La secció "Ciencias, arts y literatura" aplega uns quants estudis de diversos autors (pàgs. 517-570). Finalment, la "Secció oficial" conté cròniques d'actes de l'entitat, informacions diverses i bibliografia excursionista (pàgs. 573-612). El volum és il·lustrat amb nombrosos plànols, mapes i làmines. Verdaguer en posseïa un exemplar (BC, núm. reg. 5850), regalat personalment pel president d'aquella entitat excursionista, Francesc Maspons i Labrés (veg. Epistolari de Jacint Verdaguer, vol. IV, pàg. 130).
6. Excursió als Pyrineus centrals. Anada per Aragó, regrés per lo Noguera Ribagorzana. Dias 12 de Juliol á 28 de Agost de 1881, per Arthur Bofill, pàgs. 3-98. Aquesta relació fou recensionada a la revista "L'Avens", núm. 30 (15-V-1884), pàg. 290.

7. Literalment: "Los encontorns de la Maladeta" (pàg. 33).
8. La: ms. "Lo".
9. sant Vicens Ferrer: afegit damunt.
10. y profitós: afegit damunt.
11. Nuestra Señora de la Peña: subratllat al ms.
12. La població de Castanesa, a la vall del mateix nom, era cap d'un antic terme municipal, agregat des del 1966 al de Montanui (Alta Ribagorça).
13. ayqua-y-vi: 'barreja'. Cap dels reculls lexicogràfics consultats no enregistra aquest compost metafòric.
14. És a dir, lèxic català i fonètica castellana (o aragonesa). Joan Veny inclou aquesta població entre les «localitats extremes occidentals de parla catalana» (Els parlars catalans, 3a ed., Palma de Mallorca, 1982, pàg. 123).
15. adossada a una roca: var. ant. incompl. "mitx natural]".
16. Segueix, ratllat: "may en".
17. Bofill, però, escriu: «desapareixen las ayguas del torrent, las quals no tornan a sortir fins prop de l'Hospital de Venasch» (pàg. 55).
18. Banhèras-de-Luishon (Comenges).
19. Segueix, ratllat: "al Ri".
20. Veg. nota 5. Aquest treball meresqué també una recensió de la revista "L'Avens", al número i pàgina esmentats a la nota 6.
21. Lo mot propi: var. ant. "La paraula".
22. Segueix, repetit: "estudi".
23. «De Neto, deu celtiber, es filla la deesa» (Caniçó, cant IV, passatge "La Malehida",

estr. 23a, vers 4). Sobre la denominació d'aquest cim, veg. J. Escudier, Els homes de l'Aneto, 44, i Armengaud-Jolis, Posets-Maladeta, 402.

24. Sobre aquest punt veg. "Pallars", nota 44.
25. La ressenya, incompleta, s'acaba aquí. La part inferior del full té, encara, un espai en blanc per a cinc o sis ratlles més.

III. ALTRES TEXTOS RELACIONATS AMB L'OBRA

1. Carta-pròleg de Francesc Mateu

A MOSSEN JACINTO VERDAGUER

Estimat amich:

Poch vos ho pensavau tenir un títol més á la llista de les vostres obres; y, ja ho veieu, aquí us surt un llibre bo y llest, fet ab materials vostres, batejat per mi y ab llicencia de l' Ordinari: no hi falta sinó la llicencia de l' autor, y axò es lo que vinch á demanarvos.

Quan vax empenyarme en que 'm dexesseu publicar á La Ilustració Catalana les vostres notes de viatje, ab prou feynes creguereu que valguessen la pena d' estamparse: eran apuntacions escampades per quaderns y carteres de butxaca, apenes intel·ligibles en molts endrets pe 'l qui no tingués ben coneguda la vostra lletra; eran, segons vos, impressions deslligades, sense forma presentable, ni importància de cap mena; però, més tossut jo en demanar que vos en negar, cedíreu á la fi. --¿A vos us agradan? donchs, i alabat sia Déu! aquí les teniu, -- me di·guereu, y vax endúrm'en los papers, més content qu' un gos ab un òs.

Tot llegint-les y correjint-ne les proves, pensava entre mi qu' era una bona llàstima que s' haguessen de quedar per sempre més en les columnes d'un periòdich; per axò vax determinar ferne un volum, que ja me l' imaginava jo interessant y agradable com ha surtit. Vax pensar que si us demanava permís, potser trobariau que les notes no mereixien enquadrernar-se, y abans que me'l neguésseu me'l vax pendre.

Lo llibre es fet; aquí 'l teniu. Conto que no us desagradarà y 'm perdonareu la llibertat que m' he presa. No desaprobarèu pas lo que ja ha aprobat l' Autoritat Eclesiàstica.

Estich content perque ab la meva atrevidència he proporcionat un' altra obra à la nostra literatura. Tots los amichs me'n darán les gracies, com vos les dona per la vostra bondat aquest amich de veres qu' us admira y estima,

F[rancesc] Matheu

[Excursions y viatges de Mossen Jacinto Verdaguer,
Barcelona, La Ilustració Catalana, 1887; pàgs. 5-7]

2. Recensió crítica de Ramon Arabia

Excursions y viatges de Mossen Jascinto Verdaguer

Bona idea ha tingut lo Sr. F. Matheu, director de la Ilustració Catalana, en aplegar eixas senzillias apuntacions del llibre de memorias de nostre gran poeta; per deslligadas que sian, en un mestre com Mossen Verdaguer sempre s' hi apren, y á més, son un tribut que, per venir de qui vé, dona categoria, aixó es, realsa l' excursionisme als ulls dels profans.

Fá l' autor acertada distinció entre excursions y viatges, donant indirectament una merescuda llisso als qui s' empenyan en desnaturalizar lo sentit de las paraulas, batejant á tort y á dret d' excursionistas desde l' obscur romeu que se n' va á culir una mata de farigola fins al més ardit explorador de continents. Conté lo volúm dues excursions y dos viatges: aquéllas al alt Pallars y á la ermita del Mont, aquéstos á la costa d' Africa y al centre y nort d' Europa. Per tot la tònica dominant es lo sentiment personal que aromatisa los Idilis y cants místichs, mes á nostre modo de veure las Excursions ténen major consistencia en los materials y major acert en la perspectiva: en los Viatges lo

punt de vista no s' ha aixamplat á proporció del horisont y las ràllas generals del quadro resultan esquifidas y lo colorit monòtona ó ayqualit. En cambi, en aquellas tot hi es just y escayent, desde l' llenguatge, que es sobri y al mateix temps ornat de bellas imatges, fins al coneixement que revela de la terra y de la gent nostra. Hi ha més unitat y més domini del assumpto, qualitat essencialíssima quan s' escriu: l' àguila tenia ja los ulls fits en lo Pyrineu y s' aprestava á la gran volada del Canyó. Als Viatges hi anava engabiada, passiva, quasi á ulls cluchs: gracias que la rapidés vertiginosa, ab que desfiláren davant d' ella tants pobles, no l' esmortuhis y li deixés encara destilar son anyorament en las sentidas notas que á despit seu han vist la llum pública.

Lo llibre està ben imprés, y de las il-lustracions, sols las de la excursió á la ermita y muntanya del Mont son de tot en tot dignas del text: las altres, desde passadoras á dolentas, sols ténen un mérit comú, lo d' ésser ben escullidas.-- Ramon] Alrabia] S[olanas]

[«Butlletí Mensual de la Associació d'Excursions Catalana», any X, núms. 101-102, febrer-març 1887, "Secció bibliogràfica", pàgs. 52-53]

C O N C L U S I O N S

Som a la fi d'un treball extens, diversos i d'interessos múltiples. És hora, doncs, de fer-ne una recapitulació, tot subratllant-ne les aportacions més destacades. Tal com he anat fent repetidament al llarg de l'estudi i l'edició precedents, emprendré aquesta valoració global considerant per separat els textos aplegats en volum, en vida de l'autor, i els escrits --publicats o inèdits-- que els complementen.

1. Excursions y viatges

L'estudi i l'edició dels textos que integren aquest volum verdagueria en palesen la importància literària i lingüística. D'altra banda, l'edició crítica d'aquests textos contribueix a fixar-los definitivament, esporgats d'interpolacions alienes i d'errors de tradició. Considerem-ho separadament.

1.1. Valoració literària

Excursions y viatges és el primer llibre en prosa publicat per Verdaguer. Els textos que l'integren foren

rebutx positivament per la crítica (Perés, Rierola) abans d'aparèixer recollits en volum. L'autor s'hi revela coneixedor d'un gènere --la literatura de viatges-- de gran tradició, molt utilitzat pels escriptors romàntics, però escassament conreat en català. Una anàlisi detallada dels escrits del volum evidencia un seguit de parallelismes amb textos semblants d'autors del gènere, sobretot francesos, als quals Verdaguer degué recórrer en cerca de models. Al costat dels models pròpiament literaris, no és pas gens menyspreable el recurs a les guies turístiques i a altres fonts, orals o impreses, aprofitades per Verdaguer de vegades d'una forma literal.

Els escrits que componen el volum en qüestió semblen seguir tres direccions, geogràfiques i conceptuais:

- a) el Pirineu, o la tradició catalana, amb referències culturals (llengua, història, llegendes) al món rural, amenaçat pels canvis socials;
- b) els països europeus, o el progrés de les societats industrialitzades, amb elogis moderats per reserves de caire ideològic (religioses, polítiques...);
- c) el món àrab, o l'exotisme oriental, amb tots els elements (colorit, fantasia...) típics del romanticisme.

Els escrits en prosa de Verdaguer, de temàtica excursionista o viatgera, redactats entre 1882 i 1886, presenten una clara relació amb textos poètics elaborats per l'autor en aquell mateix període, considerat el més fecund i més sólid de la seva vida literària.¹ El llarg poema Canigó --i algun dels seus cants, en particular-- guarda correlació evident amb l'"Excursió a l'Alt Pallars", i les proses de "La ermita del Mont" contenen descripcions paisatgístiques que es troben també en el poema "L'Ampurdá", compost en les mateixes dates. En els "Recorts de la costa d'Africa", s'hi poden detectar ressons de l'oda "A Barcelona", enllestida el mateix any de les anotacions esmentades, i el tema dominant de Lo somni de Sant Joan --el Sagrat Cor de Jesús-- és present en les impressions parisenques d'"A vol d'aucell".²

Des del punt de vista de la forma literària i de la intenció ideològica d'aquests escrits, Verdaguer és autor també d'alguns escriptors romàntics viatgers, sobretot francesos, que coneixia bé. Podriem, fins i tot, establir --mutatis mutandis-- un parallelisme entre la col·laboració periodística de Verdaguer, a instàncies del seu amic Collell, en el setmanari vigatà d'inspiració catòlica i catalanista "La Veu del Montserrat", i la col·laboració de Chateaubriand en el "Mercure de France", a petició del seu director, i amic personal, M. de Fon-

tanes, que li demanava impressions de viatges amb propòsits clarament ideològics.³

Pel que fa a l'estil d'aquests escrits, n'he fet remarcar la valoració positiva, pràcticament unànime, de crítics i escriptors de distintes èpoques i de gustos divergents. El recurs reiterat a l'evocació, a la comparació i a la imatgeria un punt hiperbòlica --usos retòrics de filiació netament romàntica-- té el contrapunt d'una tècnica descriptiva, basada en l'observació, i una naturalitat expositiva, que fan d'aquestes impressions viatgeres i excursionistes un model per a la prosa literària catalana.

D'altra banda, la inclusió, en apèndix, dels carnets de viatge o primeres versions dels textos publicats il·lustra molt bé el mètode treball del Verdaguer prosista, i testimonia a bastament el rigor i l'exigència amb què l'autor s'aplicava a redactar unes anotacions considerades menors en el conjunt de la seva producció.

1.2. Valoració lingüística i filològica

En les notes que acompanyen el text de la present edició s'evidencia el coneixement i el domini que Verda-

guer tenia de la llengua catalana, en tots els seus registres i components, especialment el lèxic i la fraseología. L'edició crítica d'aquestes proses m'ha permès d'establir-ne el text amb el màxim de fidelitat a la llengua de l'autor, restituint-hi formes pròpies modificades pels editors en les successives publicacions dels relats. Al mateix temps, hi he esmenat errors de lectura de l'original manuscrit, no advertits en cap de les edicions parciales ni en l'única publicació en volum en vida de l'autor. A més, el text del volum, transmès fins avui a través de múltiples edicions post mortem, ha vist augmentar, de forma abusiva, el nombre de modificacions lingüístiques de tota mena, atribuïbles als particulars criteris dels successius editors.

La informació lexical obtinguda de la transcripció dels autògrafs originals, o de les edicions aparegudes en vida de l'autor, obliga a rectificar algunes afirmacions d'inventaris lexicogràfics tan importants com el DCVB d'Alcover-Moll, o el DECLC de Joan Coromines, els quals se serviren d'edicions d'aquests escrits poc fiables des del punt de vista textual. I, encara, cal dir que els lexicògrafs esmentats només tingueren en compte, per a la realització d'aquells diccionaris, els escrits de temàtica excursionista o muntanyenca del volum en qüestió ("Excursió a l'Alt Pallars", "L'aplech de Mon-

garre", "La ermita del Mont"), i, per tant, els escrits de viatges ("Recorts de la costa d'Africa", "A vol d'au-cell") no havien estat mai despullats des del punt de vista lexicogràfic. Aquesta circumstància m'ha permès completar o precisar algunes informacions lingüístiques, i documentar, per primera vegada --si més no, en català modern--, formes lexicals verdaguerianes que veieren la llum fa més de cent anys.

2. Textos complementaris

L'edició crítica del volum intitulat Excursions y viatges es complementa amb un nombre considerable d'escrits verdaguerians de temàtica viatgera o excursionista. Dos d'aquests escrits --les cartes intitulades "La romeria espanyola", publicades per "La Veu del Montserrat" en 1878, i unes impressions mallorquines no publicades en vida de l'autor-- ja havien estat incorporats a l'edició del volum dins les primeres obres completes de Verdaguer, aparegudes després de la mort del poeta.

Tots els altres textos que s'adjunten a l'edició present han romàs inèdits fins avui, tot i que cal advertir que els carnets de viatge o primeres versions d'alguns dels textos recollits en volum, bé que són

inèdits en sentit literal, no són pas desconeguts dels lectors pel que fa al seu contingut més genèric.

Els escrits més rigorosament inèdits són, doncs, els agrupats, en un segon apèndix, sota l'epígraf convencional de "quaderns de notes". Un darrer apartat d'aquest mateix apèndix aplega l'única recensió crítica, de tema excursionista, escrita per Verdaguer i desconeguda fins ara.

2.1. Aportació biogràfica i documental

La transcripció i l'estudi dels escrits viatgers i excursionistes de Verdaguer continguts en els quaderns esmentats, i l'edició d'altres textos de l'autor i de documents relacionats amb algun dels seus itineraris, constitueix una aportació biogràfica no gens menyspreable, que passo a detallar:

- a) de les anotacions verdaguerianes corresponents als periples pirinencs dels estius dels anys 1879-80, 1882 i 1883, se'n desprenden unes quantes hipòtesis sobre aspectes biogràfics de Verdaguer (ascensions al Canigó, possible pujada a l'Aneto, etc.), i se n'obtenen dades fins ara intuïdes o no prou documentades, que confirmen

- l'itinerari o la cronologia d'alguns desplaçaments;
- b) l'edició completa d'aquests escrits majoritàriament desconeguts, juntament amb la possibilitat d'accèdir a nous materials i a documentació recentment apareguda,⁴ m'ha permès de precisar o rectificar algunes afirmacions de Josep M. de Casacuberta en el seu utilíssim treball Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques, repetidament esmentat a l'estudi previ a l'edició d'aquests escrits inèdits i en les notes que els accompanyen;
- c) algunes dades que es desprenen dels escrits en qüestió amplien o modifiquen informacions contingudes en les notes dels editors a l'extens i valuós Epistolari de Jacint Verdaguer, obra de referència obligada i de citació constant al llarg d'aquest treball;
- d) la troballa fortuita d'una carta de Verdaguer, publicada en una obra menor d'un clergue rossellonès, m'aclari una colla de dubtes sobre un episodi molt divulgat, bé que poc conegut, de la vida de Verdaguer. Incorporant-la en apèndix a la present edició, a més, faig una petita aportació a l'Epistolari esmentat.

2.2. Valoració literària

En la seva descripció de les excursions i les estades de Verdaguer al Pirineu, Josep M. de Casacuberta ja subratlla degudament la importància dels quaderns estivals del poeta en relació amb Canigó, obra d'elaboració lenta, per a la qual l'autor es documentà extensament i emprengué penosos i reiterats itineraris muntanyencs. El tast que Casacuberta ens serví d'aquestes anotacions excursionistes feia esperar-ne amb veritable deler la transcripció sencera. La mort de l'il·lustre verdaguerista impossibilità l'acompliment d'aquest desig, malgrat les seves repetides promeses de publicació. Amb la realització d'aquest treball tinc l'honor i la satisfacció de contribuir a un millor coneixement de la relació esmentada entre aquestes proses i els versos immortals de Canigó, i fer efectiu un anhel llargament manifestat pels estudiosos de Verdaguer.

L'estudi d'aquestes anotacions excursionistes m'ha permès de proposar fonts o models literaris per a determinats passatges del poema pirinenc, alguns dels quals, sorprenents i insospitats, evidencien la utilitat de la consulta d'obres menors o marginals, sobretot si l'autor en posseïa un exemplar.⁵

Per a la redacció de les seves ressenyes excursionistes és evident que Verdaguer recorria a les guies turístiques de l'època, de vegades per servir-se'n literalment, com he apuntat abans, a propòsit de textos semblants inclosos en el volum objecte de la present edició. En aquest punt, com en les fonts pròpiament literàries, cal remarcar la utilització d'obres franceses, atesa la manca de bibliografia excursionista sobre el Pirineu en català o en castellà, advertida explícitament per Verdaguer.⁶

Finalment, vull subratllar l'interès d'una recensió crítica de Verdaguer, no publicada, d'un recull de relats excursionistes d'autors catalans del seu temps. Bé que inacabada, demostra coneixement de la matèria per part de l'autor, i complementa, amb algunes encertades observacions, les informacions contingudes en els quaderns pirinencs del poeta.

2.3. Valoració lingüística

Tractant-se de textos inèdits d'un autor tan valuós des del punt de vista de la llengua, és evident que, per la quantitat i per la qualitat, aquests escrits de Ver-

daguer constitueixen una aportació lingüística de primer ordre, especialment en el camp lexical, com ja he provat de fer veure en el capítol corresponent de l'estudi introductorí.⁷

Deixant de banda algunes formes lexicals que podem considerar autèntics hòpaxs en la producció literària de l'autor, i fins en la dels escriptors catalans de totes les èpoques, cal destacar un nombre important de mots documentats per primera vegada en català --en català modern, si més no--, al costat de la presència de paraules dialectals, pròpies de les diverses comarques pirinenques visitades per l'autor, i fidelment recollides in situ de boca de pagesos i pastors. Algun d'aquests testimonis lexicals permet de confirmar o precisar determinades hipòtesis lexicogràfiques del DCVB d'Alcover-Moll i, sobretot, del DECLC de Joan Coromines.

El despullament sistemàtic dels topònims i antropònims que apareixen en aquests textos inèdits de Verdaguer mereixeria tot un estudi monogràfic. Sense pretindre ser exhaustiu en aquest terreny, he anotat convenientment els termes onomàstics usats per l'autor, i he fet observar l'especificitat i l'interès documental d'algunes formes toponímiques consignades per Verdaguer en aquests escrits excursionistes.

Fóra, també, objecte d'un treball específic la transcripció exhaustiva de totes les anotacions de caire lingüístic --sobretot lexicals-- contingudes en els quaderns editats. Tot i que la considero una informació complementària important, i n'he fet ús sempre que ho he cregut necessari, no l'he incorporada in toto en els apèndixs a l'edició.

3. Valoració global

Aquest treball vol ser una contribució a l'estudi de l'obra literària de Jacint Verdaguer, i, d'una forma especial, de la seva prosa literària. En una síntesi valorativa, en subratllaré els aspectes més destacats:

a) és la primera edició crítica d'una obra en prosa de l'autor --la primera, també, que publicà en aquest registre literari;

b) conté una notable aportació inèdita a la prosa de viatges de l'autor --i, de retop, a la literatura del gènere en llengua catalana--, que constitueix, a més, una contribució important a l'estudi de la gènesi de Canigó, paral·lela a la redacció de les anotacions inèdites incorporades;

- c) la transcripció anotada d'autògrafs no publicats i la utilització de fonts documentals desconegudes m'han permès aportar noves informacions biogràfiques --i precisar-ne o rectificar-ne algunes d'imprecises o inexactes-- sobre aspectes de la vida de l'autor, o relacionats amb els seus desplaçaments;
- d) finalment, tant l'edició crítica de la seva primera obra en prosa, com la transcripció de textos inèdits que la complementen, confirmen la importància de l'aportació lingüística de Verdaguer al català modern, fins i tot en escrits en prosa considerats --potser sensse gaire raó-- d'escassa ambició literària i menys elaborats que textos seus en vers, amb alguns dels quals, tanmateix, presenten nombroses afinitats.

NOTES

1. En opinió de Ricard Torrents, "el conjunt de la producció verdagueriana [...] de 1876 a 1886, constitueix el corpus ideològico-literari més sòlid i més travat de tot el moviment de la represa catalana del segle XIX" (Contribució a l'estudi de la gènesi de "Canigó", «Anuari Verdaguer 1987», pàgs. 80-81).
2. Semblantment, en la producció literària de Victor Hugo, "l'écriture des Voyages reste profondément solidaire de l'écriture des poèmes" (Claude Gély, «Présentation» a V. Hugo, Voyages, ed. cit., pàg. XIII).
3. Fontanes convidà el seu amic a publicar alguns reportatges viatgers "pour le rétablissement des saintes doctrines religieuses et monarchiques". Veg. Chateaubriand, Voyage en Italie, ed. cit., p. 169.
4. Em refereixo, sobretot, a les cartes d'aquest període rebudes per Verdaguer, inèdites, en possessió de familiars del poeta, l'existència de les quals es féu pública a la primavera de 1989. (Dec a l'amabilitat de Josep Verdaguer i Panadès, i als bons oficis de l'erudit verdaguerista Josep Maria Solà i Camps, l'accés a la consulta d'aquests documents.)
5. És el cas d'unes estrofes de l'oda "La Maladetta", de l'escriptor francès Stéphen Liégeard, incloses dins un relat evocador d'una excursió al massís homònim efectuada per aquest autor. Verdaguer pogué conèixer el poema, fragmentàriament, en aquesta edició, de la qual possei un exemplar (veg. Bibliografia), i prendre'n model per a la composició del passatge intitulat «La Malehida (Maladetta)» del poema Canigó.
6. Veg. estudi, capítol IX, apartat 1.3.1, i nota 33.
7. Veg. ibid., apartat 3.4.3.

B I B L I O G R A F I A

A) LLIBRES DE VIATGES, RESSENYES EXCURSIONISTES
I GUIES TURÍSTIQUES DE LA BIBLIOTECA DE VERDAGUER

En aquesta primera secció bibliogràfica recullo els títols més significatius de la temàtica que ens ocupa relacionats en l'inventari dels llibres que havien pertangut a Verdaguer, contingut en un registre de la Biblioteca de Catalunya. En l'esmentat inventari, els títols --i els autors-- hi són anotats de forma abreujada, i tots duen un número d'entrada i una remissió topogràfica d'ordre intern, actualment invalidada. Per localitzar i consultar els exemplars, m'ha calgut cercar en els cedularis del catàleg general de l'esmentada biblioteca els autors o els títols succinctament expressats en l'inventari de referència, i obtenir-ne la signatura actual. En alguns casos, tanmateix, la recerca ha estat infructuosa, i he hagut de deixar constància bibliogràfica d'alguns títols en la forma resumida amb què apareixen consignats en aquell inventari.

He exclòs d'aquesta relació bibliogràfica els títols relacionats amb el viatge de Verdaguer a Terra Santa --que ultrapassen la cinquantena--, i les nombroses guies turístiques -de poblacions catalanes o de localitats espanyoles, moltes d'elles visitades per l'autor. Els primers haurien d'acompanyar l'estudi o l'edició del Dietari d'un pelegrí à Terra Santa, i les segones po-

drien ser detallades en una altra avinentesa. Hi aplego, en canvi, alguns títols de tema no estrictament viatger o excursionista, relacionats amb el contingut dels textos objecte del present treball i esmentats, de vegades, en les notes a l'estudi o a l'edició. Tots els títols duen, entre claudàtors, el corresponent número de registre de la Biblioteca de Catalunya.

Hi inclo, també, títols corresponents a exemplars publicats --i, doncs, adquirits per l'autor-- amb posterioritat a la realització dels trajectes analitzats en l'estudi precedent. En algun cas, fins i tot, es podria tractar de noves edicions de volums prèviament utilitzats per Verdaguer en exemplars avui desapareguts.

Una darrera observació, encara. En les descripcions bibliogràfiques dels títols relacionats, hi inclo informacions complementàries significatives (dedicàries, marques de lectura, etc.), però no hi expresso el nombre de pàgines ni el format dels volums.

1. Pirineu

- Aladern, Joseph [pseud. de Cosme Vidal Rosich]: Cartas andorranas. Impresions a la lleugera d'una excursió per les Valls de Andorra. [A la coberta: Naturalesa, Llegislació y Costums d'aquest Pahis.] Reus, Tip. de Celestí Ferrando, 1892. [Amb dedicatòria autògrafa de l'autor. A la pàg. 53, una correcció de Verdaguer: "Corona d'Ariana"] [5605]
- Assier, Adolphe d': Aulus-les-Bains et ses environs. Toulouse, Librairie Gimel [Foix, Imp. Pomiers], 1872. Coll. «Souvenirs des Pyrénées». [7277]
- Bladé, Jean-François: Études géographiques sur la Vallée d'Andorre. Paris, Joseph Baer et Cie., 1875. [7542]
- Blanc, Alphonse: Le Vallespir et Notre-Dame du Coral. Perpignan, J.-B. Alzine, 1862. [En vers. A la pàg. 6, a la part inferior, autògrafa de Verdaguer, la següent anotació: "set homes, sobre tretze bens y, entre eix y [espai en blanc] Bocasers"] [5287]
- Bosch de la Trinxeria, C[arles]: Pla y montanya. Aplech d'estudis, viatges, llegendes, recorts y excursions. Barcelona, Impr. "La Renaixensa", 1888. [Amb dedicatòria autògrafa] [7971]
- : De ma cullita. Aplech d'estudis, viatges, rondallas, recorts y excursions. Barcelona, "La Renaixensa", 1890. [7984]
- Brousse, fils, Emmanuel: Excursions dans les hautes vallées de la Tet, de l'Aude, et du Sègre (Haut-Conflent, Capcir, Cerdagne). Guide pratique du touriste, publiée sous le patronnage du Club Alpin Français (Section de Canigou). Perpignan, Impr.-Librairie de «L'Indépendant», 1897. (Collection «Pyrénées Inconnues») [Molts fragments, subratllats amb llapis] [7279]
- Céret (Perpignan). [Exemplar no localitzat] [7547]

- Delamont, Ernest: Histoire de la ville de Prades en Conflent (province de Roussillon), des Communes du Canton et de l'Abbaye Royale de Saint-Michel de Cuxa - Ouvrage honoré de deux médailles d'Argent et d'une de Vermeil. Perpignan, Imprimerie de l'Indépendant, 1878. [Amb marques de lectura, amb llapis, al marge de les pàgs. 3 i 37] [7944]
- D[onnadieu], F[rédéric]: établissement thermal de La Preste. Près Prats-de-Mollo (Pyrénées-Orientales). Son histoire - Sa Topographie [...]. Béziers, H. Azaïs, 1896. [Amb dedicatòria autògrafa; a les pàgs. 6 i 9, marques de lectura al marge, amb llapis] [9666]
- Ferrère, Louis: Une voix des montagnes, ou Bagnères -de-Luchon et ses harmonies. Paris, L. Vivès; Toulouse, Ferrère; Luchon, Laffont, V. Sarthé [Typ. Rives et Faget, Toulouse], 1869. [6876]
- [Fiter i Cava, Lluís Ignasi]: Historia y novena de N. Sra. de Meritxell, patrona general de las Valls de Andorra, venerada en lo seu Santuari [...]. Barcelona, Tip. Católica, 1874. [Conté un mapa del Principat] [9046]
- Font, Francis: Histoire de l'Abbaye Royale de Saint-Michel de Cuxa (diocèse de Perpignan) [...]. Perpignan, J. Comet, 1882. [7908]
- Gorse, P.: Guide-souvenir dans les Pyrénées. Dédié aux touristes. Première partie - Haute Garonne. Luchon et les vallées du Lys [...]. Luchon, chez Sarthe, [s.d.]. [7300]
- Guitard, Dr.: Souvenirs d'Ussat. Toulouse, Typ. de Bonnal et Gibrac, 1865. [7529]
- Historia política, social y administrativa de la República Federal de Andorra [...]. Dada á luz por un Amante de su Patria. Barcelona, E. Pu-jal [Impr. de Gomez é Ingla], 1874. [5514]
- Historia de Andorra. [No localitzat; podria tractar-se d'un segon exemplar de l'obra anterior] [5452]
- Joanne, Adolphe: Géographie du Département de l'Ariège, avec une carte coloriée et 8 gravures. Paris, Hachette et Cie., 1880. [7263]

- : Géographie du Département des Pyrénées-Orientales, avec une carte coloriée et 13 gravures. Paris, Hachette et Cie., 1879. [A les pàgines 22 i 32, marques de lectura amb llapis al marge] [7276]
- : Itinéraire général de la France. Les Pyrénées. Paris, Libr. Hachette et Cie., 1879. [A la introducció, pàg. XLVI, hi ha una marca de lectura, amb llapis] [7292]
- Jourdan, Justin: Le Vernet - Amélie-les-Bains - Le Bouloc - Olette - Molitg et autres eaux de l'est pyrénéen. Les monts et les sites du pays - avec cartes à double teinte. Paris, E. Dentu, [s.d.]. Coll. «Guides aux Pyrénées». [7251]
- : Atlas-Guide historique & descriptif des Pyrénées de l'une à l'autre mer, avec notices sur les stations thermales - Excursions à leurs environs [...] 12 cartes à 2 teintes. Paris, E. Dentu, [s.d.]. [7252]
- J[unoy], T[omàs], R. F., Provicari de Anyós: Relació sobre la Vall de Andorra. Casa de la Vall, [Tolosa de Llenguadoc], 1838. [5461]
- Liégeard, Stéphen: Une visite aux Monts Maudits (Ascension du Néthou). Paris, Hachette et Cie, 1872. [7508]
- Manaud de Boisse, L.: Promenade à travers le Saint-Gironnais (Audinac, Aulus). Toulouse / Saint-Girons, 1878. [7510]
- Marcellus, Comte de: Voyage dans les Hautes Pyrénées, par le ----- (Marie-Louis-Auguste), Pair de France. Paris, Firmin Didot, 1826. [7274]
- Méric, François: Mon Roussillon. Opuscule en vers [...]. Perpignan, Imp. de Mlle. A. Tastu, 1862 [Amb cobertes de paper diferent, amb titol autògraf de Verdaguer] [9206]
- Perpignan. [Carte] levée par les Officiers du Corps d'Etat-Major et publiée par le Dépot de la Guerre en 1857. Paris, Librairie Militaire J. Dumain, s.a.
- Prats-de-Mollo. Pèlerinage. [No localitzat] [6945]

Rérolle, Louis: Excursion en Cerdagne et ascension du Puigmal. Lyon, Pitrat Ainé, 1881. [Extrait de «Club Alpin Français. Année 1880», amb dedicària de l'autor. Unida a la coberta interior, una targeta de visita de l'apotecari de Puigcerdà, Josep M. Martí, datada "3 Janer 1883", amb la següent anotació: "Quod promis-
sum est... Molt bon any desitja à V. son
affm."] [5286]

Richard: Guide du voyageur en France, contenant huit cartes des chemins de fer. 28e. édition; Paris, Hachette et Cie., 1876. (Collection des Guides-Joanne.) [Hi ha un doblec a la part superior del full que tracta de la Presta i de Vernet (amb indicacions per pujar al Canigó); pàgs. 645-646] [7537]

Le Roussillon. [Exemplar no localitzat] [5010]

Russell-Killough, Henri: Les grandes ascensions des Pyrénées d'une mer à l'autre. Guide spécial du piéton [...]. Paris, L. Hachette et Cie., - Toulouse, Édouard Privat, [s.d., però el «Préface» és datat a Pau, "janvier 1866"]. [A l'apèndix, el plànol núm. 1 --Canigou-- conté indicacions toponímiques, a lapis, autògrafes de Verdaguer, anteriors a 1882: "Serra de Corseví - portella de Vallmanya - Gran single - gorgs de Cadí en los plans de Cadí - coma mijana - font de vesivés - 13 vents - 7 homes - Costabona y Gra de fajol - Montanyes altes o Carrensa - Pirineu"] [7265]

Souvenir des Fêtes de Banyuls-Sur-Mer, à l'occasion de l'Inauguration de la Vierge d'Oliva. Perpignan, Imp. Ch. Latrobe, 1888. [5563]

Speleus: Ga et la dans le Pyrénées, par le Dr. ---, Toulouse; Brun, Libraire-Éditeur, 1870. [7262]

Taine, Hippolyte: Voyage aux Pyrénées. Huitième édition. Paris, Hachette et Cie., 1878.

[7259]

Thós y Codina, Silvino: Reconocimiento físico-geológico-minero de los valles de Andorra. 2a ed. Barcelona, Imp. de Mariol y López, 1885. [7600]

Tolra de Bordas, Mgr. J[oseph]: Pèlerinage à Notre-Dame de Font-Romeu (Diocèse de Perpignan), ou Notice historique et topographique sur l'ermitage de ce nom. Perpignan, J.-B. Alsine - Toulouse, Mme. Matran, 1855. [7278]

-----: Saint Pierre Orséolo, Doge de Venise, puis Bénédictin du Monastère de saint-Michel de Cuxa en Roussillon (Conflent). Sa vie et son temps (928-987). Paris, A. Fontemoing, 1897. [7799]

Vidal, Pierre: Guide du tourist à Vernet et dans les vallées du Canigou. Perpignan, Ch. Latrobe, 1881. [Amb esmenes i subratllats de Verdaguera a les pàgines 73 i 104] [7275]

-----: Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales. Deuxième édition. Perpignan, Alte et Pau, 1899. [7260]

2. Catalunya

«Anuari de la Associació d'Excursions Catalana», any primer (1881). Barcelona, Tip. de J. Jepús, 1882. [5849]

-----, any segon (1882). Barcelona, Tip. de Lluís Tasso y Serra, 1883. [5850]

Arabia Solanas, Ramón: De Ripoll à Girona. Barcelona, Impr. L. Tasso, 1884. [7599]

Balaguer, Victor: Guía de Barcelona á Arenys de Mar por el ferro-carril. Barcelona, Jaime Jepús y Ramón Villegas, 1857. [7518]

-----: Guía de Barcelona á Martorell por el ferro-carril. Barcelona, J. Jepús y R. Villegas, 1857. [7524]

-----: Una expedición á S. Miguel del Fay. Barcelona, A. Brusí, 1850. [7557]

Bertrán y Soler, Tomás: Itinerario descriptivo de Cataluña. Barcelona, 1847. [Inclou la Ribagorça]

- ga i les comarques de la Catalunya francesa] [7521]
- «Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana», volum I (1878-79). [5847]
- Excursión de Bar[celona] á Gerona [Exemplar no localitzat] [5573]
- «L'Excursionista». Bolletí mensual de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas. Anys I (1878), II (1879) i III (1880). [5848]
- Guia general del Principado de Cataluña con expresión de los pueblos y las distancias [...] por un veterano guerrillero. Barcelona, Tip. Espanola, 1879. [8568]
- Massó Torrents, J[acume]: Lo Freser. Barcelona, Tip. L. Obradors, 1883. (Col·lecció «Catalunya per sos rius».) [85621]
- «Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas», volum I (1876-77). [5851]
- [Osona, Artur] Excursió á la montanya de Montseny. Per un propietari de la vila de Breda; ab la trad. castellana y francesa. Barcelona, Imp. Barcelonesa, 1879. [Dos exemplars: 8569 i 9118]
- Osona, Arthur: Guia general de las montañas de la regió del Montseny [...]. Dividida en 132 itineraris y un apéndix. Barcelona, Associació d'Excursions Catalana, 1886. [7257]
- : Guia itineraria de las serras de Coll-sacabra [...] fins als Pirineus, 6 sía, del Fluvia al Ter. Dividida en 68 itineraris. Barcelona, Associació d'Excursions Catalana, 1888. [7282]
- : Guia itineraria de la regió del Montseny y Guillerías. [No localitzat] [7544]
- Piferrer, Pablo: Recuerdos y bellezas de España [...] I. Principado de Cataluña [...]. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1839. [7231]
- [amb J. Pi i Margall]: Id. Cataluña [2a part]. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1850. [7244]

Records de Nuria. Olot, [s.d.]; fotografía de Vicenç Grivé. [18 vistes] [5463]

Reig Vilardell, Joseph: Excursió al golf de Rosas. Barcelona, Redondo y Xumetra, 1886. [5064]

3. Espanya

Altés y Alabart, Juan B.: Viaje teresiano (Cartas familiares). Peregrinación Teresiana. Barcelona, Imp. de Bertrán y Altés, 1886. [8620]

Coello, Francisco: Atlas de España y sus posesiones de Ultramar: Barcelona. Madrid, 1862. [7284]

-----: Id.: Gerona. Madrid, 1851. [7504]

De Amicis, Edmondo: Spagna. Quinta edizione. Firenze, G. Barbiera, 1877. [7369]

España. [Exemplar no localitzat] [7230]

Fita, Fidel, y Fernández-Guerra, A.: Recuerdo de un viaje á Santiago de Galicia. Madrid, Lezcano y Cia., 1880. [7742]

Germond de Lavigne, A.: Itinéraire descriptif, historique et artistique de l'Espagne et du Portugal. 2e. édition. Paris, L. Hachette et Cie., 1866 (Collection des Guides-Joanne.) [7293]

Igartuburu, Luis de: Manual de la provincia de Cádiz. Cádiz, Vicente Caruana, 1847. [7503]

Jornet, Leandro: El Monasterio de Piedra. Su historia. Valles, cascadas y grutas. Leyendas monásticas. Madrid, Imp. Aribau & Cia., 1876. [7870]

Ladreda, Manuel F.: Páginas asturianas. Con un prólogo de D. Fermín Canella y Secades. Oviedo, Imp. de Vallina y Compañía, 1884. [5460]

Madrazo, Pedro de: Recuerdos y bellezas de España.

Córdoba. Madrid, Imp. de Repulles, 1855. [7243]

Manterola: Guia-Manual geográfico-descriptivo de la provincia] de Guipúzcoa [...]. San Sebastián, José María Arzanegui, 1871. [7559]

Mellado, Francisco de P.: Guía del viajero en España. Duodécima edición, refundida, compendiada y aumentada. Madrid, Medina y Navarro, 1872. [7525]

Piferrer, Pablo], y Quadrado, J[osé] M[aria]: Recuerdos y bellezas de España. Aragón. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1844. [7239]

Quadrado, J[osé] M[aria]: Recuerdos y bellezas de España. Castilla la Nueva. Madrid, Imp. Repulles, 1853. [Dos volums: 7241 i 7242]

Tofiño de San-Miguel, Vicente: Derrotero de las costas de España en el Mediterráneo y su correspondiente de Africa. Escrito en 1783 y 1784. 3a ed., y adicionada por la Dirección Hidrográfica. Madrid, Impr. Nacional, 1847. [7267]

4. Africa del Nord

[Badia i Leblich, Domènec]: Viajes de Ali-Bey el Abbassi [...] por Africa y Asia durante los años 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807. Traducidos del francés por P.P. Valencia, Mallen y Sobrinos, 1836. [3 volums] [6881]

[Lluís Salvador d'Austria-Toscana]: Alboran. Prag, H. Mercy Sohn, 1898. [Conté mapes] [5345]

-----: Bougie, die Perle Nord-Afrikas. Prag, Druck und Verlag von Heinr. Mercy Sohn, 1899. [Amb trenta-tres lámines i un mapa] [5346]

5. Europa

a) Alemania

Baedeker, Karl: L'Allemagne et l'Autriche, avec quelques parties des pays limitrophes. Manuel du Voyageur. Septième édition, entièrement refondue, avec 31 cartes et 62 plans de villes. Leipzig, Karl Baedeker éditeur, 1881. [7288]

-----: Les Bords du Rhin, de la frontière suisse à la frontière de Hollande. Manuel du Voyageur. Douzième édition, revue et corrigée, avec 28 cartes et 22 plans de villes. Leipzig, Karl Baedeker éditeur, 1882. [7289]

Nerval, Gérard de: Souvenirs d'Allemagne. Paris, Michel Lévy, frères, 1860. [7271]

Nouveau guide de Berlin, de Potsdam et environs [...]. Avec un plan de la ville. Berlin, Chez Max Marcus, [s.d.]. [7538]

Der Rhein und seine Umgebungen von Mainz bis Köln. Erklärender Text zum Taschen-Panorama des Rheins [...]. Neueste Auflage. Mainz, Verlag von D. Kapp, [s.d.]. [9204]

b) França

Baedeker, Karl: Paris et ses environs. Manuel du Voyageur [...]. Avec 10 cartes et 23 plans. Septième édition revue et corrigée. Leipzig, Karl Baedeker - Paris, Paul Ollendorff, 1884. [Conté un «Indicateur des rues et plans de Paris»] [7287]

Balaguer, Victor: Recuerdos de viaje. [Barcelona, 1852]. [Sense portada; fullat6 del «Diario de Barcelona», relligat en dos toms: 7526 i 7534]

Joanne, Paul: Itinéraire général de la France. Provence. Paris, Librairie Hachette et Cie, 1884.
(Collection des Guides-Joanne.) [7535]

Miquel Badia, F.: La Exposición Universal de París en 1878. Cartas publicadas en el «Diario de Barcelona». Barcelona, Imp. Barcelonesa, 1878.
[8560]

Thós y Codina, Silvino: De Comillas a París (Agosto á Octubre de 1889). Segunda edición. Barcelona, A. López Robert, 1890. [Amb dedicatòria impresta «Al Excmo. Sr. D. Claudio Lopez Brú / Marqués de Comillas / En testimonio de afecto y respeto», i autògrafa «Al Rdo. Sor. / D. Jacinto Verdaguer Pbro. / su entusiasta admirador / y amigo»] [7515]

c) Itàlia

Castellar, Emilio: Recuerdos de Italia. Madrid, T. Fortanet, 1872. [7529]

Collell, Jaume: Roma. Impresions y comentaris per Mossen -----, Canonge de la Seu de Vich [...]. Barcelona, Estampa de Subirana germans, 1892.
[Amb dedicatòria autògrafa de l'autor] [8160]

Costes, José: Viaje á Italia del P. José Costes, franciscano [...]. Barcelona, Hered. de la Vda. Pla, 1858. [9110]

Descrizione del Duomo di Milano. Milano, Tip. L. di Giacomo Ricola, [s.d.]. [9205]

Marquet, Francisco: Apuntes de un viaje á Roma en 1870. Lérida, F. Carrués, 1876. [7560]

La Peregrinación Española en el sepulcro del Príncipe de los Apóstoles á los pies de S. S. Leon XIII. Roma, Tipografia Editrice Romana, 1878.
("Extracto del Osservatore Romano") [5560]

Roma, Asís y Loreto. Memoria sobre la peregrinación obrera española en la romería del año 1892 [...]. Publicada por Un Romero de Berga [Joan

Canal y Gamisans]. Manresa, J. Miralda, 1895.
[7528]

Urbina: Peregrinación á Ntra. Sra. de Loreto. [No
localitzat] [8723]

Veuillot, Louis: Rome et Lorette. Dix-septième édi-
tion. Tours, A. Mame et Cie., 1883. [7546]

d) Suïssa

Guide historique & descriptif de Genève et le tour
du lac, suivi d'un Voyage à Chamounix, avec
Carte, Panorama et Plan. Deuxième édition
augmentée. Genève [Lausanne], F. Richard & Cie,
Libraires-Éditeurs, 1883. [7550]

6. Altres títols relacionats amb Excursions y viatges o
amb els escrits inèdits complementaris

6.1. Naturalesa

Bernardin de Saint-Pierre, [J. Henri]: Études de la
nature. Nouvelle édition. Paris, A. Hiard,
1836. [Sis toms, en dos volums: 6893 i 5199]

La Bouillerie, [François-Alexandre Rouillet] Mgr. de:
Le symbolisme de la nature [dos volums]. Paris,
Victor Palmé, 1873. [6929]

Michelet, Jules: La Montagne. Quatrième édition.
Paris, Librairie Internationale, 1868. [6934]

Pluche, Noël: Beautés du spectacle de la nature ou
Entretiens sur l'histoire naturelle des ani-
maux et des plantes, Ouvrage mis au niveau des

connaissances actuelles par L.-F. Jéhan. Tours,
A. Mame et Cie., Imprimeurs-Libraires, 1861.

[6907]

-----: Espectáculo de la naturaleza [exemplar
inutilitzat] [5210]

Reclus, Élisée: Histoire d'une montagne. Bibliothèque d'Éducation et de Récréation. J. Hetzel et Cie., [s.d.]. [6917]

Reclus, Onésime: La terre à vol d'oiseau. Troisième édition illustrée de 194 gravures sur bois. Paris, Hachette et Cie., 1877. 2 vols. [6875]

6.2. Religió i política

Debeney, Abbé: Manuel du pèlerinage d'Ars. Deuxième édition. Lyon, P. N. Josserand, 1870. [8481]

Doumenjou, J.: L'Europe et le Pape. Toulouse, éd. Privat - Paris, Letouzey et Ané, 1888. [5114]

Lamotte, G.: Avis amical aux Protestants qui font de la propagande. Paris, A. Bray, 1856. [7858]

Manuel d'un ecclésiastique en voyage, contenant les Actes avant et après l'Oraison mentale [...]. Lyon, P. Rusand, 1827. (Troisième édition). [8301]

¿Los místicos españoles eran protestantes? Santa Teresa de Jesús. Madrid, Libr. Nacional y Extranjera, 1892. [8553]

Pinard, M. L'Abbé: Le Génie du Catholicisme; ou Influence de la religion catholique sur les productions de l'Intelligence. Tours, A. Mame et Fils, 1873. [Parcialment intons] [7864]

Rubió y Ors, Joaquim: Luter. Quadros historich-dramatichs en prosa y en vers. Pròleg de J. Torras y Bages. Barcelona, Est. de Jaume Je-pús Roviralta, 1888. [8144]

La situation du Catholicisme en Hollande. [Exemplar no localitzat] [5549]

6.3. Art, història i literatura

Aribau, Gabriela: Refutación de la obra "Lourdes" de Emilio Zola. Barcelona, Imp. Cervantes, 1896. [Amb dedicatòria autògrafa] [8813]

Cardona, Enrico: Wagner e il Lohengrin. Napoli, Nuova Tip. del Commercio, 1881. [Amb dedicatòria autògrafa. Intons] [4970]

Contreras, Rafael: Del arte árabe en España, manifestado en Granada, Sevilla y Córdoba por los tres monumentos principales, la Alhambra, el Alcázar y la Gran Mezquita [...]. Granada, Imp. de D. Indalecio Ventura, 1875. [7564]

Duc, Lucien: En Provence. Études de Moeurs & Souvenirs de Jeunesse. Paris, Libr. de la Province, 1893. [8097]

Fastenrath, Juan: La Walhalla y las Glorias de Alemania. Madrid, Aribau y Cia., 1878. [Amb dedicatòria autògrafa de l'autor, datada "Colonia, 3 de Julio de 1888"] [5184]

Furió, Antonio: Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares, redactado por Don ----. Palma, Pedro José Gelabert, 1840. [7724]

Godó, Francisco Xavier: La Mare de Deu del Mont. Drama catalá en tres actes y en vers original. Barcelona, Est. Tip. de Pujol y Cé, 1893. [Amb dedicatòria autògrafa.] [9380]

Goethe, [Johann Wolfgang]: Ifigenia à Taurida. Traducció de Joan Maragall. Barcelona, Tip. "L'Avenç", 1898. [8110]

Heine, Heinrich: Intermezzo. Traducció catalana per Apelles Mestres. Barcelona, Tipo-Litografia d'Espasa y Cé, 1895. [8130]

Hugo, Victor: Le Rhin. Nouvelle édition. Paris, J. Hetzel, Libraire-éditeur, [s.d.]. [7729]

-----: Oeuvres. I - Les contemplations; II - Id.; III - Odes et ballades, Les orientales; IV - L'année terrible; V - Les feuilles d'automne, Les chants du crépuscule [a la portada, a la dreta de la part superior, a l'apis, subratllat, i autògraf de Verdaguer: «Pobres»]; VI - Chansons de rues et des bois. Paris, Alphonse Lemerre, éd. 1875. [7188]

-----: Id. Nouvelle édition, ornée de vignettes. Poésie, tome VII: La légende des siècles, vol. I; tome VIII: Id., vol. II. Paris, Vve. Adre. Houssiaux, éd., 1875. [7193]

-----: L'œuvre complète de ---. Extraits. Paris, Hetzel-Quantin, 1885. [7194]

Jasmin, Jacques: Mon voyage à Marmande. Poème languedocien [...] librement traduit en vers français par Alexandre Westphal. Montpellier, hamelin frères, 1884. [9311]

Lenthéric, Charles: La Grèce et l'Orient en Provence - Arles - Le bas Rhône - Marseille. Deuxième édition. Paris, E. Plon et Cie., 1878. [7545]

-----: Les villes mortes du golfe de Lyon. Illiberis - Ruscino - Narbonne - Agde - Maguelone - Aiguesmortes - Arles - Les Saintes-Maries [...]. Troisième édition. Paris, E. Plon et Cie., 1879. [7248]

Liégeard, Stéphen: Au caprice de la plume. Études - Fantaisies - Critique. Paris, Hachette et Cie., 1884. [Amb dedicatòria autògrafa] [5783]

Miret y Sans, Joaquín: Investigación histórica sobre el Vizcondado de Castellbó, con datos inéditos de los Condes de Urgel y de los Vizcondes de Ager. Barcelona, Impr. "La Catalana" de J. Puigventós, 1900. [7965]

Mistral, Frederi: Calendau. Pouème nouveau. Traduction française en regard. Avignon, J. Roumanié, 1867. [7466]

-----: Lis Isclo d'Or. Recueil de poesia di-verso [...]. Traduction française en regard. Avignon, J. Roumanille, 1876. [8052]

Les Nibelungen. Traduction nouvelle par Émile de Laveleye. Deuxième édition. Paris, A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie., 1866. [7480]

[Noguer y de Rocafiguera, Felicià]: Novena à honra y gloria de María Santíssima del Mont [...]. Gerona, Agustí Figaró, 1842. [8225 i 8525]

Pardo Bazán, Emilia: Un viaje de novios. Madrid, M. G. Hernández, 1881. [Exemplar extraviat des de 1972.] [7376]

Ponzie, J.-G.: Ode à la Pologne. Paris, Vanier Libr.-éd., 1863. [Amb dedicatòria autògrafa de l'autor a una altra persona] [9202]

Pouchkine, [Alexandre S.]: Oeuvres. Traduites du Russe par Sophie Engelhardt, née Novosiltsoff. Paris, Berger-Levrault & Cie., 1875. [Conté: Boris Godounoff, Le chevalier avare, Mozart et Salieri, Les nuits d'Égypte] [8386]

Reinés y Ferrer, Juan: La perla de Alcudia, ó sea, El Asedio de esta ciudad por los Comuneros en 1521 y 1522. Novela histórica seguida de la Historia compendiada de Alcudia. Palma, Felipe Guasch y Barberí, 1854. [7577]

Schiller, [Friedrich von]: Los dos amigos. Die Bürgschaft. Balada trad. en verso por J.L. Estelrich. Madrid, Fernando Fe [Palma, Amengual y Muntaner], 1894 [?]. [7404]

Tolra de Bordas, Mgr. J[oseph]: De l'éloquence de la Tribune en France au XIXe siècle (1800 - 1848). Paris, Ch. Douniol & Cie., 1877. [9215]

-----: De l'action exercée par les salons sur les lettres françaises pendant la première moitié du XIXe siècle. Toulouse, Douladoure-Privat, 1883. [Amb dedicatòria autògrafa] [9189]

[-----]: Les Félibres. Don Jacinto Verdaguer. Gap; J.-C. Richaud, 1883. [5520]

Tolstoi, Lleó: Un llibre trist. Traducció catalana

de Narcís Oller. Barcelona, Tip. "L'Avenç", 1897. [Conté: «La mort d'Ivan Iliitch», «Tres morts», «La mort al camp de batalla»] [8079]

Viardot, Luis: Historia de los árabes y de los moros de España. Barcelona, Juan Oliveres, 1844. [7573]

B) FONTS I BIBLIOGRAFIA

1. Fonts manuscrites

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona [= AHCB]

Autògrafs de Verdaguer, núms. 1, 2, 12 i 13.

Biblioteca de Catalunya [= BC]

Mss. 114, 365, 370, 375, 384, 386, 951, 1463,
1464, 1465, 1466, 1467, 1741, 1811 i 1812.

Collecció particular de Josep Illa (Vic)

Autògraf de "La romeria espanyola".

Museu Episcopal de Vic [= MEV]

Ms. Verdaguer 2 [núm. reg. 5239].

Museu Verdaguer, de Villa Joana (Vallvidrera)

Autògraf d'"A vol d'aucell".

2. Fonts impresa

Excursions y viatges de Mossen Jacinto Verdaguer.
Barcelona, La Ilustració Catalana, 1887.

«La Ilustració Catalana» (Barcelona).

«La Veu del Montserrat» (Vic).

«La Voz de la Patria» (Barcelona).

«Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions
Científicas» (Barcelona).

3. Bibliografia general

La present relació és forçosament selectiva, atès el caràcter bibliogràfic d'alguns capítols de la primera part del treball. Hi consigno, tan sols, els títols utilitzats per a la redacció de l'estudi introductori, i els esmentats més d'una vegada en les notes als textos editats. Hi inclooc, també, alguns articles periodístics --recensions, comentaris, etc.--, més per raó de llur especificitat temàtica que no pas per la importància de llur aportació científica.

Al capítol cinquè de l'estudi introductori, el lector hi trobarà una relació completa de les edicions --integres o parcials-- del volum objecte d'aquesta edició. En la present relació bibliogràfica recullo només les edicions del conjunt --o d'una part-- dels textos d'Excursions y viatges aparegudes, mort l'autor, en volum solt. Per a una exposició detallada del conjunt de la producció literària de Verdaguer, i dels nombrosos estudis que ha merescut, es poden consultar els següents repertoris bibliogràfics:

Dubois, Robert [=Foulché-Delbosc, Raymond]: Bibliographie de Jacinto Verdaguer, «Revue Hispanique», XXVI (1912), pàgs. 475-565;

[Guarner, Lluís]: «Bibliografia general de Jacint Verdaguer», dins Jacint Verdaguer, Obres completes. 5a edició (Barcelona, Selecta, 1974), pàgs. 1523-1548.

Els títols citats de forma abreujada, i seguits de la sigla "BV", remeten a obres de la biblioteca de Verdaguer consignades més amunt (secció A d'aquesta bibliografia). La indicació "veg." que segueix alguns títols remet a la fitxa completa d'aquests en l'entrada alfabètica corresponent. Les obres citades a les notes mitjançant sigles tenen entrada per aquesta denominació, seguida de la descripció bibliogràfica completa.

* * *

Adellach Baró, Bonaventura - Ganyet Solé, Ramon / M. I. Consell General de les Valls: Geografia i diccionari geogràfic de les Valls d'Andorra. Andorra, Casal i Vall, 1977.

Aladern, Joseph: Cartas andorranas [=BV].

Albert, Esteve: La vella Andorra vista per mossèn Cinto (1883). Barcelona, Barcino, 1959.

Albesa, Carles: Dates i dades excursionistes. Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1985.

Alcover, Mn. Antoni M.: Dietari de l'excursió filològica 1906. Edició a cura de Francesc de B. Moll [...]. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1983.

«L'Almogáver». Vic, 1882.

Alomar, Gabriel: Un poble que s'mor [...]. Barce-

lona, Biblioteca Popular de «L'Avenç», 1904.

Amade, Jean: Jacint Verdaguer et le Roussillon, dins «Miscel·lània Verdaguer» (París, E. Ragassol, 1946), pàgs. 151-155.

Amades, Joan: Folklore de Catalunya. Rondallística. Barcelona, Selecta, 1950 [reed. 1974, en dos volums].

Anoll, Lídia: Fantasia en mi mayor sobre "El Rhin" de Victor Hugo, «Barcarola» (Albacete), núm. 20 (maig de 1986), pàgs. 175-186.

«Anuari de la Associació d'Excursions Catalana». Any primer (1881). Barcelona, Tip. de J. Jepús, 1882.

----- Any segon (1882). Barcelona, Tip. de L. Tasso y Serra, 1883).

«Anuari Verdaguer 1986». Vic, Eumo Editorial / Ajuntament de Barcelona, 1987.

«Anuari Verdaguer 1987». Ibid., 1988.

«Anuari Verdaguer 1988». Ibid., 1989.

Aramon i Serra, Ramon: Frederic Mistral i la Renaixença catalana. Barcelona, Rafael Dalmau, Ed., 1985.

Argullol, Rafael: La atracción del abismo. Un itinerario por el paisaje romántico. Barcelona, Plaza & Janés Editores, 1987.

Armengaud, André - Jolis, Agustín: Posets-Maladeta. 3a ed. Barcelona, Ed. Montblanc - C.E.C., 1968.

Assier, Adolphe d': Aulus-les-Bains [=BV].

AUC = Atlas Universal Català. Barcelona, Encyclopèdia Catalana, 1983.

«L'Avens» (1a època). Barcelona, 1881-84.

Baedeker, Karl, L'Allemagne et l'Autriche [=BV].

-----: Les bords du Rhin [=BV].

-----: Paris et ses environs [=BV].

- Balaguer, Víctor: Recuerdos de viaje [=BV].
- Balasch Torrell, A.: Jacinto Verdaguer, excursionista, «Diario de Barcelona», 30-I-1953.
- Balmes, Jaime: Obras completas. 2 vols. Barcelona, Selecta, 1948.
- Barbéris, Pierre: Chateaubriand, une réaction au monde moderne. Paris, Larousse, 1976.
- Berchet, Jean-Claude: «Introduction» a Théophile Gautier, Voyage en Espagne (Paris, Garnier-Flammarion, 1981), pàgs. 15-54.
- : Un voyage vers soi, «Poétique», núm. 53 (février 1983), pàgs. 91-108.
- : «Introduction» a Le voyage en Orient. Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle (Paris, Robert Laffont, 1985), pàgs. 3-20.
- Berga [i Boix], Joseph: Les Caramelles, «L'Olotí», núm. 120 (6-IV-1890). [Reproduït dins Escrits diversos de ----- en el 150è aniversari del seu naixement. A cura de T. Planagumà i Nogué (Olot, Editora de Batet, 1987), pàgs. 77-81.]
- : Una excursió a la Mare de Déu del Mont, «Lo Geronés», núms. 21-23 (17/8-IX-1894). [Reproduït dins Escrits diversos de -----, cit., pàgs. 157-164.]
- Besson, Maurice: Histoire des colonies françaises. Paris, Boivin & Cie., 1931.
- Bladé Desumvila, Artur: Felibres i catalans. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1964.
- Blecua, Alberto: Manual de crítica textual. Madrid, Ed. Castalia, 1983.
- Bonet, Pierre: Impressions et souvenirs. Ille-sur-Tet et ses environs. Céret, Impr.-Librairie L. Roque, 1908.
- Bonet i Baltà, Joan: L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença. Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1984.

Bonneval, M. le Général de: L'Algérie touristique, «Cahiers du Centenaire de l'Algérie», vol. VII [1930].

Bosch de la Trinxeria, C[arles]: Recorts d'un excursionista. Barcelona, La Renaixensa, 1887.

-----: Pla y montanya [=BV].

-----: De ma cullita [=BV].

Bosqui, Mireille: Mistral par l'image. Avignon 1980.

Brasse, Jacques: El viatger i la seva recerca, «El Correu [de la Unesco]», any X, núm. 108 (maig de 1987), pàgs. 4-7.

Buen, Odón de: De Kristiania à Tuggourt (Impresiones de viaje). Madrid, Impr. de Fortanet, 1887.

«Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Barcelona, 1891-1938.

«Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana». Barcelona, 1878-90.

Butor, Michel: Le voyage et l'écriture, «Romantisme», núm. 4 (1972), pàgs. 4-19.

C. S., V.: Verdaguer, autor de libros de viaje, «Atalaya», año V, núm. 179 (12-V-1945), pàgs. 299-300.

Cabot, Pilar: Mossèn Cinto i els viatges, «Cop d'Ull», any II, núm. 14 (juliol de 1987), pàg. 14.

Camp i Permanyer, Joan: Alt Pallars. Esglésies, ermites i pistes de muntanya. Barcelona, Club Excursionista Pirenaic, 1985.

Cano Gaviria, Ricardo: «Gustave Flaubert y la melancolía de los paquebotes», pròleg a G. Flaubert, Cartas del viaje a Oriente (Barcelona, Laertes, 1987), pàgs. 9-29.

Capdevila, Josep Maria: «Notes sobre En Verdaguer», dins Poetes i crítics (Barcelona, Llibreria

Catalònia, 1925), pàgs. 13-39, espec. 27-35.

Cardona, Osvald: De Verdaquer a Carner. Assaigs sobre afinitat entre grans poetes. Barcelona, Selecta, 1960.

-----: Els goigs i els càntics de Jacint Verdaquer. Barcelona, Barcino, 1986.

Casacuberta, Josep Maria de: Excursions i sojorns de Jacint Verdaquer a les contrades pirinenques. Barcelona, Ed. Barcino, 1953 [reed. dins Estudis sobre Verdaquer (Vic, Eumo / Barcino / IEC, 1986)], pàgs. 151-220].

-----: Jacint Verdaquer a Andorra. Centenari de l'estada del poeta al Principat (Estiu de l'any 1883). Andorra la Vella, Edicions Serra Airosa, 1984.

Casasús, Josep Maria: El periodisme a Catalunya. Barcelona, Plaza & Janés, 1988.

Castellanos, Jordi: «Carles Bosch de la Trinxeria: una concepció de la vida rural», pròleg a C. Bosch de la T., Records d'un excursionista (Barcelona, Ed. Selecta, 1978), pàgs. 7-21.

Cedillo, Conde de [=López de Ayala y Alvarez de Toledo, Jerónimo]: «Una excursión al Canigó y á los valles del Conflent». "Apéndice A" a la seva versió castellana de Canigó (Madrid, Impr. de Fortanet, 1898), pàgs. 251-298.

Chateaubriand, [François René de]: Voyage en Italie. Edition critique présentée par J.-M. Gautier. Genève, Librairie Droz, 1969.

Claudon, Francis: Le Voyage romantique. Des itinéraires pour aujourd'hui. Paris, Ph. Lebaud, 1986.

Clemessy, Nelly: L'Espagne de la Restauración (1874-1902). Paris, Bordas, 1976.

Collell, Jaume: La revolució y les antiqualles. Barcelona, Tip. Católica [Vic, R. Anglada], 1872.

-----: Roma. Impressions y comentaris. Barcelona, Est. de Subirana germans, 1892.

- : Dels meus recorts africans. Impressions d'un viatge fet l'any 1891. Vich, Tip. Balmesiana, 1921.
- : Carteig històrich. Correspondència epistolar de Mossen Jacinto Verdaguer a Mossen Jaume Collell [...]. Vich, Gazeta de Vich, 1929.
- : Mistral y Verdaguer [III], «Gazeta de Vich», 28 de juny de 1930, pàgs. 1-2.
- : Ephemèrides dels meus 50 anys de sacerdoti [...]. Vich, Gazeta de Vich, 1938 [1939].
- Corominas, Juan: Vocabulario aranés. Tesis doctoral. Barcelona, Impr. Casa de Caridad, 1931.
- Coromines, Joan: Estudis de toponímia catalana. Dos volums. Barcelona, Barcino, 1965-70.
- : Onomasticon Cataloniae. I. Toponímia antiga de les Illes Balears, per ----- i J. Mascaró Passarius. Barcelona, Curial Ed. Catalanes / Caixa de Pensions, "La Caixa", 1989.
- Couserans. Cap d'Aran - Pallars. Paris, Institut Géographique National, 1985. («Pyrénées», carte n° 6; 1 : 50.000.)
- Danette, Adrien: Histoire religieuse de la France contemporaine. Vol. II: «Sous la Troisième République». Paris, Flammarion, 1951.
- DCELC = Corominas, Joan: Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana. 4 vols. Madrid, Gredos, 1955-57 [3a reimpr. 1976].
- DCVB = Alcover, Antoni M. - Moll, Francesc de B.: Diccionari Català-Valencià-Balear. 10 volums. Palma de Mallorca, 1926-68.
- DECLOC = Coromines, Joan: Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana. 8 vols. Barcelona, Curial Ed. Catalanes / Caixa de Pensions, "La Caixa", 1980-88 [en curs de publicació].
- Delamont, E.: Histoire de la ville de Prades [=BV].
- DGLC = Fabra, Pompeu: Diccionari General de la Llengua Catalana. 6a ed. Barcelona, Edhsa,

1974.

Diccionari Aquiló. Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aquiló i Fuster, revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu. 8 vols. Barcelona, I.E.C., 1914-34.

Diccionario Balari. Inventario lexicográfico de la lengua catalana compilado por el Dr. D. José Balari y Jovany, y dispuesto para su publicación por el Dr. D. Manuel de Montoliu. Fasc. 1-8 (A-G). Barcelona, Universidad de Barcelona [Imp. Elzeviriana y Lib. Camí], [1926-36].

DLC = Labernia, Pere: Diccionari de la Llengua Catalana [...]. 2 vols. Barcelona, Hereus de la Vda. Pla, 1839-40.

-----: Id. 2a ed. Barcelona, Espasa Germans, 1864-65.

DMLC = Pompeu Fabra: Diccionari Manual de la Llengua Catalana. Barcelona, Edhsa, 1983.

Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana. 80 vols. Barcelona, Espasa-Calpe, [1905-33].

Epistolari de Jacint Verdaguer. Transcripció i notes per J. M. de Casacuberta [a partir del v. II, amb J. Torrent i Fàbregas]. 10 vols. Barcelona, Ed. Barcino, 1959-87. [En curs de publicació.]

Epistolari Llorente. Correspondència [...] ordenada i anotada per En Teodor Llorente Falç. 3 volums. Barcelona, Biblioteca Balmes, 1928-36.

Escrits inèdits de Jacint Verdaguer. Volum I. Transcripció i estudi per J. M. de Casacuberta. Barcelona, Barcino, 1958.

-----. Volum II (Colom). Transcripció i estudi per J. Torrent i Fàbregas. Barcelona, Barcino, 1978.

Escudier, Jean: L'Aneto i els seus homes. La Maladeta. Barcelona, Ed. Montblanc - C.E.C., 1972.

«L'Excursionista». Bolletí mensual de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas. Barcelona, 1878-91.

Els excursionistes a Mossèn Jacint Verdaguer (Villa Joana, 30-XI-1952). Barcelona, Impr. Arolas, [1953].

Fernández Almagro, Melchor: Historia política de la España contemporánea. I. 1868-1885. 2a ed. Madrid, Alianza Editorial, 1969.

Ferraz y Castán, Vicente: Vocabulario del dialecto que se habla en la Alta Ribagorza. Madrid, Tip. de Archivos, 1934.

Ferrère, Louis: Une voix des montagnes [=BV].

Foix, J[osep] V[icenç]: «La prosa de Verdaguer», pròleg a Jacint Verdaguer, Prosa antològica (Barcelona, Selecta, 1952), pàgs. 11-17.

Fradera, Josep M.: «El vigatanisme en la transformació de les tradicions culturals i polítiques de la Catalunya muntanyesa (1865-1900)», estudi preliminar a M. Ramisa, Els orígens del catalanisme conservador [veg.], pàgs. 19-52.

-----: El concepte de progrés i l'"ordre social" en Balmes, «L'Avenç», 2a època, núm. 65 (novembre de 1983), pàgs. 14-20.

Garolera, Narcís: «Estudi introductori» a Jacint Verdaguer, Viatges [veg.], pàgs. 5-28.

-----: La transmissió impresa de les obres de Verdaguer, dins «Anuari Verdaguer 1986» [veg.], pàgs. 147-167.

Gateau, Jean-Charles: Des souris et des âmes, ou Hugo en maître de forges, dins «Le voyage sur le fleuve» (Grenoble, ELLUG, 1986), ps. 45-55.

Gaxotte, Pierre: Histoire de l'Allemagne. Vol. II. Paris, Flammarion, 1963.

«Lo Gay Saber». Barcelona, 1868-69 i 1878-83.

GEC = Gran Encyclopédia Catalana. 15 vols. Barcelona, Edicions 62 / Encycl. Catalana, 1969-80.

Gerbod, Paul: L'Europe culturelle et religieuse de 1815 à nos jours. Paris, P.U.F., 1977. [Trad. cast.: Barcelona, Labor, 1982.]

GGCC = Gran Geografia Comarcal de Catalunya. 19 volums. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1981-85.

Gorsse, Pierre de: Les Pyrénées sentimentales et littéraires, «Actes du XIIIe Congrès d'Études de la Fédération des Sociétés Académiques et Savantes Languedoc-Pyrénées-Gascogne» (Tarbes, 15-17 Juin 1957), pàgs. 1-20.

Gourdon, Maurice: Lo pich de Aneto e Néthou (3.404 m.), «Anuari de la Associació d'Excursions Catalana», any primer [veg.], pàgs. 80-83.

-----: Excursions dans la Haute Catalogne au mois de Juin 1882, «Anuari de la Associació d'Excursions Catalana», any segon [veg.], pàg. 121-134.

-----: A travers l'Aran (Itinéraires d'un touriste). Paris, G. Charpentier et Cie., 1884.

Granier-Barrera, E[mili]: La prosa de Verdaguer, dins «Miscellània Verdaguer» (Paris, E. Ragasol, 1946), pàgs. 162-165.

Great Soviet Encyclopedia. 31 vols. New York - London, Macmillan / Collier, 1973-83.

Griera, Antoni: Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya. 14 volums. Barcelona, Ed. Poligrafa, 1935-47 [re-impr. 1966-70].

Guide officiel du pèlerin dans la Basilique du Sacré-Coeur à Montmartre. Publié par MM. les Chapelains de la Basilique. [Paris], 1896.

Guilera, Josep M.: Una història d'Andorra. Barcelona, Aedos, 1960.

-----: Unitat històrica del Pirineu. Barcelona, Aedos, 1964.

Guilleumas, Rosalia: Ramon Llull en l'obra de Jaçint Verdaguer. Barcelona, Barcino, 1953 [re-ed. 1988].

Hamon, S.J., A.: Histoire de la dévotion au Sacré Coeur. 5 vols. Paris, Beauchesne et Fils, 1918-39.

Henry, D.-M.-J.: Le Guide en Roussillon ou Itinéraire du Voyageur dans le Département des Pyrénées-Orientales. Perpignan, Librairie de J. B. Alzine, 1842.

Hersant, Ives: Italiens. Anthologie des voyageurs français aux XVIIIe et XIXe siècles. Paris, Robert Laffont, 1988.

Hugo, Victor: Voyages. Paris, Robert Laffont, 1987.

[Iglésies, Josep]: Enciclopèdia de l'excursionisme. 2 vols. Barcelona, Rafael Dalmau, 1964-65.

Iglésies i Fort, Josep: De Castellbó a Rialb per Sant Joan de l'Erm. L'Any 1788, «Montaña» [Centre Excursionista de Catalunya], año XXI, núm. 117 (sept.-oct. 1968), pàgs. 171-181.

-----: Presència de l'excursionisme dins la cultura catalana, dins «L'Excursionisme a Catalunya 1876-1976» [Nadala de Ll. Carulla i Canals] (Barcelona, Barcino, 1975), ps. 17-60.

-----: L'excursionisme i Jacint Verdaguer, dins «Verdaguer a la Pica d'Estats» [veg.], pàgs. 48-60.

Igual, Carme: "Canigó" i Verdaguer: un itinerari literari i històric per la Catalunya Nord, «Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats de Catalunya», núm. 65 (gener de 1989), pàgs. 44-47; núm. 66 (abril de 1989), pàgs. 40-48; núm. 67 (juny de 1989), pàgs. 50-53.

«La Ilustració Catalana». Barcelona, 1880-94.

Joanne, Adolphe: Itinéraire général de la France. Les Pyrénées [=BV].

Jolis, Agustí - Simó, Maria Antonia: Pallars-Aran [...]. Barcelona, C.E.C., 1961.

-----: Cerdanya. [...]. 4a ed. Barcelona, C.E.C. - Ed. Montblanc-Martin, 1986.

Jujol, Josep M.: Verdaguer a Núria. «Butlletí Núria», núm. 29 (setembre de 1988), pàgs. 5-6.

- Junoy, José M.: Verdaquer, excursionista, «La Vanguardia», 26-VIII-1954.
- [Lafuente, Modesto]: Viages de Fr[ay] Gerundio por Francia, Bélgica, Holanda y orillas del Rhin. 2 vols. Madrid, Est. Tip. Mellado, 1842.
- Lavaur, Luis: El turismo en su historia. Barcelona, Editur, 1974.
- Le Bon, Gustave: La civilisation des Arabes [trad. cast. de Luis Carreras: Barcelona, Muntaner y Simón, 1886].
- Leclercq, Jacques: La llibertat d'opinió i els catòlics. Barcelona, Ariel, 1964.
- Ledesma R[ubio], Fernando: Guía de la Cerdanya. Barcelona, [ed. de l'autor], 1989.
- Liégeard, Stéphen: Une visite aux Monts Maudits [=BV].
- Litvak, Lily: Geografías mágicas. Viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913). Barcelona, Laertes, 1984.
- : El ajedrez de estrellas. Crónicas de viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos. Barcelona, Laia, 1987.
- Lleget, Mario: Verdaquer, excursionista, «El Correo Catalán», 12-XII-1954.
- : Id., «El Correo Catalán», 7-VII-1957.
- Llovet, Jordi: «Literatura i ciutat», dins El sentit i la forma. Assaios d'estètica (Barcelona, Edicions 62, 1990), pàgs. 187-223.
- Lluís, Joan: El meu Pallars. 4 vols. Barcelona, Ed. Barcino, 1959-79.
- La Maladeta. Itineraris de Barcelona al Xalet de la Renclusa [...] Excursions a fer des de la Renclusa. Barcelona, C.E.C., 1923.
- Manaud de Boisse, L.: Promenade à travers le Saint-Gironnais [=BV].

- Maragall, Joan: En Jacinto Verdaguer excursionista, «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», any XVI, núm. 132 (gener de 1906), pàgs. 1-10.
- Marti, Casimir: «Jaume Balmes: entre la reacció i la revolució», dins El pensament polític català (del segle XVIII a mitjan segle XX), a cura d'Albert Balcells (Barcelona, Edicions 62, 1988), pàgs. 57-74.
- : «Torras i Bages: el regionalisme tradicionalista, un antitipus ètico-històric del sistema de la Restauració», dins El pensament polític català [veg. supral], pàgs. 159-177.
- Maspens y Labrós, Francesch de S.: L'excursionisme català, Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, 1894.
- Massó y Torrents, Jaume: Una ascensió al Canigó, «Diari Català», núm. 579 (16-III-1881).
- «Memorias de la Asociación Catalana d'Excursiones Científicas». 8 volums. Barcelona, 1876/77 [1880] - 1884 [1888].
- Mir, Jordi: Va pujar Verdaguer al Carlit?, dins «Verdaguer a la Pica d'Estats» [veg.], pàgs. 90-98.
- Miracle, Josep: Estudis sobre Jacint Verdaguer. Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1989.
- Molas i Batllori, Joaquim: «Jacint Verdaguer», dins Riquer/Comas/Molas, Història de la Literatura Catalana. Part Moderna, vol. VII (Barcelona, Ariel, 1986), cap. VI, pàgs. 223-289.
- Montgarri - Mont Valier. [...]. Granollers, Edit. Alpina, 1985.
- Montoliu, M[anuel] de: Mistral i el món modern. Barcelona, Publicacions de «La Revista», 1930.
- Morelló, Joaquim: La Vall d'Aneu, «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», any XIV, núm. 113 (juny de 1904), pàgs. 165-185; núm. 114 (juliol de 1904), pàgs. 197-216.

[Moreu-Rey, Enric]: Cerdanya: toponimia principal.
«Societat d'Onomàstica. Butlletí interior»,
vol. XXII, pàgs. 4-15.

Mortier, Roland: La poétique des ruines en France.
Ses origines, ses variations, de la Renaissance
à Victor Hugo. Genève, Droz, 1974.

«Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y
Artes» [2a època]. Palma de Mallorca, 1884-88.

Oliver, Miquel dels Sants]: «Mistral y Catalunya»
[1905], dins ----, Obres completes (Barcelona,
Selecta, 1948), pàgs. 436-440.

Oliveras, Pvre., Jaume: Els llamps de "La Maleïda".
[A la coberta: «Recorts d'una excursió tràgica».] [...]. Barcelona, Lluís Gili, 1917.

-----: "Prefaci" a La Maleïda (Maladetta) del
poema «Canigó» (cant IV) de mossèn Jacinto
Verdaguer. Edició poliglota amb il·lustracions.
Barcelona, Lluís Gili, 1917.

Oller, Narcís: Memòries literàries. Història dels
meus llibres. Barcelona, Ed. Aedos, 1962.

Osona, Arthur: Itinerari al Santuari de la Mare de
Deu del Mont per Banyoles y Besalú, «Anuari de
la Associació d'Excursions Catalana», any pri-
mer [veg.], pàgs. 70-73.

Peyre, Henri M.: Qu'est-ce que le romantisme?. 2a
ed. Paris, P.U.F., 1979.

Piferrer, P[ablo]: Recuerdos y bellezas de España.
I. Principado de Cataluña [=BV].

Pinard, M. L'Abbé: Le Génie du Catholicisme [=BV].

Pla i Arxé, Ramon: «L'Avenç» (1881-1915): la modernització de la Renaixença, «Els Marges», núm.
4 (maig del 1975), pàgs. 23-38.

Pobiédonostsev, Constantin: L'autocratie russe. Mé-
moires politiques, correspondance officielle
et documents inédits [...] (1881-1894). Paris,
Payot, 1927.

Ponsich, P[ere]: Limits històrics i repertori topo-

nímic dels llocs habitats dels antics «Països»
de Rosselló - Vallespir - Conflent - Capcir -
Cerdanya - Fenolledès. «Terra Nostra» [Pradal],
núm. 37 (1980).

Prats, Llorenç: El mite de la tradició popular. Els
origens de l'interès per la cultura tradicio-
nal a la Catalunya del segle XIX. Barcelona,
Edicions 62, 1988.

Prats, Modest - Carreres, Joan: Verdaguer a la Mare
de Déu del Mont. Salt (Girona) [Sant Cugat del
Vallès], Edicions del Pèl, 1984.

Pujades, Gerónimo: Crónica universal del Principado
de Cataluña [...]. 8 volums. Barcelona, Impr.
de José Torner, 1829-32.

Ramisa, Maties: Els orígens del catalanisme conser-
vador i «La Veu del Montserrat» 1878-1900.
Vic, Eumo Editorial, 1985.

Les récits de voyage. Paris, Éditions A.-G. Nizet,
1986.

Redondo i Sardà, Ramon: Verdaguer, excursionista.
Comunicació presentada al V Congrés Excursionista Català (Terrassa, 14-15 nov. 1981), dins
«Verdaguer a la Pica d'Estats» [veg.], pàgs.
12-31.

«La Renaixensa». Revista, diari, supl. literari.
Barcelona, 1871-1905.

Riba, Carles: «Centenari de Jacint Verdaguer» dins
...Més els poemes (Barcelona, 1957); ara dins
Sobre poesia i sobre la meva poesia (Barcelona, Empúries, 1984), pàgs. 181-191.

Ribot, Jordi: Mossen Cinto, excursionista, «Club
Excursionista de Gracia» [Barcelona], (Noti-
ciario-Circular), XV, núm. 148 (enero 1953),
pàgs. 1-5.

Ribot, Pere: Verdaguer, excursionista, «Catalunya
Cristiana», any VII, núm. 345 (4-10 maig 1986),
pàg. 22.

Rocafort Samsó, Ceferí: Excursió als Pirineus de
Lleida, Alt Pallars, Vall d'Aran, Maladetta y
Caldes de Boí, «Butlletí del Centre Excursionista

- nista de Catalunya», vol. XI (Barcelona 1901), núm. 81, ps. 249-268; núm. 82, ps. 273-286.
- Robertson, Ian: Los curiosos impertinentes. Barcelona, Serbal / C.S.I.C., 1988.
- Rohlf, Gerhard: Diccionario dialectal del Pirineo aragonés. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1985.
- Rucabado, Ramón: El mes de mayo de 1884, «Diario de Barcelona», 19-VI-1945. [Recollit a Poeta del cielo [...] (Barcelona, Ed. Balmes, 1952), ps. 27-29.]
- Russell-Killough, Henri: Les grandes ascensions des Pyrénées [=BV].
- Segarra, Milà: Història de la normativa catalana. Barcelona, Encyclopèdia Catalana, 1985.
- : Història de l'ortografia catalana. Barcelona, Ed. Empúries, 1985.
- Serra, Rossendo: Mossen Verdaguer excursionista, «iCur-cut!», any I, núm. 25 (19 juny 1902), pàgs. 398-402.
- Serra i Boldú, Valeri: Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida [...] Bellpuig, Impremta R. Saladrigues, 1915.
- : Biografia de Mossén Jacinto Verdaguer. Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1924.
- Serrahima, Maurici: «Jacint Verdaguer», dins Dotze mestres (Barcelona, Ed. Destino, 1972), pàgs. 11-44.
- Solà, Joan: Qüestions controvertides de sintaxi catalana. Barcelona, Edicions 62, 1987.
- Solà Camps, José María: Verdaguer y los estudiantes, «Verdaguer» (Boletín de información del I.N.E.M. Verdaguer, de Barcelona), núm. 13 [maig de 1964], pàgs. 1-2.
- Solà i Camps, Josep M.: Sobre el poema "Canigó", «Butlletí dels Mestres», 3a època, núm. 211 (novembre-desembre 1986), pàgs. 18-20.

- : Perfeccionament del poema "Caniçó", ibid., pàgs. 23-24.
- : La ciutat de Cadis en la vida i en l'obra de Verdaguer. Treball inèdit.
- Speleus: Ça et la dans les Pyrénées [=BV].
- Stendhal: Mémoires d'un touriste. 3 vols. Paris, F. Maspero, 1981.
- : Promenades dans Rome. Firenze, Parenti, 1958.
- St-Gaudens-Andorre. Carte Topographique i:100.000. Paris, Institut Géographique National, 1983.
- Taine, Hippolyte: Voyage aux Pyrénées [=BV].
- Terradas i Saborit, Ignasi: El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana. Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1987.
- Tison-Braun, Micheline: Poétique du paysage (Essai sur le genre descriptif). Paris, Librairie A.-G. Nizet, 1980.
- Tissot, Victor: La Russie et les Russes. Kiew et Moscou. Impressions de voyage. Paris, E. Plon, Nourrit et Cie., 1884.
- : De Paris à Berlin. Mes vacances en Allemagne. Paris, F. Petscherin & Chuit, 1886.
- Tomàs Cabot, Josep: Un catalán en la Rusia de los zares, «Historia y Vida» [Barcelona-Madrid], año XXII, núm. 257 (agosto 1989), pàgs. 66-74.
- Torras, Cesar August: Pirineu Català. Guia itinerari del excursionista a Camprodon. Barcelona, Tip. «L'Aveng», 1902.
- Torras i Bages, Josep: Obres completes. Barcelona, Selecta, 1948.
- Torrent i Fàbregas, Joan: Jacint Verdaguer. Resum biogràfic. Barcelona, Barcino, 1952 [reimpr. 1977].

- : Mossèn Cinto a la Gleva. Barcelona, Ed. Barcino, 1965.
- : Primers contactes de Verdaguer amb els catalans del Rosselló, «Faig», núm. 29 (novembre 1987), pàgs. 23-36.
- Torrents, Ricard: Verdaguer: un poeta per a un poble. Barcelona, Ed. Blume, 1980.
- : Contribució a l'estudi de la gènesi de "Canigó", de Verdaguer, «Anuari Verdaguer 1987» [veg.], pàgs. 71-98.
- : Verdaguer viatger, «Circular» [Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament], núm. 19 (estiu de 1989), pàgs. 5-7.
- Triadú, Joan: «Introducció» a Carles Bosch de la Trinxeria, Visions del Pirineu (Barcelona, Ed. Barcino, 1953), pàgs. 5-13.
- Valentí Fiol, Eduard: El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos. Barcelona [Esplugues de Llobregat], Ed. Ariel, 1973.
- Vall d'Aram [...]. Guía cartográfica. Granollers, Ed. Alpina, 1987.
- Valls Taberner, Ferran: Privilegis i Ordinacions de les valls pirinenques. 3 vols. Barcelona, IEC, 1915-20.
- Van Tieghem, Paul: Le Romantisme dans la littérature européenne. 2a ed. París, Éditions Albin Michel, 1969.
- Vayreda i Olivas, Pere: Santa Maria del Mont. Notícia històrica d'aquest Santuari. Fígueres, Gràfiques Trayter, 1931.
- Veny, Joan: Els parlars catalans. 3a ed. Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1982.
- Verdaguer, Mossèn Jacinto: Viatges. Records de la Costa d'Africa. A vol d'auçell. Barcelona, Biblioteca Popular de «L'Avenç», 1903.
- : Id. Segona edició. Ibid., 1910.

Verdaguer, Jacinto: Excursions. Barcelona, Biblioteca Popular de «L'Avenç», 1904.

-----: Excursions y viatges. «Obras completas de Mossen -----». Edició popular. Volum VII. Barcelona, Ilustració Catalana, s.d. [1914].

Verdaguer, Jacint: Viatges. Estudi introductori, edició i notes de Narcís Garolera. Barcelona, Edicions 62, 1986.

«Verdaguer a la Pica d'Estats». Centenari 1883 - 1983. Homenatge dels excursionistes. Barcelona, 1985.

Verdaguer i el Pallars (Primer Centenari de l'excursió del poeta al Pirineu). Presentació i antologia a càrrec de Josep Coll i Martí. La Pobla de Segur - El Pont de Claverol, 1983.

Véron, Georges: Travessia del Pirineu. De l'Atlàntic a la Mediterrània. 2a ed. revisada. Barcelona, Ed. Montblanc-Martín, 1989.

«La Veu del Montserrat». Vic, 1878-1900.

Vidal, Pierre: Guide du touriste à Vernet [=BV].

Vilà i Comajoan, Carme: El parlar de la Plana de Vic. Manresa, Caixa d'Estalvis de Manresa, 1989.

Vogué, Vte. E.-M. de: Journal, Paris - Saint-Petersbourg, 1877-1883. Publié par Félix de Vogué. Paris, Bernard Grasset, 1932.

Xuriguera, Ramon: «La prosa», dins Jacint Verdaguer. L'home i l'obra (Barcelona, Ed. Pòrtic, 1971), pàgs. 321-355.

Zamora, Francisco de: «Diario de los viajes hechos en Cataluña» [...]. A cura de Ramon Boixareu. Barcelona, Curial, 1973.

